СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ. ЊЕГОВ ЖИВОТ, РАД И ИДЕЈЕ, 1910.

Садржај

Глава VII: Његов карактер
Основа његове праве природе: „највећа нежност скопчана са највећом сталношћу и енергијом“. Јакобински тип. Борац против идеја а не против људи. Скромност. Етички пример и лични утицај

Глава VIII: Социјални идеализам
Етика идеалистичког социјализма. Идеја као главни чинилац социјалног напретка. „Бољи човек“. Пропаганда идеја и рад са интелигенцијом. Данашње схватање социјалног идеализма

Глава IX: Утицаји руског социјализма
Руско образовање Светозара Марковића. Његово схватање надмоћности руског социјализма над западним социјализмом. Чернишевски. Писарев. Руски утицај седамдесетих година код Срба

Глава X: Утицаји западнога социјализма
Интернационала. Комуна. Маркс. Ласал

Глава XI: Практични економски програм
Кооперативни покрет код европских социјалиста око 1870. Кооперативне идеје Светозара Марковића. Сељачко питање. Руски аграрни социјализам. Из патријахалности у комунизам. Социјалистички рад на српском селу. Задруга. Истицање политичког питања над економским

Глава XII: Практични политички програм
Догматичност и непомирљивост првог периода рада. Схватање релативности у идејама и поступности у акцији. Напуштање социјалистичког програма и почетак демократске акције. Програм од 1873. Борба против бирократије. Федерализам. Антибирократски и самоуправни карактер српског радикализма

Глава XIII: Националне идеје
Немачки и руски социјалисти о Словенима. Национално осећање Светозара Марковића. Ослобођење српскога народа. Срби према Хрватима и према Бугарима. Демократско и федералистичко решење српскога питања

Глава XIV: Књижевне идеје
Реакције против омладинског романтизма. Усвајања књижевних идеја Чернишевскога. Реалистичка критика српске књижевности око 1870. Изједначавање реализма са тендециозношћу. Утицај књижевне критике Светозара Марковића

Глава XV: Материјализам
Напредак природних наука у XIX веку. Култ природних наука у Русији шездесетих година. Немачки физиолошки материјализам. Пропаганда материјалистичких доктрина. Природњачки покрет у омладини. Дарвин и Хекел. Природњачка и материјалистичка литература српска седамдесетих година

Глава XVI: Антирелигиозност

Спиритуалистичка демократија у првој половини и материјалистичка демократија у другој половини XIX века. Антирелигиозни покрет код Руса. Идеје Светозара Марковића о постанку и природи религије и његово схватање религиозног питања код Срба. Омладински антиклерикализам и антирелигиозност новога покрета

Глава XVII: Феминизам

Омладинско схватање жене и њене улоге у националној борби. „Еманципација жена“ код Руса. Идеолошки феминизам Светозара Марковића. Женско питање седамдесетих година

Глава XVIII: Закључак

Реалистички, практични и широк карактер идеја и рада Светозара Марковића. Његове идеје у радикализму и седамдесетих и осамдесетих и у социјализму осамдесетих и деведесетих година. Светозар Марковић данас према радикализму и социјализму. Шта се данас одржало, а шта је отпало од његових идеја. Данашња демократија у Србији. Место Светозара Марковића у историји српског духовног живота

Светозар Марковић

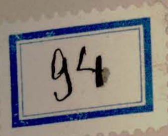

ЈОВАН СКЕРЛИЋ.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ.

ЊЕГОВ ЖИВОТ, РАД И ИДЕЈЕ.

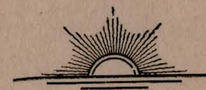

БЕОГРАД.
Нова Штампарија „Давидовић“ — Љуб. М. Давидовића, Дечанска 14.
1910.

Од истога писца:

L'Opinion publique en France d'après la poésie politique et sociale de 1830 à 1848. Dissertation de doctorat. Lausanne, 1901.

Поглед на данашњу француску књижевност. Нови Сад, 1902.

„Уништење естетике“ и демократизација уметности. Београд, 1903.

Јаков Игњатовић. Књижевна студија. Издање Српске Краљевске Академије. Београд, 1904.

Омладина и њена књижевност (1848—1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба. Издање Српске Краљевске Академије. Београд, 1906.

Писци и Књиге I [Ђура Јакшић — Милица Стојадиновић Србкиња — Божидар Кнежевић — Симо Матавуљ — Милан Ракић — Борисав Станковић — Марко Миљанов — Милан Беговић — Даница Марковић — Иво Ћипико]. Београд, 1907.

Писци и Књиге II [Милован Ђ. Глишић — Лаза К. Лазаревић — Јанко М. Веселиновић — Светолик Ранковић]. Београд, 1907.

Војислав Ј. Илић. Књижевна студија. Београд, 1907.

Писци и Књиге III [Стјепан Митров Љубиша — Др. Љубомир Недић — Милорад Ј. Митровић — Бранислав Ђ. Нушић — Петар Кочић — Милан Ћурчин — Невесињски — Једна хрватска романтичарка — Филолошки догматичари и књижевни језик]. Београд, 1908.

Француски романтичари и српска народна поезија. Мостар, 1908.

Српска књижевност у XVIII веку. Издање Српске Краљевске Академије. Београд, 1909.

Писци и Књиге IV [Догматичка и импресионистичка критика — Стеван Сремац — Једна књижевна зараза — Обнова наше родољубиве поезије — М. М. Усковић — Један задоцнели песник — Војислав Ј. Илић-Млађи — „Стари“ и „Млади“ у српској књижевности]. Београд, 1909.

Жоржу Ренару,

професору на Collège de France.

Допустите ми, мој драги учитељу, да ваше поштовано име ставим на прву страну ове књиге, у којој сам са пијететом описао леп и достојанствен живот и племените и плодне идеје једнога човека вашега нараштаја, ваших погледа и ваше врсте.

Ја вам посвећујем ову књигу из свега срца, молећи вас ипак да ми опростите што не могу боље да посведочим своје дивљење према човеку, грађанину и писцу као што сте ви, и што не знам боље да кажем своју дубоку захвалност за добре науке и добре примере које сте ми дали, и за драгоцено пријатељство којим сте ме почаствовали.

Београд, октобра 1910.

Ваш одани и захвални ученик

Јован Скерлић.

ПРЕДГОВОР

После књиге *Омладина и њена књижевност*, где сам проучавао наш књижевни и национални романтизам шездесетих година, долази сада ова књига о Светозару Марковићу, као логичан наставак и проучавање новог, реалистичког и социјалистичког, покрета седамдесетих година.

Овај посао израђен је у виду монографије о Светозару Марковићу, јер је цео тај покрет неразлучљиво везан за његову снажну личност, тако да изгледа као израз његове индивидуалности, дело његових руку.

Припадајући последњој генерацији која је била под извесним утицајем идеја Светозара Марковића, ја сам још као ђак Велике Школе намеравао да напишем биографију човека према којем смо сви ми осећали прави култ. И тада, а нарочито у време када сам спремао *Омладину и њену књижевност*, прибирао сам податке за биографију Светозара Марковића. И у овој књизи треба гледати остварење једне старе жеље и логично поступање у проучавању идејних покрета српских, а никако као неку демократску реплику на књигу Г. Слободана Јовановића.

Г. Јовановић је проучавао Марковића као политичко-правнога писца, и нарочиту пажњу обратио је на основаност његових политичких и економских критика прилика у Србији око 1870. Ја сам Марковића проучавао као човека и као идеолога, дао његову биографију, из-

ложио његове идеје, покушао да им укажем изворе, и изнео њихову судбу у Србији. У појединим важним тачкама Г. Јовановић се и ја сусрећемо, у основним схватањима ми се размимоилазимо. Полазећи са разних гледишта, и радећи сваки према свом плану, ми смо дошли и до разних закључака. Али ја сматрам да је одлична књига Г. Јовановића можда наша најбоља политичко-правна монографија, не додирујући њену велику књижевну вредност, и држим да Светозар Марковић посматран тако са разних гледишта може бити само боље проучен и јасније изложен. Човек такве вредности какве је био Марковић у пуној мери заслужује ту концентрацију пажње данашњих писаца на његову крупну личност.

Сматрам за дужност да на овом месту захвалим на великој помоћи која ми је чињена, и у Србији и ван ње, при прибирању материјала за ову књигу, при давању података и упутстава. На првом месту захваљујем Г-ђи Анки Анђелковић, рођеној Нинковић, која ми је дала драгоцен материјал, писмену заоставштину Светозара Марковића, у којој су 119 писама пријатељима, махом нештампаних, и која више но ишта бацају светлост на његов живот, на његову интимну природу и политички рад. Захваљујем, затим, Г-ђи Милици Петковић, рођеној сестри Светозара Марковића, на датим подацима о свом брату. Исто тако дужан сам захвалити Г-ђи удови пок. Мише Димитријевића, у Новом Саду, која ми је дала на употребу Марковићеву преписку са омладинским одбором у Новом Саду. Захвалан сам: Г.Г. Павлу Михајловићу, државном саветнику, Николи Пашићу, председнику Министарског Савета, Јовану Жујовићу, министру на расположењу, Андри Николићу, председнику Народне Скупштине, Сави Грујићу, председнику Државног Савета, Петру Велимировићу, подпредседнику Државног Савета, Доброславу Ружићу, државном саветнику, Слободану Јовановићу, професору Универзитета, Јаши Продановићу, министру Народне Привреде, Владимиру Јовановићу, државном саветнику у пензији, Др. Лазару Пачуу, државном саветнику, Др. Михаилу Гавриловићу, управнику Државне Архиве, Миленку Вукићевићу, професору, Стеви Милићевићу, сараднику *Самоуправе*, Светолику Јовановићу, секретару Министарства Правде, Милошу Стојиљковићу, секретару Министарства Финансија, Емилу Цветићу, професору Учитељске Школе у Јагодини, Др. Тихомиру Остојићу, професору у Новом Саду, Михаилу Стојанчевићу, професору у Крагујевцу. У прибирању података за изучавање веза између покрета Светозара Марковића и сличних покрета на страни, са захвалношћу помињем помоћ коју су ми указали: Г.Г. Жорж Ренар, професор у Колеж де Франс у Паризу, Џемс Гијом, бивши секретар Јурске Федерације, у Паризу, Др. Макс Нетлау, у Бечу; у Женеви: Г. В. Плеханов, књижевник, А. М. Лакоцки-Кузма, Едгар Мило, професор Универзитета, Др. Ото Кармин, доцент Универзитета, Жан Сиг, народни посланик и раднички секретар за Француску Швајцарску.

У току штампања ове књиге наишао сам на нов биографски материјал, који ћу употребити доцније, ако ова књига буде доживела друго издање.

Београд, октобра 1910.

Ј. Скерлић.

ГЛАВА I

ДЕТИЊСТВО И ШКОЛОВАЊЕ У СРБИЈИ.

ПОРОДИЦА. — ОСНОВНА ШКОЛА У РЕКОВЦУ И ЈАГОДИНИ. — ГИМНАЗИЈА У КРАГУЈЕВЦУ И У БЕОГРАДУ. — НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ. — ОДЛАЗАК НА СТРАНУ.

Као и толике породице у данашњој Србији, тако и породица Марковића доселила се из Старе Србије, са Косова, по једној породичној традицији, из Старога Колашина у Новопазарском Санџаку, по другој породичној традицији. По убиству једнога Турчина који им је отео сестру, три брата, Марко, Маринко и Рашко, пребегну у Србију, у Левач, у садашњем округу моравском. Још око 1871 било је у селу Доњој Сабанти на петнаест кућа Марковића, потомака Маркових, а поред тога још и других изданака те куће у неколико левачких села.[1] Пребегавши у Србију, у добу око 1820 године, Марко је собом повео и малога сина Радоја, оца Светозара Марковића.

О својој породици и о своме оцу, Светозар Марковић је писао својој пријатељици Анки Нинковић, из Јагодине, 12 августа 1873, објашњавајући јој наступе прекости и жестокости у своме карактеру: „У мојим жилама тече арнаутска крв... Мој је деда по оцу био ајдук 20 година; он је био тако љут човек да му је једном моја баба морала да вада опанке око куће, као што се коњи вадају...

[1] *Прийослано* Јефрема Марковића, поручника у оставци, сад трговца у Београду. *Раденик*, 1871, бр. 49, стр. 202.

Ја мога оца памтим само како је хтео да убије моју матер из пиштоља, да је нису спасли присутни сељани, а мати је хтела да моли за његовог брата, кога је он у то време тукао на мртво име, у „праведном гњеву“ што је овај чинио по нека насиља по селу као капетанов брат. О мом деди по матери, чини ми се да сам вам причао, да је то био најстрашнији човек, што сам га ја познавао...“

Из аката које се тичу Радоја Марковића, а која се чувају у Државној Архиви, види се да је у полицијску службу ступио у Зајечару 1833 године, од како је тимочки крај присаједињен Србији. Као писар среза вражогрначког остао је до 1842, када је, поред свога таста Јеремије Здравковића, узео жива учешћа у династичком преврату. Он је живо радио против Обреновића код кметова и народа тимочког краја, и са побуњеницима тога краја дошао је на Врачар. Он се толико био заложио у том династичком преврату, да „сахрани боже, како пише његов таст, да је пропаст била, он би јавно са мном без икаква изговора из овога окружија погинуо“. Нова влада пошље га одмах у Зајечар за привременог старешину оба среза нахије тимочке, и зајечарског и вражогрначког, и на томе месту, као поузданом човеку новога стања, поверено му је чување политичких криваца. Када се ушло у редован политички живот, постављен је 1842 за писара начелства у Зајечару. Поред свих препорука својих старешина и свога таста, који се ради свога зета лично обраћао и самом Кнезу, он је на том месту остао без унапређења. И 1846, 23 септембра, на две недеље пошто му се рођењем сина Светозара повећала већ прилично велика породица, он се обратио министру унутрашњих дела молбом за унапређење, наводећи као разлог своје „оскудно стање“. Радоје Марковић у *Великомъ београдскомъ календару за годину 1852 съ шематизмомъ княжевине Србіе* забележен је као срески начелник среза левачког, са титулом поручника, и са седиштем у Јагодини. *Календаръ съ шематизмомъ княжевине Србіе* за 1854 означава га на истом положају и у истом месту, само са војном титулом поручника.

У Зајечару венчао се он са Станом, ћерком Јеремије Здравковића, потполковника и начелника округа црноречког, рођеном у селу Рготини. Са њом је имао шесторо деце: Јеврема, Катарину, Персиду, Светозара, Христину и Милицу. 9 септембра 1846 родио му се син Светозар. Рођена сестра Светозара Марковића, госпођа Милица Петковић, вели да јој је брат рођен у селу Нишевцима, у срезу сврљишком, где му је отац био срески начелник. Међутим, по званичним новинама види се да је тада у Сврљигу друго лице било срески старешина. У крагујевачкој гимназији Светозар је записан као да је рођен у Зајечару. Његов отац тада је са службом био у Зајечару, јер има један његов акт писан 23 септембра исте године. То место означавају и неки некролози који су написани поводом његове смрти. Но то тврђење не може се оверити, јер су црквени протоколи изгорели 1876 године, када су Турци спалили Зајечар. Али, сам Марковић, неколико пута, означавао је Јагодину као своје место рођења. Његове сведоџбе са Циришке Политехнике означавају га као Јагодинца (aus Jagodina — Serbien, Jagodinensis Serbiensis). Спроводни лист од 22 априла 1874 године, којим је из Крагујевца упућен на издржавање казне у пожаревачки затвор, обележава Јагодину као његово место рођења. Јагодину исто тако изначава и *Ослобођење* у великом некрологу који је изишао у бр. 26 за 1875. Међутим, у јагодинској цркви нема о томе никаква трага. У сваком случају, и ако је вероватније да се родио у Зајечару, Светозар Марковић се сасвим осећао као Јагодинац.

Још као дете остао је без родитеља. Прво му је умрла мати, око 1856 године, приликом порођаја, пошто је родила близанце. Радоје се по други пут оженио, и маћеха Марија, удовица јагодинског трговца Панте Перишића, била је његовој деци из првога брака права мати. Светозар је маћеху јако поштовао, и када је постао пу-

нолетан, одрекао се, у априлу 1868, пред јагодинским судом, наследства у њену корист. Радоје је умро у Јагодини средином децембра 1858, од потреса због пада династије Карађорђевића и од страха због повратка кнеза Милоша, — како прича његова жива кћи —, оставивши „успомену као поштен човек и старешина“, како вели његов најстарији син Јеврем. Поред лепога имена оставио је деци и нешто мало непокретнога имања, неколико дућана у Зајечару, једва толико да су његови могли доста оскудно животарити. Тутори деце били су ујак: Алекса Здравковић, трговац из Зајечара, и Мата Аранђеловић из Јагодине. Дед Јеремија Здравковић позове унучад к себи, али они остану код маћехе.

Школовање Светозара Марковића било је редовно и потпуно. Доба за школу затекло га је у Рековцу, где му је отац био са службом. Два разреда основне школе, старинске школе где се још учио часловац, псалтир и пјенија, свршио је ту 1853 и 1854. Од значаја је за овог првога борца за равноправност женскиња, да је школу почео учити заједно са женском децом.[1] О том свом првом школовању сам Марковић прича: „Био сам „господски син“, па још у селу — разуме се да је учитељ обртао се самном друкче но са осталим мојим друговима, те тако нисам имао прилике, да изучим методу, којом су учили младеж првим знањима: читању, писању и рачунању.... Мене су учили код куће да читам и пишем мимо школу, и кад сам свршио други разред, могао сам да читам моме оцу новине (тада је била кримска војна); то је вазда производило велику сензацију међу сељацима, а особито међу мојим друговима, који су већином читали на пола, сричући само своје читанке, часловце и псалтире, а учитељ је често корео са мном оне, који су били у трећем разреду.“[2]

[1] *Целокупна дела Светозара Марковића.* Св. VII. Београд, 1893, стр. 17.

[2] *Целокупна дела,* св. VIII, стр. 14—15. *Како су нас васпитали.*

После очеве смрти, породица се стално настанила у Јагодини, и ту је Светозар свршио трећи и четврти разред основне школе.[1] Знање које је изнео из основне школе било је врло скромно. „Кад сам свршио 4 разреда, читао сам врло добро, писао сам доста рђаво, и с тешком муком могао сам разбирати писма...“ По свршеној основној школи, отиде у Крагујевац, у полугимназију. Из протокола и записника крагујевачке полугимназије види се да је ту провео четири школске године од 1856/1857 до 1859/1860. По сачуваним оценама види се да је био одличан ђак, и учења и владања одличног.[2] У I разреду одликован је „похвалним листом“, у II разреду књигом *Сочиненія Соломонова и Сиракова*, а у IV разреду *Историјом Књижевности* Др. Богољуба Петрановића. На једном „школском торжеству“ говорио је „слово“ из немачког језика „von der Welt“.

Сам Марковић прича, у своме познатом чланку *Како су нас васпитали*, ово о своме школовању у Крагујевцу. Међу наставницима било је свакојаких људи, пијаница, свирепих, који су немилосрдно злостављали децу, сасвим у складу са „хуманистичним“ класичним духом који је тада владао у нашим школама. „Тукли су они просто из обичаја, из рутине, а често и с тога што нису имали шта да раде у школи“. Батинања су била чест, готово обичан појав, и није се занемаривало ни ударање главе о

[1] *Будућност*, 1875, бр. 24. Некролог.

[2] Оцене су му биле ове:

I разред: из свештене историје и српске граматике 5, из рачуна 4, из немачког читања и земљописа — 3.

II разред: из свештене историје, земљописа, рачуна, словенске граматике, латинског читања, немачке граматике — 5, из српске граматике 3.

III разред: из свештене историје, српске граматике, земљописа, рачуна, словенске граматике, немачке граматике, катихизиса, латинске граматике, јестаствене историје — 5.

IV разред: из немачке граматике, катихизиса, геометрије, латинске граматике, јестаствене историје, алгебре, реторике, историје — 5 („превасходно“).

таблу, ни чупање косе. А било је наставника који су после свега тога тражили да им се пољуби рука! „У мени се мути крв, прича Марковић, кад се сетим на то нечовечно поступање; и у то време, кадгод се свршавала та процедура, ја сам затварао уши и скривао главу под скамију; али већина мојих другова били су већ васпитани у духу наших учитеља, — они су налазили, да је кривљење сиромаха, кога су тукли, *смешно*“.

Неспособни наставници предавали су наставу сасвим механички, по старом методу „одавде довде“. Учило се на памет, папагајски се отпевала „лекција“, и у случају незнања вукле се батине. „У школи је један дан пролазио као и други: раван број који нису знали лекцију, раван број немирних; а исто тако батина и псовака“. У таквој школи, при таквој настави, створила се „провала између професора и ђака“, инат, леност, варање са једне стране, суровост и полицијска свирепост са друге стране. „Ђаци су се свуда старали да преваре професоре, а ови, да их ухвате па казне. Овај род војне суштествовао је у свима гимназијама и свима класама... услед тога место љубави развијало се у ђацима подличење, а у професорима тиранство. Мрзост на професора дете није могло да разликује од мрзости на науку коју је и предавао, — него је мрзило и на њу“. И када је свршио IV разред гимназије, Светозар Марковић, један од „превасходних“ ђака школе са сведоџбом „отличан из свију“, отишао је на лепенички мост, и све школске књиге „искидао на комаде и бацио у воду“. Резултат свога четиргодишњег школовања у гимназији он је свео у ове речи: „наши професори су нас искварили и углупили...“ И те рђаве успомене на хуманистичку класичну гимназију, где се тежило образовању карактера и где се неговао морални идеализам, осећале су се у свим његовим доцнијим љутим нападима на мртви класицизам и на укочену формалистичку наставу у опште.

У то време једина цела седморазредна гимназија била је у Београду, и у јесен 1860 дође он у Београд.

У каталозима који се данас чувају у архиви прве београдске гимназије налазе се податци о његовом школовању. За време школовања у Београду, школски другови су му били: Владимир Васић, песник који је наскоро умро, Ипократ (Владан) Ђорђевић, Лазар Докић, доцније професор Велике Школе и министар-председник, Настас Петровић, доцније професор Велике Школе и писац *Француско-српског речника*, Павле Михаиловић, сада државни саветник, Јулиус Клери (Љубомир Клерић), доцније професор Велике Школе и министар просвете, У вишој гимназији Марковић, и ако није био онако одличан ђак као у Крагујевцу, остао је ипак један од најодличнијих ђака целе гимназије.[1] У јуну 1863 свршио је гимназију са општом оценом 5.

Релативно, у београдској гимназији било је боље но у крагујевачкој, али ипак са старински васпитаним особљем, са истом заглупљујућом класичном схоластиком и мртвим методима, са истим нечовечним и бруталним начином васпитања карактера. Директор гимназије био је стари песник и естетичар Ђорђе Малетић, а професори: А. Чварковић, Д. Балаицки, Антоније Шулц, Владимир Вујић, Гаврило Витковић, Др. П. Папакостопулос, Ј. Дерок, Јефтимије Ђорђевић, Јован Бошковић и Стојан Бошковић. Међу тим наставницима било је неколико људи од књижевнога гласа, као Малетић, Владимир Вујић, Јован Бошковић, али сви су се они толико држали старих метода школскога рада и поступања са ђацима, да је о свима њима Светозар Марковић сачувао

[1] У V разреду, годишња оцена рада била му је 4, испитна 3, годишњи резултат 4. У VI разреду: из историје цркве, физике и цртања — 5, из поетике, немачког и француског језика, историје опште, земљописа, математике — 4, из грчког и латинског језика — 3. У VII разреду: из историје српске књижевности, латинског, немачког и француског језика, земљописа, историје опште, физике — 5, из литургике и математике — 4; из грчког језика — 3. 4 априла 1863 добио је од професорског савета опомену због 30 неоправданих изостанака.

рђаву успомену и црним бојама насликао их у своме чланку *Како су нас васпитали.* Једини наставник који је уносио нешто ново, напредније и човечније у своја предавања био је млади републиканац Стојан Бошковић, и само о њему Марковић добро говори у својим успоменама са ђачких клупа.

Какви су били наставници, таква је била и настава, мртва, формалистичка, кобна по самосталан развитак младих духова. „Општи, грдни недостатак, прича Марковић, у свима предметима које су нама предавали, био је тај: што у њима није било ничега што би могло пробудити наш ум, који је био савршено успаван системом васпитавања у нижим разредима. Кога је могла да побуди на мишљење реторика и поезија с њиховом суво-парном схоластиком; или пребројање „фантазије“, „слога“ и „полета“ у српској литератури; или набрајање имена и година у општој историји. Наш мозак није био употребљаван. Е, па шта је природније и могло бити, но да је остао савршено неразвит“.[1] Још боље слика ондашњу београдску гимназију, „бледу и бедну авет полу-класичког доба“, Марковићев вршњак и доцнији једномишљеник Милан М. Радовановић. Школа је тада била: да се носе окови полицијског „запта“, да се трпи морално и физичко злостављање, сав тежак притисак школе-касарне и школе-казамата „која голуба премеће у лисицу, која у човеку убија све умне способности до кретенизма, која тиху нарав и слабачку грађу у гроб полаже, а енергију на робију тера, и која струју слободног мишљења у правац порока окреће“.[2]

Поред свега тога, у тој тешкој духовној атмосфери, у тој школи у којој се све свело на реч и форму, Светозар Марковић се ипак духовно развијао и показивао своје ве-

[1] *Целокупна дела,* св. VIII, стр. 40.

[2] Др. Ернст Хекел: *Природна историја постања.* Превод Алексе М. Радовановића. Предговор Милана М. Радовановића. Београд, 1875, стр. XLIV.

лике духовне способности. У то доба, био је две године на стану код познатога песника и либералног официра Јована Драгашевића, школског друга и побратима његовог старијег брата Јеврема. У својим успоменама Драгашевић прича о „том младом и даровитом Србину“, којега је он као старији „упућивао у ономе што он као млад још није знао“, „износећи му главне елементе и врлине наше задруге и показујући му друге особине нашег народа“.[1]

У то доба, Светозар Марковић почиње изилазити из школских књига и у духовној жеђи тражи нова знања и осећања. У тој скроз класичарској школи обраћала се велика пажња књижевној настави. Реторика и поетика биле су у особитој части, и ђаци су као школске задатке имали да спремају књижевне саставе у стиху и у прози. Романтички покрет је тада пламтео у српској књижевности, ђачке дружине биле су књижевне вежбаонице, и књижевни листови преливали су се ђачким радовима. Та књижевна зараза захватила је и београдску школску младеж, и са Лицеја прешло је и на гимназију. Марковић прича како је тада међу његовим друговима завладало „неко лудило“, како су писали песме о вину и о љубави сви који су до пера дорасли, и како је он са једним другом својим хтео да драматизује *Чича-Томину колебу.*

И он много чита, највише у целом свом разреду; али остављен самом себи, он чита што му до руку дође, тражећи сам што је добро и корисно. У Крагујевцу још читао је романе Милована Видаковића и дела Јевстатија Михаиловића. Када је од VI разреда добио могућност да се служи књигама из Народне Библиотеке, он је стао читати „све од реда“, све што му је „потпало под руку“. Године *Шумадинке, Подунавке* и *Седмице* пролетеле су кроз његове руке. За неколико година у гимназији он гута: Хаклендерове „скаске“, романе Лафонтена, Жорж Сандове, Евжена Сија и Александра Диме, чијега *Грофа од*

[1] *Истинске приче.* Автобиографија у одломцима. Београд, 1891. Стр. 281—283.

Монте-Христа је неколико пута прочитао, Шекспирове и Шилерове трагедије, оде Јована Хаџића, *Развалине Друденштајна*, *Следствија Злодјествија*, и тако даље. Када му је случајно допао до руку Дикенсов *Давид Коперфилд* и Текерејев *Артур Пенденис*, он те просте књиге „истинитог живота“ није могао прочитати до краја. „У мом разреду, вели он, ја сам највише читао, и мој ум и укус у књигама био је највише искварен“.

У хаосу идеја и осећања, Марковић лута, и поводећи се ступа у живот. „Ми смо били неразвити, забављени схоластичким предавањима и професорским деспотизмом, стешњени и угњетени туторством“. У таквим осећањима, одрасли гимназисти, сити „пужења и покорности пред професорима“, сматрали су као нешто највише подражавати лицејцима, који нису само певали о вину и о љубави, но и у свој дневни и ноћни живот уносили много вина и љубави. „То је семе нашло код нас плодну земљу. Већина из те половине, који су били најхрабрији, т. ј. који су најмање учили, бацили су књиге сасвим, и почели да живе по новоме, појетично... Ми нисмо умели ништа да оценимо зрело и смишљено, а желели смо слободе... С нашим „образовањем“ и појетским чуствима, разуме се да је кафана брзо заменила позориште, а кад смо већ били у кафани тада су карте и билијар без сваке муке ступили упоредо с појезијом, љубављу и вином“. Општа бујица понела је собом и Марковића, и он, дотле миран и уредан ђак, почиње одсуствовати од школе и добивати укоре, очекујући само, са нестрпљењем, као и сваки његов друг, „тај блажени час, кад ће се ослободити од јарма, кад ће он смело пролазити покрај професора из гимназије и не скидати му капу, кад ће слободно ићи у кафану, пити, пушити, играти карте и билијара, — уживати сав тај запрећени плод . . .“

Тако, са недовољним и површним знањима, са поремећеним духовним и душевним животом, ступио је он на Велику Школу, у јесен 1863 године. На Великој Школи

тада је већ било три факултета: правни, филозофски и технички. Марковић се упише на новооснован технички факултет, на коме је било најмање слушалаца. Из „Класификације слушаоца“ Велике Школе за 1863/1864 годину види се да се на I годину техничког факултета уписало свега 5 слушалаца, поред Марковића и Љубомир Клерић. Од те петорице, у III години, 1865/1866, остало је свега двојица: Марковић и Клерић. Неуредан у долажењу на предавања, он је ипак добро пролазио у школи, благодарећи само својој изузетној интелигенцији. Марковић је био добар ђак, и, као у основној школи и у гимназији, одликовао се као математичар.[1] Његов професор математике, Димитрије Нешић, који је неколиким генерацијама предавао, у својим старим данима причао је да није имао ђака са више дара за математику но што је био Светозар Марковић. У ђачким круговима на Великој Школи још за дуго се причало како се Марковић за двадесет и четири часа спремао да лако положи најтежи испит.[2] Али у ствари, он је из школе изишао са недовољном спремом. „Технички факултет, писао је он 1868, такав какав је данас у Србији, савршено је некористан. Он не даје никаквог специјалног знања. Из њега не изилазе ни инжињири, ни машинисте, ни архитекти, ни хемичари, — нико. У нашој школи нити има професора за специјалне техничке предмете, нити има нужних справа, а без тога не може бити специјалнога изображења...“. „Ми сви који смо одлазили у стране земље из последњих класа Велике

[1] Оцене Светозара Марковића на Великој Школи биле су овакве:

I година технике: елементарна математика, физика и логика. — 5; геометријско цртање, зоологија, ботаника, француски језик — 5.

II година технике: народна економија и минералогија — 5; виша математика (два курса) — 4; нацртна геометрија и финансије — 3. У току те године имао је 30 неоправданих изостанака, и забележено је да није поднео цртеже.

III година технике: хемија, механика, агрономија — 4; практична геометрија — 3.

[2] *Ослобођење*, 1875, бр. 26.

Школе знали смо толико колико зна један ђак, који је свршио тамошње гимназије са средњим успехом...“[1]

Иначе, његов живот на Великој Школи био је, само у већем ступњу, као и у последњим разредима гимназије. И по настави и по ђачком животу Велика Школа је била, у пуном смислу речи, продужење гимназије. У то доба када је алкохолизам био главна нота младе српске поезије, београдски великошколци су, како прича Марковић, највећи део свога времена „у грдној множини од јутра до вечера и до поноћи“ проводили по кафанама, и њихово владање било је такво да се у то доба говорило у Београду: „ђака и солдата не пуштај у кућу“. Тај пуст и празан живот Марковић је доцније називао „живим труљењем“, у коме се „васпитавала једна половина српске омладине за бирократе, а друга за лоле и скитнице, или за гроб“. 1872, у једном писму својим пријатељицама сестрама Нинковићевим, он са гнушањем говори о свом „некадањем бурном животу“ на Великој Школи, у оној прљавој средини, „у којој постоји најциничнији разврат, какав се само може наћи на граници Истока и Запада, варварства и цивилизације“.[2]

Из тога блата Марковић се, како сам вели, спасао само „срећним случајем“. Тај „срећни случај“ у ствари био је морални инстинкт који је донео из своје поштене плебејске куће, његова у основу идеалистичка природа, његов логички дух који је свему, па и животу хтео да нађе смисла и циља, његова јака памет која га је вукла ширим духовним видицама и вишем духовном животу. Сам, својом рођеном унутрашњом снагом, он се развијао и дизао. Из омладинског либерализма у коме су били сви његови другови он је пао на руске писце који су друго и другаче говорили. У последњим годинама у Београду код њега се дешава онај исти духовни процес као код његова вршњака Милана М. Радовановића: „Празнине

[1] *Целокуйна дела*, VIII, стр. 50—51.

[2] *Целокуйна дела*, VII, стр. 68—69.

нашега незнања отворише се у целој дубљини својој, и сиротиња наша изиђе у свој голотињи својој; идолатријски појам ауторитета пропаде потпуно, и отвори се идеална перспектива реалнога рада“.[1]

Ако се не може примити оно што су Марковићеви пријатељи писали о њему у једном некрологу, да је „још ђаком на Великој Школи почео да изводи своје мисли и начела, да ствара поглед на живот и науку“, извесно је да се он још у Београду упознао са Чернишевским и Герценом, у сваком случају да је још тада јасно видео штурост и недовољност и својих и техничких и општих знања, немогућност да се у домовини потпуно образује, потребу за интензивнијим и вишим духовним животом, за новим и ширим видицама.

Прилика му се брзо указала. Српска влада потражи питомце за техничку струку, и како није било много пријављених кандидата, он лако буде изабран за „правитељственог питомца“ и одређен да иде на школовање у Русију.

ГЛАВА II

ШКОЛОВАЊЕ У РУСИЈИ И У ШВАЈЦАРСКОЈ.

ПОЛИТИЧКО И СОЦИЈАЛНО СТАЊЕ РУСИЈЕ 1866 ГОДИНЕ. — УЛАЖЕЊЕ МАРКОВИЋА У РУСКИ ПОКРЕТ. — ОСНИВАЊЕ „ОПШТИНЕ“ И ПОЧЕТАК ЈАВНОГА РАДА. — НАПУШТАЊЕ РУСИЈЕ. — ШВАЈЦАРСКА ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА. — УЧЕЊЕ НА ПОЛИТЕХНИЦИ У ЦИРИХУ. — НА КОНГРЕСУ ЛИГЕ ЗА МИР И СЛОБОДУ У ЛОЗАНИ. — САРАДЊА НА „НАРОДНОМЪ ДѢЛУ“. — ПРВИ ПОКУШАЈ ЗА ОСНИВАЊЕ НОВЕ СТРАНКЕ. — ПОВРАТАК У СРБИЈУ.

У лето 1866 Марковић је дошао у Петроград и августа месеца уписао се у Институтъ инженеровъ путей сообщенія. У тој школи провео је две и по године, и по сведоџби, која му је издата 23 марта 1869, видело се да

[1] Хекел: *Природна исторйја посшања*, предговор, стр. XLIX.

је свршио два курса. У првом курсу учио је статистику, нацртну геометрију, вишу математику, физику дескриптивну и техничку, хемију, геодезију и цртање. У другом курсу учио је: прилоге нацртној геометрији, политичку економију, вишу математику, хемију, физику, геодезију, минералогију и геогнозију, цртање и ситуационо цртање. У сведоџби стоји да је по положеним испитима прешао у трећи курс, где је радио „съ успѣхомъ", и да из школе излази „по болѣзни".

Његово стручно, школско и техничко образовање у Русији од споредногa је значаја. Главно је онај силан и пресудан духован утицај који је бављење у Петрограду имало на њега. Те две и по године у Петрограду биле су од огромног, судбоносног утицаја на његов духовни развитак и живот, на сав правац његова мишљења и рада. У Русији он је довршио своју интелектуалну формацију, и како вели у једном писму из 1873, већ 1869 године његова начела била су „сасвим одређена". Он ће доцније отићи у Западну Европу, упознаће се са радовима западних мислилаца, али ће у дубини својих јаких уверења остати „руски васпитаник", ђак руских учитеља, и у Србији покушаће да онако ради како је за свога ђаковања у Русији видео да се ради.

Он је дошао у Русију у оно доба када се у њој одиста имало шта да види и да чује. После Кримскога Рата ветар слободе почео је чистити ваздух старе Русије, вековима успаване у деспотизму. Ослобођењем сељака Русија је изишла из феудализма, и пуним напоном својих снага почела стремити путем напретка модерном животу. Око 1860 године почела је велика борба против политичких и интелектуалних стега и предрасуда, а за ослобођење личности и мисли од тираније државе, цркве и породице. „*Ослобођење*, вели један руски писац, то је девиза свега тог немирног доба, ослобођење сељака од спахије, грађана од владе, жене од породичне тираније, мисли од традиција и од идола прошлости". Русија је престајала бити, по речима једног западног писца, „загонетни солдат мо-

нархијског деспотизма, бедем реакције европске," и у њој се осетио онај велики полет мисли који се осетио у Француској пред Револуцију од 1789 године. У ослобођењу сељака од 1861 године напредни елементи видели су само почетак општег и свестранога ослобођења, и школска омладина, слободоумна интелигенција, сви елементи живота и напретка у Русији, којима су били на челу Герцен, Чернишевски и Доброљубов, излазили су са новим захтевима радикалнога преображаја старе Русије.

Тај покрет био је на своме врхунцу око 1862. Када је Светозар Марковић дошао у Русију, било је настало извесно затишје, и почела се осећати јасна реакција. То доба, од 1863 до 1873, та „епоха владања утицаја Писарева", било је „корак назад у развићу опозиционе друштвене мисли према епоси делатности Чернишевског и Доброљубова", и један од вођа руских револуционара из седамдесетих година, Петар Лавров, назива, претерујући нешто, тих десет година „време глуво, ћутљиво и безживотно".[1]

Пољски устанак од 1863 несрећно је свршен не само за Пољаке но и за ствар слободе у Русији. Левица је држала страну Пољацима, Герцен у *Колоколу* енергично их је подржавао, Бакунин је купио добровољце за устанак, ђаци су ишли да се туку у пољским редовима, слободоумни грађани су купили прилоге за устанак, а било је официра који су одрицали послушност да иду против Пољака. Али пољски устанак није био оно што су од њега очекивали руски слободњаци. У место да буде почетак општег, политичког и социјалнога ослобођења у Русији, он се изметнуо у узак националистички и сепаратистички покрет, у коме су велики аристократски земљепоседници имали пресудну реч. У широким слојевима рускога друштва јавио се руски национализам, и после угушенога устанка јавно мнење, у својој већини, окреће

[1] П. Лавровъ: *18 марта 1871 года.* [Русская соціално-революціонная библіотека] Женева, 1880, стр. 201—202.

се Каткову, реакционарном и ултро-националистичком новинару, који предузима ону улогу коју је Герцен играо пре 1863 године. Влада, охрабрена успехом у угушењу устанка, отворено залази у реакцију. Катков прокламује: „наши унутрашњи издајници опаснији су од спољњих непријатеља“, и отпочињу велика гоњења људи од напретка. Душа новог покрета, Чернишевски, тера се у Сибир. Неуспели атентат Каракозова на цара Александра II, 4 априла 1866, нов атентат Березовског на цара, у Паризу, 25 маја 1867, дају повода за нова и велика хапшења. Царским указом објављује се да су закон, вера и својина у озбиљној опасности од револуционарних ровења, и позива се племство и сви елементи реда да бране земљу. Апсолутизам, црква и бирократија отпочињу крсташки рат не само против револуционарних социјалиста, но и против обичних демократа и умерених, конституционалних либерала. Из редова интелигенције, из университета, из војске, — од пуковника, као што су Лавров и Сохолов, па до простих војника —, из самих гимназијâ, хиљаде и хиљаде политичких „преступника“ хапсе се и шаљу у Сибир. Цензура, која је једно време била попустила, враћа се старим практикама „николајевштине“. Забрањује се говорити пољски у јавним локалима, забрањују се романи Виктора Ига и филозофска дела Мила и Вунта.[1]

У таквим приликама, ђачка средина у Петрограду, у коју је Светозар Марковић запао у јесен 1866 године, имала је особити изглед. Он сам мало је писао о свом школовању у Русији, али од прилике у исто доба када је он дошао у Петроград, у исту ђачку средину, дошао је и један млади официр и племић, који је дотле био познат као добар проучавалац геологије Сибира, који се доцније прославио као велики револуционар и који данас важи као један од главних представника савреме-

[1] *За сто лѣтъ* (1800—1896). Сборникъ по исторіи политическихъ и общественныхъ движеній въ Россіи. Составилъ Вл. Бурцевъ, при редакціонномъ участіи С. М. Кравчинскаго. Часть вторая. London W., 1897. Стр. 68—74.

ного анархизма. Кнез Петар Кропоткин, оставивши војску, ступио је у јесен 1867 на физичко-математички факултет петроградског Университета. У својим успоменама[1] он прича какав је затекао Петроград и каква је била ђачка средина у коју је ушао. То више није био Петроград „чији љубимац је био Чернишевски“. На двору и у племству либералне идеје стоје да не може горе бити. Прави господар Русије је петроградски „обер-полицајмајстер“ Трепов. Све што је боље и што напредније мисли хапси се и у транспортима шаље у Сибир. Као у Француској тога доба, тако и у Русији завладала је манија за богаћењем и жеђ за уживањима. Спекулише се у велико у продајама земаља; сумњива акционарска друштва ничу као печурке; адвокати чине баснословне зараде. Петроград постаје варош „кафешантана и школа играња“. Публика јури да чује *Лепу Јелену*, и у укусу „Офенбахофштина“ царује. Али у мраку, у ђачким круговима, међу онима који су остали у животу и у слободи, из редова најбољих, најумнијих, најсмелијих, људи као и жена, ничу тајна друштва, и Револуција регрутује своје прве апостоле, борце и мученике.

Ту „подземну Русију“, како је доцније назвао Степњак, познао је Светозар Марковић. Револуционарна руска младеж имала је све духовне и моралне особине које су могле привући једну тако идеалистичку природу као што је био Светозар Марковић. Ти „снажни људи, без мелодрамске позе, пуни простоте, истински јунаци“, како их је обележио Карло Маркс, који су у своме потајном раду показивали толико „истрајности, самоодрицања и смелости“, да поред њих „карбонарске завере изгледају као дечје игре“,[2] руска младеж о којој је у наше доба писао Георг Брандес: „нема боље омладине на свету“,

[1] П. Кропоткинъ: *Записки революціонера.* Томъ первый. С. Петербургъ, 1906. (Честь четвертая: Петербургъ. Первая поѣздка за границу).

[2] Emile de Laveley: *Le Socialisme contemporain.* Sixième édition. Paris, 1891. P. 227.

— утицала је силно и својим идејама и својим примерима на Марковића.

Од првих дана свога бављења у Петрограду он улази у идеје и у живот „нових људи“ руских. У својим писмима пријатељима он прича како чита „знамените људе из младе руске партије“ Чернишевског и Добролюбова, напредне књиге и листове, нарочито часопис *Недѣла*. Он познаје једнога од руских револуционара, Бочкарова, који је 1867 године као изасланик руске омладине долазио у Београд на скупштину Уједињене Омладине Српске, тамо говорио у корист равноправности жена,[1] и који је у Петрограду 1868 ухапшен због веза са заграничним руским револуционарима. У једном од својих најранијих чланака, *Литературни вечер*,[2] Марковић прича како живи и како ради руска напредна омладина. Он описује српским читаоцима, управо српској омладини, једну руску „вечеринку“, давану у корист једне „асоцијације шваља у Петрограду“. То није „беседа“ као оне које су тада даване у српским крајевима, где се парадира оделом и где се само на празно забавља. На руској „вечеринци“ су нове, ослобођене жене, „веснице новог века“, оне које су се ослободиле „мушког туторства, па се решише да сопственим рукама зарађују свој хлеб“. „Вечеринка“ се достојно завршила једним одломком из „обличителне литературе“, коју је читао „познати писац из руске омладине г. Писарев“.

Учествујући у духовном животу руске омладине, Марковић ради и у кругу српске омладине која се школовала у Петрограду. У току 1867 оснива се у Петрограду српско ђачко друштво *Општина*.[3] Међу оснивачима била су два млада официра, доцније генерали српске војске, Димитрије Ђурић и Сава Грујић, који је већ тада био у либералним идејама и који се 1863 борио у редовима пољских устаника. У *Општини* је Марковић имао видну улогу, и био нека врста секретара. Друштво је било основано са општим циљем: „сарадња на делу општег напретка“. Ближи циљ друштва био је: „јединство и братско споразумевање међу већином наших сународника у Русији“, „свеза с домовином и процењивање најситнијих догађаја, који би се тицали судбине нашега народа“, најзад „обавештење овдашње рођачке наше публике“. „Програм рада *Општине* — узевши на ум њезино ванредно положење — потпуно се слаже с тежњама *Уједињене Омладине*, па зато се она са правом рачуна чланом ове последње“. *Општина* је била проширала свој национални круг рада, и покушавала да у своју средину прикупи све „заграничне Словене“ који живе у Петрограду, тако „да се не прави разлика међу народностима, него да буде један (тако рећи) словенски комунизам“. Прво је учињен покушај са Чесима, да се заједно са Србима „групишу у једну општину, која би била на чисто демократским начелима“. Изгледа да је у том правцу било некога успеха, јер од 1 јануара 1868 српска *Општина* постала је *Југословенска Општина*.[1]

За време свога бављења у Русији, Марковић ревносно прати српске ствари. У то време почиње и његов публицистички рад. Он без успеха покушава да публикује неколико чланака о српским стварима у листу *Петербургскія Вѣдомости*, јединому, како он вели, од „поштених листова што долазе у Србију“. У то доба омладински покрет био је у јеку, и петроградска *Општина* стајала је у преписци са неколико ђачких дружина српских. У *Србији* за 1868 (бр. 27—28) изишло је отворено писмо „Српској Омладини (место одговора неким омладинским друговима) од српске Општине из Петрограда“. Испод те политичко-патриотске посланице стајао је потпис „Перовођа Св. Марковић“, и то је прва реч којом је будући писац *Србије на Истоку* изишао пред српску јавност.

[1] Ј. Скерлић: *Омладина и њена књижевност*. Београд, 1906, стр. 120—121.

[2] *Србија*, 1868, бр. 29.

[3] *Србија*, 1867, бр. 22.

[1] *Целокупна дела*, VIII, стр. 3.

Ако идеје нису биле нове, тон је свакако био нов. Поред поклича за енергичнији омладински и патриотски рад у опште, има ту речи које су клица онога што ће он доцније развијати и проповедати. „Онај, који није готов да се за сваки атом својих убеђења жртвује, нек се не зове представником народних мисли“. И српској омладини казују се ту нове речи: „Српска браћо!... Дижите успавани српски дух! Учите се наукама, што помажу да се сломију силе непријатељства! Вежбајте се оружју да вас не застане неприправне суђени час... Српске сестре... Оставите за тренутак успављујуће „опере и фантазије“, и певајте песме што буде срце у јунака!“ Будите „достојне српске жене с човечанским правима и дужностима...“ „Српска Омладино! Погледај на сужну рају!... Ради и спремај се!...“[1]

Али већ у том првом почетку Марковићева рада, национално ослобођење споља стоји тесно везано са политичким и социјалним ослобођењем изнутра, и већ тада њему је јасна она велика мисао која ће чинити језгро његових учења: да су спољња и унутрашња слобода једна неразлучна целина, да се не само попуњују но и да не иду једна без друге. Када су после убиства Кнеза Михаила, 29 маја 1868, либерали начинили неку врсту споразума са Намесништвом, по цену великих начелних уступака и на штету свога политичкога и личнога угледа, Марковић, који је распуст провео у Србији, и који је из близа гледао беснило династичког терора и чиновничког насилништва, осећа да треба прихватити напуштену заставу слободе, и отпочиње у јавности борбу против старе либералне странке, а за оснивање једне нове, радикалне и социјалистичке, који ће се борити не само за оно за што су се некада либерали борили, но која ће ићи и дубље и даље. У писму своме школском другу и пријатељу Љубомиру Белимарковићу, од 30 новембра 1868, Марковић пише: „Цео српски народ изгледа ми као

[1] *Целокупна дела*, VIII, стр. 6--7.

просјак, што проси у Блазнавца и Ристића да му удели срећу и слободу. Уз то поче да ме обузимље сумња да не изгледам као Дон-Кихот, ако сад наједаред изиђем с мојим чланком, да покварим општу хармонију похвалне химне новом поретку. Већ реших у путу да напишем чланак, али кад се размислих озбиљније, застидех се своје слабости. Пред ким ћу бити смешан? Пред филистрима и шарлатанима, што мисле да је све Српство усрећено што су добили мало прилике да мало „полибералниче?“ Па нека се смеју. Бар ћу онда с њима свршити рачун. Коцка је бачена. Они почињу борбу! Сам против свију!“

И од јесени 1868, тај ђак од двадесет и две године, почиње, „сам противу свију“, борбу против целога једнога система, против велике већине српског јавног мњења, против целе једне дотле уважене странке. Занет тиме, он занемарује своје математичке и техничке студије, и решава се да се посвети јавном раду. План за једну велику акцију, са циљем духовног преображаја српске омладине, зрео је у његовој глави. У септембру 1868 пише свој знаменити књижевни манифест *Певање и мишљење*. 31 октобра 1868 разлаже своме пријатељу Белимарковићу: „Од наших старих, и конзервативаца и либерала, нема ништа, а оно бар да се гледа свим средствима да се омладини да *реални правац*. Најглавнија је потреба да се добију средства, да се омладина упозна са *савременом науком*, са *реалним погледима*, и на друштвене односе, и на књижевност, и на политику, једном речи, на све гране народног живота...“.[1]

Од прилике у исто време када се решио да се посвети јавном раду, Марковић се решио и да остави Петроград. За ту одлуку било је неколико разлога. Пре свега, његово здравље, којем је шкодила сурова клима петроградска. Друго, извесне „немиле околности“, које само издалека наговешћују његови пријатељи.[2] Најзад, његова жеља да

[1] *Целокупна дела*, VII, стр. 76—77.
[2] *Ослобођење*, 1875, бр. 26.

се што потпуније образује и спреми, да се у слободним и културним земљама из темеља упозна се сувременом политичком и социјалном борбом. 30 новембра 1868 пише он Љубомиру Белимарковићу: „Ја сам ти, чини ми се, и пређе говорио, да ја не могу никад бити инжињер. Што сам до сада убио пет година на ту струку, опет је узрок моја безкарактерност. Хтео сам по наговору своје фамилије да „осигурам леб,“ а овамо сам хтео да будем „политички радник“. Као да се политички радник може занимати каквим занатом! Или као да политичком раднику може какав занат осигурати леб! Бесмислица. С тога сам био решио да останем ове године у Русији, да одем на лето на практику, ту би зарадио 200—300 рубаља, и тада би отказао стипендију и Русима и Србима, и отишао би у Швајцарску да изучим добро немачки и француски језик, и да се упознам изближе са браћом революционарима. На прво време имао би новаца, доцније могао би зарађивати колико је нужно за насушни леб у руској литератури, а после радио би све што би се могло радити“.

Са таквим плановима провео је он у Петрограду још целу зиму 1868 и пролеће 1869. Марта 1869 плану велики немири међу ђацима Медецинског Факултета и Технолошког Института, који су завршени искључивањима и полицијским гоњењима. У оној средини, која је била запаљена револуционарним прокламацијама Ткачева и пропагандом Нечајева, није било више могућности за научни и теоријски рад, и Марковић се дефинитивно реши за одлазак. Покушај да добије државну стипендију за Немачку није успео, и он се обрати за помоћ брату Јеврему, који му се одмах одазове. Крајем марта оставио је Петроград, задржавши се неколико дана код пријатеља у Лајпцигу. Почетком априла стигао је у Цирих.

Швајцарска је тада била једина слободна земља на континенту, једина република у Европи, која је давала пример како један слободан народ може сам собом да управља, а у исти мах била уточиште свима прогоњенима. Она прва, вели Виктор Иго у *Легенди векова*

међу мрачним народима запали своју светиљку у ноћи“. У својим границама она је дала уточиште и француским хугенотима у XVI и XVII веку, у XIX веку и талијанским карбонарима, и немачким комунистима пре и после 1848, и пољским устаницима од 1830 и 1863, и француским републиканцима после државног удара Наполеона III, као и руским нихилистима. Само у Швајцарској могле су Лига за Мир и Слободу и Интернационала да држе своје конгресе. После победе над Сондербундом, 1847 године, пошто је педесетих година скрхан отпор реакционарних клерикала у католичким и конзервативних и аристократских елемената у великим протестанским кантонима, радикализам је узео сву власт у своје руке. Швајцарска се стала све више демократизовати, и постајати „лабораторија европске Демократије“. После демократскога устава од 1848 дошао је низ напредних реформа, нарочито референдум и народна иницијатива. Шездесетих година јављају се, поред радикала, и социјалисти да заједничким силама раде на све већој демократизацији Швајцарске. Немачка радничка емиграција после 1848 посејала је у Швајцарској прво семе комунизма и социјализма. Утицај Интернационале се снажно осећао, нарочито у Француској Швајцарској, и многобројне секције у Женеви, Лозани нешателском кантону и бернској Јури активно су радиле на ширењу нових начела. Од 1869 почео је изилазити у Цириху први социјалистички лист *Tagwacht*, под уредништвом књиговесца Хермана Грајлиха, а марта месеца 1870 основана је у Цириху швајцарска социјалистичка странка.[1]

И таква Швајцарска, слободна и демократска република, широм отворена политичким изгнаницима и страдалницима слободе из свију земаља, уточиште „браће револуционара“ из целе Европе, нарочито из Русије, која је при том стално и сама ишла путем политичког и со-

[1] *La Suisse au XIX-me siècle.* Lausanne, 1901. T. III. Th. Curti: Classes ouvrières. Le Socialisme, p. 187—216.

цијалног напретка, привукла је и Светозара Марковића. Он је у њу дошао да нађе и личне сигурности и политичког образовања, и да види како на делу живи и развија се једна демократија.

Дошавши у Цирих Марковић је имао извесних школских тешкоћа. Он хоће реална знања и корисна занимања. Он је мислио оно исто што је 1874 из пожаревачког затвора саветовао једном пријатељу, који је одлазио на науке у Швајцарску: треба се бавити студијама које човека оспособљавају за учитељски, агрономски, инжињерски позив, треба стицати „у опште неко реално знање, које би ти дало хлеба, а користило би људима у чијој околини живиш".[1] Али, и оно мало немачког што је био научио у Београду заборавио је, и језик је тако рећи изнова требало учити. На Политехнику су тада примали само оне који су били свршили или какву техничку школу на страни, или који положе пријемни испит. Професорски Савет, засебном одлуком, допустио му је да привремено, док не положи пријемни испит, може као слушалац походити предавања из свију грана. Летњег семестра слушао је он: графијску статику код професора Кулмана, практичну хидраулику код професора др. Ценера, техничку физику код професора др. Кундта, и метод најмањих квадрата код професора др. Шварца. Августа месеца 1869 године, заједно са Николом Пашићем и Петром Велимировићем, који су такође били у Цириху, и са Ђуром Љочићем, који је био у Паризу, добио је од Министарства Грађевина државну стипендију од 400 талира годишње. Крајем 1869 његов положај на Политехници се уредио, и положивши испите за трећи курс инжињерског одсека, продужио је школовање као редован ђак. У летњем семестру 1870 слушао је органску хемију и радио хемијска вежбања код професора Вислицениуса.

Али школске студије њему су споредно. Он мисли

[1] *Целокуйна дела*, VII, стр. 5.

онако како је мислио велики део руске омладине, која је напуштала школу као сувишност, и јурила „у народ" ради пропаганде, исто онако како се бранио Васа Пелагић, кад су му пребацивали што у Москви не полаже испит за редовног студента универзитета. „Дошао сам у Русију, вели Пелагић у својој нештампаној аутобиографији, да добијем више знања и прилике за даљи рад, а не ради полагања испита и добијања сјајних школских сведоџаба, које отварају пут у господске канцеларије и салоне". Из писама које је Марковић из Цириха писао својим пријатељима види се да се тада још много више но у Русији бавио читањем политичких, економних и социјалистичких дела. Не само да продужује и даље читати Чернишевскога и Доброљубова, но чита Карла Маркса, Џона Стјуарта Мила, Бекла, Дрепера, Кетлеа. Од књига које су тада на њега учиниле велики утисак он помиње „честиту књигу од Жуковског „Прудон и Луј Блан", и „једну дивну књигу" немачког писца Хеленбаха. Он чита много, спрема се озбиљно за велику борбу која му предстоји у Србији, за борбу где против фраза и заблуда треба бити добро наоружан позитивним и сигурним знањима. У једном писму Живојину Жујовићу, нападајући „јадну науку" у Србији и њене званичне представнике, вели: „Ја сам готов да им јавно кажем, само не могу још да губим ово време, што ми је врло нужно за учење..."

Али, он се не задовољава само учењем и теоријским спремањем. Он посматра политички живот, и улази у њ. У августу и септембру 1869 био је у Лозани, са намером да се утврди у француском језику. У септембру присуствовао је он годишњем конгресу Лиге за Мир и Слободу.[1] О конгресу и о утиску који је он чинио, Марковић је послао опширан и занимљив извештај новосадској *Засӣави*, (1869, бр. 111). На конгресу су махом били француски

[1] О том друштву и о везама Уједињене Омладине Српске са њом, в. Ј. Скерлић: *Омладина и њена књижевносӣ*. Глава: *Омладина и Заӣадна Демокраӣија*, стр. 244—249.

републиканци, она сјајна опозиција Наполеону III, која је тада бацила реч: „дајте слободу Паризу, и имаћете мир у Европи“, Жил Барни, Жил Фавр, Жил Фери, Лемоније, Шарл Лонге, а изнад свију бард и заставник европске демократије Виктор Иго. Ти грађански демократи, махом у традицијама јакобинства из 1793 године, на које данас највише личе француски социјалистички радикали, развијали су идеје: мир и правда међу људима, „друштво без краљева, човечанство без границе“, по лапидарној формули Виктора Ига, оснивање једне велике европске републике, „Сједињених Држава Европских“, потпуна демократизација посебних држава, опште право гласа, слобода штампе, слобода збора и удруживања, „слобода рада без експлоатације човека човеком“, и тако даље.

Тај програм, који је око себе био покупио људе као што су: Виктор Иго, Гарибалди, Литре, Луј Блан, Елизе Рекли, Џон Стјуарт Мил, Луј Бихнер, Карло Фогт, програм који је био врло напредан, али не социјалистички, није задовољавао Светозара Марковића, који је већ био сасвим упао у социјалистичке идеје и тражио дубље, нарочито економске реформе. Он је против Лиге као и словенски демократи онога доба, као Герцен, као Огарев, као Бакунин, који је изишао из ње чим је видео да је не може задобити за своје револуционарне идеје. Њему се, као присталици социјалистичке Интернационале, не допада Лига, која је до краја терала идеје грађанске демократске идеологије. Он скептично гледа на идеје тих грађанских демократа, који не могу да се одмакну од лепих жеља и снова. Он сматра да је наивно говорити о савезу слободних држава европских, док има још толико заробљених народа. Он не види сем револуције друга начина да се оствáре идеали Лиге. Људи Лиге за Мир и Слободу, прва имена ондашње европске Демократије, за њега су „људи златне средине, људи који умеду за чудо лепо и много да говоре о слободи и напретку човечанства и другим узвишеним стварима, али који беже од сваког „претераног радикализма“, који ће штогод и да *уради* за човечанство, а не само да га рани лепим речима“. Једино у чему је Марковић био задовољан са радом конгреса Лиге, то је било његово решење о Источном Питању. По реферату Пољака Босак-Ханке, јунака из устанка од 1863, лозански конгрес Лиге је донео одлуку: да је једини начин решења Источног Питања ослобођење источних народа и стварање једне федеративне републике словенских народа. Марковић тим поводом додаје: „ово је најреалније од свију решења што је овогодишњи конгрес донео.“[1]

17 септембра у вече био је велики банкет Лиге, на коме је узело учешћа 250 конгресиста. Марковић није, „због слабости“, како вели, био на банкету, али је, 18 септембра, присуствовао завршној седници конгреса, на којој је Виктор Иго држао своју знамениту беседу о републици и о социјализму. Појава великог човека и славнога песника одушевила је младог ђака српског. „Старац од шездесет и седам година, пише Марковић, са поносним стасом и ватреним погледом као младић какав, говорио је о тужним и крвавим данима од 48 до 52 год., када је пропала слобода француска. „Будимо непријатељи нашим непријатељима“, рекао је велики песник за слободу и заштиту сиротиње против гањања сваковрсне тираније. Бурни усклици прекидали су сваки час његов говор. И говорник и сва скупљена публика код оних ванредних речи за слободу заборавише да су се састали

[1] Орган Лиге за Мир и Слободу *Les Etats-Unis d' Europe*, 1869, исказивао је стално симпатије за балканске народе и њихова законита потраживања. Шарл Монто (Montaud), у чланку *La régénération de l' Europe orientale*, за Србијанце, Босанце, Херцеговце и Црногорце, „одломке једне исте народности“ српске, предлаже „стварање између Јадранског Мора и Дунава једне простране словенске државе, која би своју основицу рада имала на Јадранском Мору“. Та Српска, Јадранска Република била би саставни део Балканске Републике, која би опет била саставни део Сједињених Европских Држава. *Les Etats-Unis d' Europe*, 1870, бр. 3, (стр. 17—19), бр. 6 (стр. 51—52).

да већају о миру. С ускликом: живела револуција завршио је В. Иго своју беседу. С усклицима: живела револуција! разишао се конгрес за мир и слободу".

У доба када је Марковић био у Цириху, руска емиграција почела је притицати у Швајцарску, и од Цириха и Женеве стварати средишта своје револуционарне делатности. У Цириху је Марковић имао веза са Русима, и у својим писмима из тога доба често помиње револуционара Александрова, којега је добро познавао. Када је у Женеви створена руска секција Интернационале, он је постао њен „агент-кореспондент" за Србију и српске земље. У то време пада и његова сарадња на руском револуционарном листу *Народное Дѣло.*[1] Лист је кренут у Женеви, у септембру 1868, и први број написали су Михаило А. Бакунин и Никола И. Жуковски, изложивши главне идеје и захтеве. На прво место стављено је „умно ослобођење", без којега „политичка и социјална слобода не може бити ни пуна ни сигурна". Међу прве и најважније захтеве ставља се: уништење вере у Бога и у бесмртност душе, потпуно усвајање материјализма и атеизма, „социјално-економско ослобођење народа", уништење приватне својине, политичко и социјално ослобођење жене, уништење брака, васпитање деце друштвом, преношење земље у руке земљорадничких удружења, а капитала и оруђа рада у руке радничких удружења, уништење сваке државне организације, а место ње „слободан савез слободних општина". Бакунин је у брзо напустио *Народное Дѣло*, и, заједно са Нечајевом, у листу *Народная расправа* водио полемику са њиме. Уређивање листа прешло је на Николу Утина, који је 1870 био члан главнога одбора Интернационале, и Александра Сорно-Соловјевича, пријатеља и ученика Чернишевског. Од 1869 године

[1] Г. А. Куклинъ: *Итоги революціоннаго движенія въ Россіи за сорокъ лѣтъ (1862—1902)*. Сборникъ программъ, программныхъ статей русскихъ революціонныхъ партій и группъ и краткихъ очерковъ по исторіи русскаго революціоннаго движенія. (№ 24, Библіотека Русскаго Пролетерія). Женева, 1903. „Добавленія", стр. 8—10, 198—201.

уредник је био издавач руске револуционарне литературе у Женеви Елпидин. Када је Марковић почео радити на томе листу, овај је сасвим био у идејама Интернационале, и важио као гласило њене руске секције. Људи око тог листа уживали су поверење Карла Маркса, и он је, у борби против Бакунина, у свом поверљивом циркулару немачким социјалистима, говорио о „тој младој колонији руских изгнаника" у Женеви, чије су „намере одиста поштене, и који доказују своју честитост борбом против панславизма, која је главна тачка њихова програма".[1]

У бројевима 2—3 тога листа, од 7 и 31 маја 1870 године, под рубриком „Славянскія земли", а без потписа, изишао је чланак Светозара Марковића, управо извештај, *Политическое и экономическое положеніе рабочаго класса въ Сербіи.* У примедби испод првога продужења, изишла је белешка од стране одбора Руске Секције Интернационале, којом „братски благодари агенту-коресподенту" за Србију на савесном и једром извештају о радничком положају у Србији, и моли остале агенте-коресподенте да му пошљу сличне извештаје, који би могли послужити као материјал за општи извештај главном одбору Интернационале.

Марковић је у првоме реду био човек од акције и није се могао задовољавати теоријским изучавањима и публикацијама чланака на страни. Он је желео рад у земљи, и отпочиње га врло рано. Он све дубље верује у потребу онога на што се још у Русији одлучио: на непосредну политичку акцију у Србији, на објаву рата старим идејама и старим странкама, а на стварање једне одлучно демократске, антимонархијске и социјалистичке странке. Боравље у Швајцарској само је појачало оне његове првобитне намере, и он изилази са програмом, који је формуловао у једном писму од 26 јуна 1869: „да ударимо на све што је старо у Србији, да срушимо старо и ударимо темеље за нову зграду".

[1] James Guillaume: *L' Internationale.* Documents et souvenirs. (1864—1878). Paris, 1905. Tome I, p. 298.

У Цириху он је прикупио цео један мали круг људи који су ушли у његове идеје. Ту су још били: Никола Пашић, Мита Ракић, Петар Велимировић; у Лајпцигу им је био једномишљеник Љубомир Белимарковић. Почетком маја месеца прошао је кроз Цирих инжињер Ђура Љочић, и Марковић је са задовољством констатовао да је и он мишљења да треба повести борбу са либералима, проповедати нова начела, стварати нову „радикалну партију“, „у којој не би могли имати места наше пређашње либералне шепртље“. Марковић, Пашић, Велимировић и Љочић одржали су тада тајни састанак, на којем је решено да сваки од њих, још тога лета о распусту, спреми пројекат за организацију нове странке, а на јесен да се опет састану, и „сви у скупу“ реше „устројство дружине и програму за рад“. На тај начин, Љочић, који се враћао у Србију, могао би одмах отпочети рад на организацији „или бар да врбује људе који су за њу способни“.[1] Изгледа да су том приликом основали мали фонд за организацију и агитацију, у који је сваки улагао по двадесет франака месечно.

Као први услов за дизање те „нове зграде“ Марковићу је изгледало потребно да рашчисти земљиште, и његов политички рад отпочиње негацијом, снажним нападима на либералну странку, што је после убиства кнеза Михаила, тероризована, заплашена и обезглављена, споразумела се са Намесништвом и примила нови режим династијаштва и полу-реакције. Марковић који је још из Русије, 1868 године, говорио и писао против либерала, отпочиње сада, у *Застави* и у *Панчевцу* борбу против њих. Његов чланак *Наше обмане*, у *Застави* 1869 године (бр. 116—119), крепка и документована критика тадашњих политичких прилика у Србији, учинио је огроман утисак на српске духове. Испод чланка стајао је потпис „Србин из Кнежевине“. Чланци, који су били читав мани-

[1] Писмо Светозара Марковића Љубомиру Белимарковићу, од 11 маја 1869.

фест новога нараштаја, у званичном Београду врло рђаво су били примљени. У први мах нико из владиних кругова није помишљао да је писац тога политичког акта оптужбе целог једног система млади цирншки политехничар. И када се сазнало за име писца, министар просвете Димитрије Матић, 18 октобра 1869, упутио је Марковићу полузванично писмо, у коме су биле ове речи: „Нисам рад претпоставити ко је писац онаких израза, зато препоручујем вам да ми као поштен човек кажете истинито: јесте ли ви чланак писали? Ако ви нисте писац, најбоље ћете уверење о томе дати кад у *Застави* то јавно каже“. Матић је, изгледа, био добро расположен према Марковићу, хтео је да га заклони, и задовољио би се једном формалном изјавом. Марковић је ствар другаче схватио, и чим је добио писмо, одговорио је, 26 октобра, поносито и достојанствено:[1] „Ја сам писао тај чланак“. И он спори право министру да се меша у питања уверења и савести једног државног питомца. „На коме основу ви држите да један ђак има друге обвезности спрам земаљских закона но остали грађани?... Зар се политичка начела државног питомца не смеду разликовати од политичких начела министара и владе у опште?“ Марковић се не зауставља само на томе, но се користи приликом да удари на све „српске обмане“, „монархично чуство“ у првом реду, на либералну странку и на владу. „Нама није ни најмање стало оће ли се влада династије Обреновића завршити на IV Обреновићу, на његовом сину или унучету. Али нами је стало да се српском народу ујамче сви услови за његов свестрани развитак; да се свест српскога народа развија непрестано; да се одузме свака могућност појединих частољубаца да превратима обарају владе које народ усвоји, једном речи да се српском народу даду све установе које му ујамчавају непрекидни развитак по правој линији, а не у ковитлац као што је досад ишло“. И ту своју „политичку

[1] *Застава*, 1870, бр. 8—9.

веру“ износи он као мишљење новог нараштаја. „Ја припадам сасвим колену које тек сад ступа на позорницу јавног живота, стога сам могао да говорим сасвим беспристрасно као човек коме је једино стало до истине. Ето зато сам написао чланке „Српске обмане“ што ми је стало до истине, до народне користи“. После таког одговора, дошло је до губљења стипендије. 31 јануара 1870 године, Матић је донео одлуку. „Г. Марковића је влада на страну послала да учи техничке науче, а не да се бави политиком...“, и на основу члана 8 правила о државним питомцима, којим се питомцима забрањује да се „другом чему осим наукама одају“, одузима му се стипендија.[1]

На тај начин Марковић се нашао без средстава и без могућности да даље остане на страни. Мисао о даљем школовању потпуно напушта, и одлучује се да се искључиво посвети политици и јавном раду. У једном писму од 3 фебруара 1870 пише он о својим некадашњим и садашњим намерама: „Мишљах тада да будем миран, спокојан инжињер, да радим свој посао, који је и народу корисан, а за остало да се не бринем, ма се свет тумбе окретао. Али од тога доба много сам којешта дознао што пре нисам. Најглавније је што сам дознао да су сасвим другачи услови нужни, па да се српски народ може мирно развијати у техничном правцу, и да један човек мога карактера може у њему живети као обичан спокојан инжињер. Неотично ја сам отишао на поље публицистике. Мени је и сувише тешка уска та зграда, у којој се данас српски народ гуши, и ја сам отпочео борбу против ње“.[2] И после тога решења он готово сасвим занемарује школске студије. Летњега семестра он слуша само органску хемију и ради хемијска вежбања „ради неке моје практичне потребе“, како вели у једној полемици.[3] Он намерава да

[1] Акт Министра Просвете, № 372, 31 јануара 1870.

[2] Писмо Антонију Хаџићу, председнику омладинског одбора у Новом Саду.

[3] *Одговор Д-ру Владану Ђорђевићу на његово „отворено писмо“ у „Јединству“.* Нови Сад, 1872. Стр. 6.

још целу 1869 годину проведе у Цириху, а да 1870 отиде у Женеву, да се утврди у француском језику и да се упозна „изближе са европском радикалном демократијом“, па да се тек на јесен 1871 врати у Србију, и ту са пријатељима крене један „журнал за науку и живот“.

Али како му планови нису успели, нарочито како није могао под повољним условима да добије сарадништво *Младе Србадије* које би му обезбедило живот на страни, он је, потпомогнут братом Јевремом, могао провести у Цириху само још летњи семестар. Јуна месеца 1870 вратио се у Србију, и одмах ступио у борбу, коју неће прекидати до последњега даха.

ГЛАВА III

РАД У УЈЕДИЊЕНОЈ ОМЛАДИНИ СРПСКОЈ.

У ОМЛАДИНСКИМ ИДЕЈАМА. — БОРБА ПРОТИВ ЛИБЕРАЛНОГ ОПОРТУНИЗМА И ИДЕОЛОГИЈЕ: ПОЛЕМИКЕ СА ВЛАДИМИРОМ ЈОВАНОВИЋЕМ И СА ЛИБЕРАЛНИМ ЛИСТОВИМА. — БОРБА ПРОТИВ ДЕМОКРАТСКОГ РЕПУБЛИКАНИЗМА: ПОЛЕМИКА СА ДРАГИШОМ СТАНОЈЕВИЋЕМ. — СОЦИЈАЛИСТИЧКА КРИТИКА ОМЛАДИНЕ. — РАД У ОМЛАДИНСКОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ. — КРАЈ УЈЕДИЊЕНЕ ОМЛАДИНЕ СРПСКЕ.

Светозар Марковић је припадао последњем нараштају који је узео учешћа у омладинском покрету. Он је био на Великој Школи у Београду у добу када се омладинске идеје биле у пуном јеку, и као сви његови другови и он је био сасвим у омладинским идејама и под духовним утицајем омладинских вођа. У једној полемици са Владимиром Јовановићем, главним теоретичарем омладинства, писао је он: „Било је време кад сам гутао сваку реченицу што је написасте ви или ваши другови. Тада сам вас и ја „носио на рукама“ (у самој ствари у „Друштву српске словесности“). Било је време кад сам трчао на сваку реч и радио што сте казали...“[1]

[1] *Панчевац*, 1870, бр. 89.

Као омладинац он је отишао у Русију; као омладинац и отпочео је свој јавни и књижевни рад. У Петрограду он је „перовођа“ омладинске дружине *Општине*, која је била саставни део Уједињене Омладине Српске; као омладинац, у главноме у омладинским идејама, и готово потпуно омладинским речником, написао је он свој први рад, посланицу *Српској Омладини*. У том саставу има нових идеја и новога изражавања, ту је већ реч и о „савременим нашим потребама“, о „научним истинама“, и о „уништењу услова“ који су створили рђаво стање, ту се помињу и „закони историјски“, и ослобођење жена и њина „човечанска права и дужности“. Али поред тога, основне идеје су чисто омладинске, нарочито они напади на „несрпске“ забаве и „беседе“, оно националистичко схватање о „народу слободном од туђег уплива“, она фразеологија о сужњој раји, мачу и перу, и поклич „ко је витез!“ Још 1868, поздравио је он из Јагодине годишњу омладинску скупштину у Великом Бечкереку овом депешом: „Кога слобода и срећа покреће на рад, тога не плаше тавнице. Срећан вам рад!“ [1]

Од омладинског национализма и либерализма он се почео ослобођавати у Русији. *Нихилизам* шездесетих година у Русији био је, по речима П. Лаврова, „страсна и неумољива критика свију елемената европског либерализма“, и младо поколење сматрало је за једну од својих првих дужности да поруши поред славенофилског реакционарства и либералну идеологију. Марковић се код Чернишевскога и Руса напојио мржњом на либералну и националистичку фразеологију и снабдео се свима теоријским реалистичким разлозима против те романтичарске доктрине. Поред тога, либерализам и омладинство у Србији претрпели су слом после 1868 године. Доста оштар опозициони либерализам и скривено републиканство пре убиства кнеза Михаила нису били исто што и владиновски, бирократски либерализам

[1] *Србија*, 1868, бр. 83

после тога догађаја. У сплету интрига и утицаја и данас је тешко разазнати праву истину и определити праву одговорност у догађају од 29 маја 1868. Изгледа да је један део либерала знао за заверу. У сваком случају, после убиства реакционарни листови, „дукатовска“ штампа, насрнула је на „крвазу Омладину“, нарочито на *Заставу* Светозара Милетића, оптужујући их као моралне саучеснике кнежева убиства. Љубомир Каљевић, уредник *Србије* у мало што није главом платио, а Владимир Јовановић и Љубен Каравелов, на захтев београдске владе, одседели су седам месеца у пештанском истражном затвору. Треба знати како су страшни били династички терори у Србији, — данашњи нараштај то је могао судити по 1899 години — и појмити у каквим приликама се нашла ондашња мала либерална интелигенција у Србији. Они су имали да бирају: или Гарашанин са реакционарима, гоњења, уништење слабе странке, која је у ствари била генералштаб без војске, или споразум са намесницима Ристићем и Блазнавцем, који би им донео и личну сигурност, и одржавање странке, и личне користи, и извесне либералне реформе, и наду да ће се моћи водити бар спољна акција. Тероризовани и обезглављени, београдски либерали су погнули главу, напустили стару опозицију, и споразумели се са Намесништвом.

Марковић је тај споразум београдских либерала са Намесништвом сматрао као издају начела и програма, нешто налик на оно што је тада Емил Оливје учинио у Француској са својом „трансакцијом између династије и слободе“. И он свом силином својих уверења и свом жестином свога политичкога темперамента, удара на „Оливијеризам и Оливијере у Србији“. Он је сматрао за лицемерство држање либерала у погледу личности кнеза Михаила, којега су сами они некад толико нападали. „Приликом убиства Мише, пише Марковић Љубомиру Белимарковићу, 31 октобра 1868, видело се шта можемо да ишчекујемо од наше либералне странке. Они су се толико наплакали

над његовом политичком мудрошћу, енергијом и патриотизмом, да су не само оправдали пред народом његову глупу и непоштену политику, него су је поставили као узор „државничке мудрости и патриотизма“.... Поред тога, оно што је Намесништво дало упоређено са оним што се очекивало било је тако мало, да је Марковић сматрао за дужност да прихвати борбу коју су либерали били напустили.

Његова борба против „либералних династичара и династичних либерала“ почиње још од краја 1868 године. У преписци са пријатељима он често, опширно и оштро осуђује либерале, проглашује њихово политичко банкротство и истиче потребу оснивања нове, младе *радикалне* странке, која би не само продужила борбу за уставност и демократију, но која би и даље ишла у смислу духовног ослобођења и социјалнога напретка.

Ако се остави на страну знаменити Марковићев чланак *Срūске Обмане*, његова главна борба са српским либерализмом била је у великој полемици са Владимиром Јовановићем. У ствари, Јовановић је био најмање крив за компромис који су његови пријатељи у Београду начинили са Намесништвом. Када се десило убиство кнеза Михаила, он је био у емиграцији у Новом Саду, и када су његови пријатељи добили велике положаје у државној служби, он је допао затвора у Пешти и тек 1870 могао се слободно вратити у Србију. Поред тога, Марковић је имао извеснога уважења према њему и издвајао га је из гомиле осталих либерала српских. У једном писму Љубомиру Белимарковићу, од 24 децембра 1868, пише он: „Ја не знам чему се надати од Владимира. По моме мњењу, он је либерал много ученији, поштенији, срчанији но што су они, али по својим убеђењима стоји много ближе њима но нама“.

Први лични сукоб између ова два човека десио се у Цириху. Јовановић је, по једној публицистичкој мисији од стране српске владе, 1870 ишао у Париз. Зауставивши се у Цириху, он се састане са Марковићем и још неко-

лико српских ђака. Разговор је био о држању либералне странке и о приликама у Србији, и начелна препирка свршила се личним сукобом. То није био сукоб између два обична политичара, која су се размимоишли у оцењивању људи и догађаја. То је био оштар начелан сукоб између два главна представника двају праваца у Уједињеној Омладини Српској, сукоб који је из основа потресао Омладину и који ће бити један од главних узрока њене смрти. Два човека су се дефинитивно растала, да се никада више не састану, поред свих покушаја заједничких пријатеља који су их мирили. И на омладинским скупштинама, и у штампи, и у књижевности, они ће се од сада сусретати као непомирљиви противници, представљајући два разна начелна схватања, два метода политичке борбе, два нараштаја, читава два света: „Једни хоће да се народ ослободи народном иницијативом, писао је Марковић, те иду у народ и раде с њим упоредо. Други хоће да народ ослободе и да му командирају — ти траже династије и министарске столице. Вама треба дружина да саставите министарски кабинет; наше је место мајсторска радионица или сеоска колиба — шта има солидарног између једног и другог?“

Разишавши се завађени у Цириху, Владимир Јовановић и Светозар Марковић су се сусрели у новинарској борби. Марковићу су пријатељи били јавили да Јовановић прича како се он изразио да му је све једно хоће ли или не Аустрија заузети Србију, Босну и Херцеговину. И пред саму омладинску скупштину, у августу 1870, Марковић у *Панчевцу* (бр. 68—69) штампа *Јаван рачун са Владимиром Јовановићем*, тражећи да се једном учини крај том „мутењу по буџацима“, да се изабере суд части од дванаест лица, „демократски суд пред целом омладином“, и тај суд „нека види јесам ли ја грамзљивац за улогама, издајник Српства и нитков, или сте ви ниски клеветник“. Поводом тога повела се дуга и сасвим лична полемика.[1] Заслепљени у гневу, обојица су оптуживали

[1] *Панчевац*, 1870, бр. 73—74, 80—88, 89.

један другога за немогуће ствари, и у целој тој полемици ништа више није било до голих сумњичења и пречишћавања личних рачуна. Заједнички пријатељи су настојавали да утишају ту свађу, тако штетну по опште интересе омладинске, и Светозарев брат Јеврем и сам Светозар Милетић служили су као посредници. Приликом омладинске скупштине 1870 било је дошло до извеснога примирја, али наскоро почели су опет напади, сумњичења и оптуживања. Јовановић и Марковић су се толико и лично и начелно били разишли да трајнога споразума није могло више бити, а 1873—1874 отпочеће између њих једна нова, овога пута начелнија и објективнија препирка, у *Гласнику Српског Ученог Друштва* и у *Раду*.

Марковић је у својој намери за оснивање нове странке све више долазио у сукоб са либералима, који су суревњиво гледали како им се одузима патенат на слободњаштво и како им измиче из руке један, и то врло активан део младога нараштаја. Марковић је из почетка стајао у врло добрим односима са *Заставом*, где је имао отворена врата кадгод је хтео, и са Светозаром Милетићем, чији је либерализам био врло широк и напредан и који није имао неинтелигентнога страха од „црвенога баука“. 1870 године Марковић се naљутио на *Заставу* што га није узела у заштиту, када је београдска *Србија* његове чланке *Српске обмане* и *Видовданској господи*, штампане без икакве ограде у *Застави*, назвала плодом „младићске фантазије и незрелости“. У *Панчевцу*, (1870, бр. 38) он пише *Питање уредништву Заставе*, и тражи да оно изјави да ли дели *Србијино* мишљење о његовим чланцима. Милетић није хтео да улази у полемике са Марковићем, и, доцније, на неколико зачикавања у *Раденику*, изјавио је разумно да он сматра да снагу треба трошити на борбе са другим, рђавим људима, са противницима и непријатељима, а да младе и напредне људе око *Раденика* не само да не држи за противнике но сматра да са њиме има много заједничкога.[1]

[1] *Застава*, 1871, бр. 99.

Полемика са *Србијом* била је жучна. Оснивањем нове странке у Србији либерали су били непосредно политички штећени, и зато је Марковић у *Србији* наишао на љуту опозицију. Поводом његова чланка о *Политичком и економском положају радничког сталежа у Србији*, *Србија* је пустила патетичан чланак: *Недајмо се разјединити!* Марковић се ту назива „шарлатаном“ и „незналицом“; „бунцања „вјерноподаног сочинитеља“ о „радикалној партији“ у омладини јесу производ запаљеног мозга. У својој ватруштини он сиромах привиђа разне таборе и црвене барјаке и у средини Младог Српства, које целокупно једним духом дише, духом братства, слободе и напретка“.[1] Стварност и најближе време показали су колико се *Србија* преварила у том потцењивању Марковићева рада.

У то доба, у првом почетку свога рада, Марковић је био врло доктринаран, и искључиво и неограничено сигуран у своја убеђења, сматрајући као једну од првих потреба својега рада да ућутка све оне који не мисле као он. Исто онако као што је повео оштру борбу са либералним елементима у Уједињеној Омладини Српској, исто тако је повео борбу и са демократским, радикалним елементима у њој, управо са једним човеком који је у омладинској организацији представљао ту струју, са Др. Драгишом Станојевићем, који је тада био познат под именом „доктор радикалац“.

Драгиша Станојевић, пореклом из једне велике бирократске, „великашке“ породице, која је била у блиском сродству са Карађорђевићима, као студент у Немачкој напојио се демократским и републиканским идејама. Врло млад отпочео је свој јаван рад. У Бону 1865 штампао је књижицу *Ist der Staat ein organisches Etwas, oder das Werk des Willens*, а 1867, у својој двадесет и другој години, дошао је за наставника Велике Школе у Београду. После убиства кнеза Михаила, он је учинио један републикански покушај међу београдским великошколцима.

[1] *Србија*, 1870, бр. 69.

После проведених пет месеца у истражном затвору, изгуби службу, имање му се конфискује, и са породицом буде протеран из Србије, да у изгнанству проведе пуних четрнаест година. Све до 1874 живео је у Земуну, учествујући у омладинском покрету и чинећи опозицију разним династичким и реакционарним владама у Србији.

У то доба Станојевић је био републиканац и по мало социјалист, али социјалист особите врсте. У својим чланцима *Социјалистичка странка у Србији*, штампаним 1881 у *Раднику* Мите Ценића, он сам прича како је мислио и осећао у добу око 1870. Из Париза, из онога хаотичног опозиционог врења са краја Другога Царства, вратио се он у Србију „са главом пуном несварених идеја револуционарних“. Либерализам у Србији био је врло разблажен и плашљив; из чланака Живојина Жујовића „провејаваше сметењаштво Прудоново“. Он лично био је тада „чист републиканац“, нешто мало и социјалист, „који је читао Луја Блана и Прудона, и којега је Ласал доводио до усхићења“. Али сав тај његов идеолошки социјализам био је само „као кроз плот“.[1]

Ипак, ако је тада, поред Живојина Жујовића, у српском друштву било човека са којим се Марковић могао споразумевати, то је био Драгиша Станојевић. Обојица су више мање били у социјалистичким идејама, обоје су били подједнако незадовољни млитавошћу и безначел-

[1] О социјализму Драгише Станојевића не суди тако неповољно познати француски историчар социјализма и глава француског интегралног социјализма, Беноа Малон. У чланку *Svetozar Markowitch et le socialisme serbe,* штампаном у *La Revue Socialiste* (1888, T. VIII, p. 582–585), он помиње Станојевићеву књигу *Le Communisme individualiste* (1870), као једно заслужно и оригинално дело којим је „демократска Србија принела свој прилог савременом социјалистичком израђивању“. У тој књизи, вели Малон, питање је постављено „са великом висином погледа“. Пошто је на читаве две стране дао анализу Станојевићевих идеја, Малон закључује да је српски „усамљени мислилац“, („Stéphan Draguica“), „био један од добрих теоретичара колективизма, у доба када је та доктрина саму себе тражила“.

ношћу либералне странке. Готово истим речима као и Марковић, Станојевић је, у својој посланици београдским великошколцима, писао о либералним вођама: „Нигде у свету нема примера да су као код нас све вође радикалне демократије једне земље изневерили своја начела и предали се. Сви, али без изузетка сви наши људи који су век провели радећи тобож за слободу, прешли су сад у стан најтиранскије владе под небом“. И Марковић и Станојевић били су за стварање једне одлучно опозиционе, чисто и непомирљиво демократске странке. Ипак и та два човека су се сукобила, и то услед доктринарске искључивости и младићске плаховитости Светозара Марковића, који у првим својим полемикама, посматрајући ствари у Србији из даљине, без довољно осећања стварности, одиста није био добро обавештен и упућен.

У *Панчевцу*, за 1870 годину изишао је познати Марковићев чланак *Друштвена и политичка борба у Европи*, у којем је нападнута не само либерална странка у Србији, но и грађанска, несоцијалистичка демократија у опште. Драгиша Станојевић напише, такође у *Панчевцу* (бр. 55—57) начелну критику тога чланка. Убеђен индивидуалист, Станојевић је истакао супротност која постоји између слободе у опште, личне слободе нарочито, и централистичког, етатистичког социјализма, и на место јаке, централизоване социјалистичке државе истакао је федералистичко схватање суверенства слободних општинâ. Друга важна замерка му је била што Марковић тако напада републиканце. Указујући му како је, чак са често практичног гледишта, лакше бити социјалист у демократској Швајцарској но у ондашњој цезаристичкој Француској, он развија мисао да „прави републиканац никако не може бити непријатељ социјализму“, ону исту мисао коју је у наше доба онако прецизно казао Александар Милран: „Република је политичка формула социјализма, као што је социјализам економски и социјални израз Републике“.

На Станојевићеве примедбе Марковић је, у *Панчевцу*, (1870, бр. 60—65), одговорио чланком *Критика на дру-*

штвену и политичку борбу у Европи. Од првога рада он узима оштар, нападачки тон. Он оптужује свога противника да неће да га разуме, и да намерно изврће чињенице, добацујући му сваки час тешку реч: „Лаж је...“, „лаж је...“ „Диктаторски комунизам“ је измишљотина несавесних противника, и прави, аутентични социјализам јесте учење Карла Маркса, „који данас има највише присталица у Интернационалу“. „Он је први показао пролетаријату пут којим може решити социјално питање, а то је да се пролетаријат свију земаља организује као једна партија...“. Свом снагом Марковић удара на „буржоа-социјалисте“, међу које рачуна и Станојевића. Између буржоазије и пролетаријата нема никаквих додирних тачака, као што сем Револуције нема другога начина да се расправи социјално питање. Републиканци су само једна немоћна група идеолога, професора, философа и песника, који не могу да изиђу из фраза и нису у стању ништа стварно да учине. Марковић удара нарочито на Лигу за Мир и Слободу, и то са нарочитом намером, јер је Станојевић њој припадао. „На конгресу у Лозани, где је први пут Лига ставила на дневни ред социјално питање, ја сам био и видео лично њено ништавило и њен однošај к социјализму... Ја велим да Лига нема *ама баш никаквих* средстава на расположењу; да је она састављена из људи који сами не знају шта и како да раде, и који *фактички ништа* не раде, осим што држе по који конгрес, на коме просипљу либералне фразе“. На крају, Марковић добацује свом противнику да целом том полемиком хоће само да покаже свој „господски ћеф“.

На тај љутит одговор Станојевић је одговорио мирно и не без извесне отмености, која га је, у осталом, оставила у доцнијим полемикама. Такође у *Панчевцу* (1870, бр. 66—69) изишло је његово отворено писмо: *Г. Светозару Марковићу Драгиша Станојевић.* Бранећи своје раније изнете погледе, он изјављује да својом критиком није имао намеру да подцењује личну вредност Светозара Марковића. *Друштвена и социјална борба у Европи*

била му је у основу симпатична као „прва социјалистичка расправа“ коју је читао на српском језику, и он остаје при оном што је, у једном омладинском кругу, поводом Марковићеве критике омладинског рада, изјавио: „Ја ценим те чланке Г. Марковића више но све што сам до сад на српском језику прочитао“. И своју полемику, дајући добар пример своме противнику, завршује овим речима: „Толику раздраженост приписујем просто нервозности вашег поремећеног здравља, и ни мало вам не замерам. Што се мене тиче, ја нећу тако према вама поступати. Према човеку, коме лежи на срцу судбина пролетера, не могу имати антипатија. Ја ћу на против списе ваше радо читати“.

Када је поново ушао у јаван рад, осамдесетих година, Драгиша Станојевић се вратио на ту полемику.[1] „Полемика наша, писао је он петнаест година доцније свршила се тиме што сам ја признао да социјално питање нисам проучавао, и да ми га ваља проучавати.“ Сећајући се препирке, Станојевић прича како се, на десет дана после завршенога разговора преко *Панчевца,* нашао са Марковићем у Земуну, када је овај са друговима ишао на омладинску скупштину у Нови Сад. Пријатељи су довели у додир оба противника. „У тренутку када се с њиме руковах, прича Станојевић, ја се разруковах с мојим републиканством, осетих грдне празнине у мојој докторској глави...“ На омладинској скупштини у Новом Саду, обоје су се заједно борили против либерала. После те полемике, раскрстивши са својим „јаловим државно-правним републиканизмом“, Станојевић се бацио на озбиљно проучавање социјалних наука, и „после десетак година скоро непрекидног ћутања и рада“, вратио се у Србију да настави оно што је Светозар Марковић био започео.

Поред личних полемика са Владимиром Јовано-

[1] *Социјалистичка странка у Србији, Радник,* 1881, бр. 136. — *Интереси Српства,* Београд, 1885, стр. 228, 256.

вићем и са Драгишом Станојевићем, двојицом угледних чланова Уједињене Омладине Српске, Марковић је узео врло жива учешћа у омладинском раду последњих година, и може се рећи да је први његов рад започет у границама Омладине. Он је Омладину врло озбиљно схватао, и верујући много у интелектуалне покрете у опште, држао је да се готово све може учинити ако се Омладина упути „реалним правцем“ и путем „нове науке“. У два маха, у *Панчевцу* за 1870 годину (бр. 48—51, бр. 68—77) он је, критикујући правац и уређивање омладинског органа *Младе Србадије*, изнео своја схватања омладинског рада.

После *Србије*, а пре *Заставе* и *Радника*, *Панчевац* је био трибуна са које је Марковић проповедао нове идеје. То је био омладински лист, коме је републиканску, антиклерикалну и демократску боју давао његов уредник Јован Павловић, један од најугледнијих чланова омладинске левице, оснивач и душа омладинске минхенске дружине *Завера*, и који је жалосно свршио као министар кнеза Николе. *Панчевац* је био у одлучној опозицији према режиму у Србији, и показивао је извесних симпатија за млади социјалистички покрет. Ту је први пут, 1871, преведен Марксов и Енгелсов *Комунистички манифест*, са овим додатком од стране непознатога преводиоца (Јерковића?): „Ми смо сви пролетери, а то је један разлог више да забацимо сваку борбу за династију и тесногруде реформе, па да свом снагом отпочнемо борбу за начело... Ко у опште мисли за народ да ради, ево му поља... Обично се до сада говорило: Напред! — а где? то се није умело рећи. То ће нам ваљада овај манифест умети да каже — а не сумњамо да ће и казати сваком који није код очију слеп...“ [1] И одатле је 1871 оштампана та знаменита књига, која је у Немачкој изнова прештампана тек 1872, и која се тек седамдесетих година почела ценити и преводити на стране је-

[1] *Панчевац*, 1871, бр. 29.

зике. Марковић је са *Панчевцом* имао врло блиских веза и писао у њему и чланке и дописе. У Панчеву су у то доба изашле две његове књиге: 1870, *Неколико чланака, (Друштвена и политичка борба у Европи, Политични и економни положај радничког сталежа у Србији* и *Српске обмане)*, као и 1871 једна политичка брошура, „књижица о скупштинским изборима“,[1] у којој је оштро нападнута политика Намесништва.

У *Панчевцу*, у томе напредном и широкогрудом омладинском листу, Марковић је развијао све своје идеје, чинио теоријске и практичне замерке омладинском раду, и указивао пут којим млади нараштаји српски треба да пођу. Он је тврдио да није довољно јединство осећања и жеља но да треба и јединство мисли, израђен и прецизан програм, одређен и јасан правац рада. Уједињена Омладина Српска не може да се макне из „отрцаних општих места“ и „шупљих фраза“ романтичарскога национализма, и у њеном раду огледа се сва немоћ „оматорелога либерализма“, који место од програма и рада живи од речи. У најважнијим питањима омладинско гласило остаје неодлучно, неопредељено, губећи се у поабаним фразама. „Нама треба знања, знања, знања, а *Млада Србадија* даје нам речи, речи и све празне речи“. Он са нарочитом жестином напада на омиљену романтичарску омладинску идеју да је српски народ у основу „демократичан,“ да све што има рђавога у њега долази од страних утицаја, од цивилизације „трулога Запада“. То „болешљиво“ схватање, тај „узани патриотизам,“ својствен је у Русији славенофилској школи, која, „ласкајући народу, вели да је све добро што је од народа, глупост и празноверице, православље и обожавање цара, и томе слично“. Српски народ треба да гледа напред у будућност, а не натраг у Средњи Век: „образовани његови синови дужни су да му покажу савремене идеале правде, а не идеале правде

[1] Светозар Марковић: *Одговор Др-у Владану Ђорђевићу на његово отворено писмо у „Јединству“*, стр. 22.

српског племића и царског великаша из XIV века". Све омладинско слободњаштво, и „србовање" није ништа друго до „обмана... обмана..." И Марковић, обраћајући се Владимиру Јовановићу, добацује свима духовним вођама српскога либерализма: „Ви десет година повторавате исте мисли, исте фразе; већ су и једне и друге постале доказ да сте ви изрекли вашу последњу реч — да сте се *исписали*, али још и сада ви можете да видите да вас је наука претекла за десет година, а српска омладина, којој сте стајали на челу, надвисила растом, и не задовољава се више вашим звучним фразама, већ хоће стварности".[1]

Тај пут „стварности" и „савремености" он је хтео да покаже Омладини, и није се задовољавао само одрицањем туђега рада, но је покушавао да из близа, у појединостима, у самом омладинском гласилу, покаже нови пут којим треба ићи. Фебруара 1870 године, у писму председнику омладинског одбора Антонију Хаџићу, нудио се он за уредника *Младе Србадије* са намером, коју је доцније у једној полемици признао, да од омладинског гласила створи „лист тенденцијозан, лист једне радикалне српске партије, која оће да оствари најнапреднија начела у српском народу"[2]: „Ја имам толико куражи, писао је он, да кажем да би као редактор омладинског листа могао савесно испунити све што је нужно да тај лист заузме такав положај у Српству какав он треба да заузме". На седници омладинског одбора у Новом Саду његова начелна понуда буде примљена, и он буде изабран за сталног сарадника, са платом од 800 форината годишње. Али њему се није допало што је омладински одбор задржао за себе и сувише права у уређивању листа, и 22 марта (по новом) пише он из Цириха одбору да се избора не прима. Он то чини јер налази да се његова „политичка, научна и књижевна начела доста знатно разликују од мишљења главног одбора", и у опште

[1] *Целокупна дела*, књ. II, стр. 103–104.

[2] *Одговор Д-ру Владану Ђорђевићу*, стр. 8.

сматра да нема „довољно гаранција да би омладински лист био уређиван у оном правцу" са којим би се он могао сагласити. А он лично није вољан „ни за длаку оступити од правца који сматра за истинит". Како је његов избор био објављен по листовима, он из Цириха шаље изјаву, којом скида са себе сваку одговорност за правац и садржај *Младе Србадије*, са којима се „из основа" не слаже. „Код нас је уобичајено, да један журнал смешта на својим страницама чланке сасвим противнога правца, па често и без икаква правца, а што је још горе и без икаквих мисли". Како „*Млада Србадија*, судећи по првом броју, није намерна да мења тај обичај", Марковић се одриче „сваке солидарности са начелима што се казују у разним чланцима њеним", и прима одговорност само за оно што изиђе под његовим потписом.[2]

И поред тога размимоилажења са главним одбором, Марковић продужује рад и у омладинском листу и у самој Омладини. 1870 послао је за лист чланак *Начела народне економије*,[3] као што је у *Српском Омладинском Календару* за 1871 израдио по Енгелу чланак *Нешто за пољско-привредну грађевину*.[4] Он никако не напушта идеју да *Младу Србадију* реформише у својим идејама, и, у једном писму од 3 новембра 1870, предлаже Миши Димитријевићу да се лист из Новога Сада пренесе у Београд, „да тамо постане радикалан", и да ступи „јавно у борбу са владом у Србији". „Нама је потребна борба с владом, и то што пре", вели он.

Чим се вратио у Србију, узео је врло жива учешћа

[1] *Млада Србадија*, 1870, стр. 50.

[2] *Панчевац*, 1870, бр. 38.

[3] *Млада Србадија*, 1870, стр. 145.

[4] У једном писму Миши Димитријевићу, од 12 октобра 1870, пише да је у Цириху, у зиму 1869—1870 превео цело Енгелово дело *Агрономске Грађевине*. То је свакако дело Јохана Енгела, немачког грађевинарског техничара, *Handbuch des landwirtschaftlichen Bauwesens*, које је шездесетих и седамдесетих година имало неколико издања. Рукопис овога превода изгубљен је.

у омладинском раду. Чим је дошао почели су се око њега прибирати незадовољни напреднији елементи омладински. На петој омладинској скупштини у Новом Саду осетио се јако његов дух. На неколико дана пред скупштину, у *Панчевцу* (1870, бр. 72—73) изишао је „предлог петнаесторице за организацију омладине српске". Тај предлог су потписали: Светозар Марковић, Милан Ђорђевић, Данило Медић, Ђура Љочић, Сима Поповић, Аксентије Мијатовић, Влад. Љотић, Јован Јовановић (не Змај), Владан Арсенијевић, Никола Пашић, Раша Милошевић, Петар Ђорђевић, Марко Пајић, Драгиша Станојевић, Љубомир Ненадовић.

Тај предлог у главноме извод је из свега онога што је Светозар Марковић раније писао о омладинском раду. Ту се наглашује како је крајње време да се престане са беседама и фразама на састанцима без плода, да најзад треба прићи од речи к делу, изићи са одређеним програмом, ступити у стваран рад. „Омладина мора имати једно опште уверење шта је истина призната науком у погледу на друштвени и државни строј народа, на његово материјално стање, на школу и цркву". И зато се у „предлогу" изилази са одређеним схватањима, готово са политичким програмом. Као „општа начела" истичу се: народна самоуправа и политичке установе „на демократским начелима". („Српски народ не може своје установе утврдити на демократским начелима докле околни народи не пођу истим путем, а то ће бити ако се питање народности у Аустро-Угарској и Источно Питање реши на начелима слободе човечанске"). „Држава треба да буде заједница људи за постизавање циљи појединаца, како се они саме договоре. Облик је државе општина, а држава се сматра као скуп слободних општина". Народ треба сам себи да даје законе „непосредним народним гласањем," а „извршници закона одговорни су свакоме пред редовним судовима". Неопходно је потребно, најважније је, да сваки члан државне заједнице буде материјално обезбеђен. Поред тога, као посебни

захтеви истичу се: потпуна равноправност мушких и женских, и то и у образовању и у раду; слобода веровања, и стављање религије „ван круга омладинске радње".

Пред омладинску скупштину била су изнесена два предлога за програм листа: тај предлог Светозара Марковића и другова, радикално-социјалистички, који се у исти мах може сматрати као и први нацрт радикалног програма српског, и либерални предлог Г. Гершића, за који је била либерална већина. На самој скупштини показало се попустљивости и са једне и са друге стране, и узајамним уступцима израђен је нов, трећи предлог. Како је тај нови предлог имао много из предлога Марковића, овај буде одређен за известиоца. После претресања у појединостима предлог буде сасвим примљен. Поред тога полууспеха Марковић је на тој скупштини доживео и један неуспех. Он је предложио да се члановима омладинског одбора у Београду изјави неповерење, јер нису ништа радили, чак се нису ни конституисали. Тај предлог посредно је значио и осуду либералних вођа у Србији, и либерална већина на омладинској скупштини није га хтела усвојити. Омладинска скупштина се свршила неком врстом компромиса између либералне деснице и радикално-социјалистичке левице, и Марковић је пристао да буде изабран у београдски омладински одбор, но увек са намером да омладински рад пренесе у Србију, и да ту отпочне „борбу против целог данашњег политичког и друштвеног поретка у Србији".[1]

Али Омладина је била толико клонула, нерад је толико био завладао у њеним редовима, и Марковић се толико разликовао у погледима и намерама од људи са којима је имао заједнички да ради, да није могао дуго остати у омладинској организацији. Неколико месеца он још има неких илузија у успех. Он је „перовођа" београдског одбора, ради на организацији, растура књиге, наплаћује дугове, шири *Младу Србадију*. Али, толики напори не показују

[1] *Целокупна дела*, књ. VII, стр. 108.

очекиване резултате. Изабран у августу 1870, већ 18 јануара 1871, заједно са Ђуром Љочићем, даје изјаву да иступа из омладинског одбора у Београду, „стога што за нас тамо није било никаква посла“, обећавајући при том да ће о свему томе „опширније проговорити на омладинској скупштини“.[2] У писму Миши Димитријевићу, секретару омладинског одбора у Новом Саду, 25 јануара 1871, Марковић даје ближе разлоге своме иступању. Он сматра за своју велику погрешку што је ушао у посао са људима са којима нема никакве идејне заједнице. Он и Љочић су озбиљно били узели своју улогу, и чим су се са омладинске скупштине вратили у Београд, отпочели су рад на оснивању омладинских одбора у унутрашњости Србије. Остали чланови одбора показали су не само равнодушности у општем послу, него и личнога нерасположења. Неком врстом „државнога удара“, либерална већина изабере за уредника *Младе Србадије* Владимира Јовановића, и поводом тога Марковић и Љочић даду изјаву да неће остати у одбору ако се тај избор не поништи. „Већина оста при своме решењу и тиме фактично изјави да она не жели с нама да ради, барем претпостављa Владимира нама, ма да је омладинска скупштина урадила противно“. Поред тога, два члана одбора улазили су у извесне преговоре са београдском владом, без знања одбора, и чинили доставе како Светозар Марковић и Драгиша Станојевић праве антидинастичке завере. Најзад, сви они предлози које су Марковић и Љочић чинили пропали су пред равнодушношћу или злом вољом омладинског одбора, коме није било до рада и који никако није хтео да се замери влади. Тако је обустављен рад на организацији омладинских одбора у унутрашњости, тако је одбачен предлог да се реорганизује уређивачки одбор *Младе Србадије*, тако је одбивено свако учешће у борби против владиног насиља и корупције у земљи. „Ми нисмо сматрали одборско место као какву титулу, нисмо

[2] *Трговачки Гласник* (Београд), 1871, бр. 2.

имали рада у одбору, па смо иступили да не будемо само фигуранти“.

Иступивши из београдског одбора, Марковић ипак не прекида везе са Омладином. Пред састанак пете омладинске скупштине у Вршцу, он у *Раденику* (1871, бр. 27 –28) објављује чланак *Пред омладинску скупштину*. Ту је опет ударио гласом на недостатак озбиљног и стварног рада у Омладини, која је „осудила сама себе да животари као једно неуређено и непотребно књижевно друштво“, без разлога опстанка поред Српског Ученог Друштва и Матице Српске. Стари националистички програм „србскости“ је и сувише узан: ваља спајати начело народности „са општим човечанским напредним појмовима“. Поред ослобођења од спољњих непријатеља потребно је и ослобођење од унутрашњих зала у држави, општини, школи, породици; потребно је да се свим силама ради да у српском народу „ишчезне глупост, варварство, сиротиња и све оне несреће што му је донело робовање“. И тим поводом Марковић баца своју знамениту реч, у коју се своди сав његов програм, и која ће тридесет година бити мисао водиља српскога радикализма: *„Ослобођење једнога народа од тираније других народа само је један колут у ланцу других слобода“*. Из целога чланка јасно пробија Марковићева намера да од Уједињене Омладине Српске створи политичку странку, која ће се борити за „основни политички и друштвени преображај српскога народа на начелима науке“, то јест у смислу социјалистичких учења.

На тој последњој омладинској скупштини поново је дошао до сукоба између левице и деснице. Уредништво *Раденика* телеграфисало је из Београда: „Марковић ће оправдати оступање наше из одбора београдског. Поново радите“. А „циришки Срби“ су послали изјаву: „Док Омладина не ради на начелима која су на лањској скупштини омладинском листу определена, и док чланови Омладине иста начела не буду исповедали, рад Омладине остаје јалов“. На самој скупштини В. Љотић је

предложио да Омладина прекине „сваку одговорност са свима владама“, и тај предлог, који је циљао на београдске либерале, није добио више од 15 гласова. Између Светозара Марковића и Владимира Јовановића је опет дошло до личнога сукоба, и Марковић није хтео да да разлоге зашто је иступио из омладинског одбора у Београду.

Када је саопштена одлука мађарске владе да се Уједињена Омладина Српска ограничава само на Србе у Угарској, другим речима да се растура, Светозар Марковић је изјавио задовољство што је пештанска влада „баш тиме обележила свој положај према Омладини“: „нека они гоне, ми остајемо омладина. Ко побегне с мејдана, то је кукољ омладински“.[1] Пошто је та последња омладинска скупштина нагло закључена, 17 августа била је вечерња забава, на којој су говорили: Васа Пелагић о „ширењу просвете“, Глиша Гершић о „уједињењу и ослобођењу“, а Светозар Марковић „за комунизам“.[2]

Вршачка скупштина је била последња манифестација Уједињене Омладине Српске. Ова је у брзо и нестала, и Светозар Марковић је потражио друго поље рада. Његов рад у Омладини био је један неуспео покушај, и он је морао почињати посао на ширем пољу, са модернијим и радикалнијим идејама, са одређенијим правцем, предузети ону велику, тешку и опасну борбу против укорењених традиција и владајућих установа, против људи који су имали сву власт и сву силу у својим рукама, за дубок, свестран и основан преображај Србије.

---

[1] *Застава*, 1871, бр. 98.
[2] *Народ* (Нови Сад), 1871, бр, 99.

ГЛАВА IV

СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПРОПАГАНДА У БЕОГРАДУ.

ШИРЕЊЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ИДЕЈА У ШКОЛСКОЈ ОМЛАДИНИ И ПОКРЕТАЊЕ ЂАЧКИХ СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЛИСТОВА. — ОСНИВАЊЕ КООПЕРАТИВНИХ, ПРОИЗВОЂАЧКИХ И ПОТРОШАЧКИХ, ДРУЖИНА. — ПОКРЕТАЊЕ „РАДЕНИКА“ И ЊЕГОВ УСПЕХ. ГОЊЕЊА СОЦИЈАЛИСТА. — ОДЛАЗАК ИЗ СРБИЈЕ.

Не само у доба свога активнога рада у Уједињеној Омладини Српској, но још од 1868 године, одмах по убиству кнеза Михаила, и као ђак у Цириху, Марковић је врло озбиљно помишљао на стварање једне нове политичке странке у Србији. Не примивши предлог Владана Ђорђевића да са њиме ствара једну нову, радикалну странку у Србији,[1] он покушава да тај посао изведе са својим личним пријатељима и са Живојином Жујовићем. Крајем 1868 године, 31 октобра, у писму Љубомиру Белимарковићу, разлаже он како би се тај посао могао отпочети. Са Жујовићем треба да се „у Београду устроји дружина, у којој би участвовали сви грађани без разлике, да та група преузме у своје руке Матицу Српску у Новом Саду и Српско Учено Друштво у Београду, (у чијем органу „није ништа печатано што је млађе од XIV века“), да та преображена и подмлађена друштва, у рукама млађих и напредних људи, покрену часописе по рускоме узору, у којима би се проповедале савремене идеје и цео живот српскога народа упућивао путем модернога напретка. Али од тога плана ништа није било. Жујовић, који је већ неколико година био у Србији, на тешком и неблагодарном земљишту за ширење социјалистичких идеја, није имао више свежину осећања и јачину илузија као млади циришки студенат; поред тога, био је готово сасвим ушао у либералне кругове, а тешко оболео није осећао ни воље ни снаге за један тако те-

---

[1] *Одговор Др-у Владану Ђорђевићу*, стр. 6.

жак посао. Марковић и Жујовић су измењали неколико писама више теоријске садржине; Жујовић је на скоро, у пролеће 1870, и умро, и Марковић дошавши у лето 1870 године у Србији, имао је сав терет посла да прими на своја плећа.

Крајем јула 1870 он је стигао у Београд, и одмах ушао у велики и мучан посао: оснивање социјалистичке странке у Србији. „1870 године влада у Србији династијашка разузданост; народ запуштен у сваком погледу; све партије растројене; књига и новина скоро никаквих; жандар, потказивач и неповерење прекрилили Србију; партија радикално-демократских никад и није било; о социјализму се никад није чуло; земља удаљена од запада, окружена суморним суседством; тада се враћа из света у Србију ђак од 23 године, слаба здравља, изнемогао; он носи у мозгу своме савремену науку, у срцу своме силину убеђења и гвоздену вољу рада...“ Тим речима Пера Тодоровић, реторски али тачно, црта прилике у којима је Светозар Марковић почео свој рад у Србији,[1] рад који је историчар европског социјализма Беноа Малон назвао једном „епопејом социјалистичком“.

Дошавши у Београд, Марковић је био на чисто како и шта му треба радити. И од првога дана његов рад се креће у два правца: привредна, економска организација радних слојева варошког становништва, и интелектуална пропаганда социјалистичка у кругу школске младежи у Београду.

Његов идеалистички, етички социјализам, који је у социјалном преображају толики значај придавао просвећеном разуму и свесној вољи, природно је у првом реду био намењен ђачкој младежи. Исто онако као што су шездесетих година Александар Герцен и Михаило И. Михаилов отпочели пропаганду нових идеја међу школском омладином, „у младом поколењу“, тако је и Светозар Марковић почео стварањем својих првих апостола из редова тадашњих великошколаца београдских. На

[1] Некролог, *Рад*, 1875, стр. 188.

старије нараштаје он није могао рачунати. Оно што је тада било образованих људи у Србији налазило се у државној служби, или под гвозденом дисциплином једне сурове бирократске владе, или у идејама млаког либерализма, који је, у атмосфери династичког терора после убиства Кнеза Михаила, све више напуштао свој стари слободњачки и опозициони карактер. У великошколској омладини било је извесних слободњачких клица, које су посејали либерали у доба свога опозиционарства „турском пандуру“ кнезу Михаилу, и које су, око 1868, још више били развили професор Велике Школе, „доктор радикалац“ и републиканац Драгиша Станојевић, и бугарски емигранат и ђак руских „реалиста“, Љубен Каравелов.

Од првога дана свога доласка у Србију, преко својих старих другова и личних пријатеља, Светозар Марковић долази у додир са великошколцима. Већ тада он је имао гласа. Знало се за њега да је у Русији друговао са револуционарима, да је у Швајцарској проучавао социјалне науке, да је имао снаге и храбрости да удари на целу српску књижевност и да се ухвати у коштац са либералним вођама. Он је за собом имао целу једну малу прошлост, и доносио нешто ново, светлије и напредније, један виши идеал који је тада недостајао. Сам дубоко убеђен, са апостолском вером и ревношћу, он је знао тајну да људе загреје, убеди и поведе са собом. И много брже но што је можда и сам мислио, он је створио први круг својих ученика.

У великошколском ђачком друштву *Побратимству* он држи проповеди Омладини, даје јој савете како да се спреми за живот и рад, како да међу чиновницима буде што мање отпадника слободе.[1] На једном селу *Побратимства* држи он скроз социјалистичко предавање *Основе друштвенога поретка*, и уредништво *Трговачког Гласника*, које је донело тај говор, (1871, бр. 1—2),

[1] *Млада Србадија*, 1871, стр. 160.

вели: „Као што смо и сами сведоци били, говор овај поштованог брата С. Марковића био је примљен са одобравањем и признањем од поштоване публике". Он великошколце упућује да читају руску књижевност, нове руске писце Чернишевскога, Доброљубова, Писарева. Под његовим непосредним утицајем врши се морални и интелектуални преображај великошколске омладине. Бољи, јачи, активнији елементи изилазе из старих идеја и старога начина живота. Сви уче руски и читају нове руске писце, сви осећају да им предстоји велика улога у српском друштву. Карактеристично је да Марковић не придобија за се само сиромашне великошколце и децу из народа, сељачке и занатлијске синове, но и децу из великих и имућних породица, као што су били Јован Жујовић, син Младена Жујовића, пуковника и државног саветника, Павле Михајловић, синовац Стевче Михаиловића, бившег председника Државног Савета, Ђура Јанковић, син Пауна Јанковића, бившег министра, браћа Радовановићи, синови Маринка Радовановића, бившег члана Великог Суда.

Утицај Светозара Марковића јасно се осећа у целом малом ђачком свету београдском. У *Побратимству* нестаје песника и романтичара, и јављају се *реалисти* и поборници *нове науке.* 1870 великошколци траже од Народне Скупштине да оснива земљоделске школе, тако потребне за материјално благостање народно. На седницама *Побратимства* 1870/1871 читају се радови који показују преокрет у мислима: Михаило В. Вујић чита свој превод из немачког републиканског писца Густава Струвеа *Хаос у вери, друштву, држави и науци;* Живко Шокорац расправља *О женскињама, чиновничкој гордости и сиротињи раји;* Лаза К. Лазаревић, доцније прослављени приповедач српски, преводи модерне руске писце; преводи се Хекел и држе се природњачка предавања: „о спектралној анализи" и „првашњи облик наше земље". *Раденик* (1871, бр. 2) доноси *Један предлог Побратимству*: „Данашња омладина је свемоћна. До ње стоји оће ли се у *скорој будућности* да изврши пре-

бражај друштвени у смислу већег напретка у српском народу, или не. Данашња омладина *сад* није ништа, она може и треба да буде *све*". Школска омладина треба да дође у додир са народом, да проучи његов живот, да упозна његове потребе, тако да својим апстрактним идејама да реалну подлогу. Ради тога, *Побратимство* ваља да „оснује путничку школу за реално васпитање и образовање својих чланова за ваљане раднике народне и енергичне поборнике сваковрсног народног напретка". У *Младој Србадији,* (1871, стр. 175), Марко Пајић, један од првих ученика Светозара Марковића и првак великошколске омладине, предлаже да се оваква каква је Велика Школа укине, и да се место ње у Београду оснује „самостална велика школа", у духу социјално-демократских начела, на основу равноправности оба пола, која не би била пуста школа за чиновнике, но „живи извор" из којега би изилазили самостални и по друштво корисни чланови.

Београдска полиција је попреко гледала сав тај нови ток идеја на Великој Школи, који је могао постати опасан по поредак у „уђуткано j Србији". 1870 године министар просвете, поводом једнога превода из Герцена *Шта је то влада,* читаног у *Побратимству,* дао је наредбу ректору Велике Школе да као цензор прегледа све што се чита на дружинским седницама. Већина чланова *Побратимства* била је да се друштво пре растури но да се допусти та понижавајућа цензура. 1871 дошло је до ђачких немира и затварања *Побратимства.* Влада је незаконито била поставила за професора правнога факултета Зарију Угричића, и то насилно постављање изазове незадовољство међу ђацима. Ђачки протест влада је схватила као неку побуну, два професора Ђорђе Павловић и Јован Бошковић буду отпуштени из државне службе, сви правници III и IV године буду искључени из школе, и ако је професорски савет, са великом већином гласова, био против те сурове казне. Предавања на школи буду обустављена, а све

ђачке дружине укинуте. Листови у Србији добивају наредбу да о свему томе не смеју ништа писати, и само Светозар Марковић је послао један допис *Панчевцу*.[1] Када је школа поново отворена, великошколци су покушавали да обнове *Побратимство*, али су редовно били одбивани. Влада се бојала тог гнезда и расадника „бунџија“ и „комунаца“, и 1873 одбила је ђачку молбу „из хигијенских разлога“: министар просвете је нашао да нема довољно простране и здраве собе на целој Великој Школи за држање дружинских састанака.

Али што се није могло јавно, радило се тајно. 1871 и 1872 јавила су се на Великој Школи тајна друштва, мале групе у којима се живело „у комуни“, читале социјалистичке књиге, нарочито мале заграничне револуционарне брошуре руске, учили занати и спремало за „ширење начела“ у народ. На тајне скупове тих дружиница, који су се држали ноћу по београдским предграђима, долазили су не само великошколци, но и гимназисти, па и богословци и питомци Војне Академије. Једна од тих дружина[2] имала је своје седиште у Високој улици, број 7, и њој је припадао и Милован Ђ. Глишић. Познији писац *Подвале*, заједно са својим друговима Живојином Симићем и Илијом Коловићем, ухваћен је у преношењу забрањене Марковићеве *Србије на Истоку*, и, ухапшен као тајни агент Интернационале, одседео готово месец дана затвора у подрумима београдске Главне Полиције.

Из тих ђачких кругова, које је Светозар Марковић био задобио за своје идеје, кренуто је почетком седамдесетих године неколико листова. 1871 изилазио је *Враголан*, „коме бист на знамењу имја Хаџи-Воштац“, сатиричан недељни лист, који се борио за „народ и сиротињу“, за „светлост и правду“, а шибао „подлаце“, „либералне швалере“, „улизице и чанколизе“. Лист, на коме су радили нарочито Милован Ђ. Глишић и Живојин Симић, писао је

[1] 1871, бр. 20. *Законитост у Великој Школи.*

[2] Ј. Скерлић: *Писци и књиге.* Београд, 1907, књ. II, стр. 4—8.

оштро, и већ у децембру 1871 уредник, М. Ј. Никетић, допао је затвора, предавши уредништво власнику *Раденика* Ђури Љочићу. И ако је уредник из затвора поручивао да ће се „у здравље гуња, опанка и крвавијех српскијех калчина“ борити и даље против „сваке подлости и деспотизма“, овај „комунски“ лист, насилно угушен, престао је изилазити септембра 1872. Место њега исти људи, опет против „ћифта и либерала“, кренули су социјалистички сатирички лист *Врзино Коло*, који такође није био дуга века. Од 1873 неколико великошколаца почело је издавати мали социјалистички часопис *Преодницу*, којој су од познатијих књижевних радника сарађивали: Ђура Јакшић и Јован Илић, чије старо слободњаштво из 1848 није се могло прилагодити званичном либерализму његових другова. Иначе, лист је био испуњен преводима, махом од Милована Ђ. Глишића. Преводило се из руске социјалистичке књижевности: *Шта је ауторитет у васпитању* од Доброљубова, *Глупи спахија* од Шчедрина; са руског је преведен и социјалистички роман Швајцеров *Ема*. Преводио се даље и Бихнер (одломци из *Силе и Материје)*, и књига Буонаротијева *Грах Бабеф и завера Једнаковаца*. У великом, по свој прилици преведеном чланку *Социјални покрет пошав од прве француске револуције* излагала се историја социјалистичких доктрина и покушаја у XIX веку. Лист је био сасвим младићски, посао ђака остављених самим себи, и природно је да није имао успеха, и већ од 5 броја уредништво се налазило како је „одзив слаб те слаб, трањав те трањав“. Наскоро лист је престао изилазити, и тек са *Радом*, 1874—1875, и *Стражом*, 1877—1878, српски социјализам доћи ће до озбиљних и утицајних часописа.

После двогодишњег рада, 1872 године, Светозар Марковић је могао потпуно бити задовољан својим успехом у круговима београдске школске младежи. Либерали су изгубили сваки утицај на млади нараштај, старе романтичарске и књижевне и националне идеје изгледале су сасечене до корена, ђаци не само са Велике Школе, но

делимично и из Богословије и Војне Академије у велико су ушли у нове идеје целокупног политичког, духовног и социјалног ослобођења. Први апостоли социјализма, први регрути будуће радикалне странке, били су стечени, темељ је био ударен, и Светозар Марковић, поставши духовни вођ целога једнога нараштаја, могао је писати: „Општи напредак у мислима, који предњачи у развитку народа, примећава се и код нас. Он иде, лагано, али скоро, веома скоро, показаће се његова неодољива моћ...“ [1]

Пропаганда идеја међу школском омладином била је један део програма који је Светозар Марковић почео остваривати у Србији. Упоредо са тим он је почео пропаганду међу занатлијама и у грађанству, стварајући произвођачке и потрошачке дружине. Он је отпочео свој рад од прилике онако како су педесетих година, после реакције од 1848, почели немачки социјалисти, стварањем задруга за потрошњу и производњу, оснивањем група за образовање, као што су у осталом радили и социјалисти у Србији после 1900 године.

Шездесетих година осећао се доста јак кооперативни покрет у радничком сталежу у Немачкој и Француској, а и у Русији ученици Чернишевскога стварали су прве асоцијације. Марковић је имао пред очима те примере, и када је 1870 дошао у Србију сматрао је да је оснивање кооператива један од првих и најпрактичнијих путева социјалистичке пропаганде.

Прво питање које је морао себи поставити, то је: са киме да се ради? Он је био у идејама Интернационале, која је прибирала у своје редове индустријски пролетаријат економски развијених земаља. У Србији, међутим, била је свега једна фабрика, и о индустријском пролетаријату није било ни помена. У целом покрету Светозара Марковића нема радника, чак ни занатлијских калфи, са јединим изузетком типографа Косте Арсенијевића. Ни за један тренутак у своме раду Марковић не говори о струч-

[1] *Радник*, 1872, бр. 2. *Година 1871.*

ним, синдикалним организацијама радничким. У недостатку радника-пролетера, Марковић се обратио на занатлије-мале сопственике. У једној полемици из тога доба он пише како је оснивање произвођачких дружина било изазвано од самих „занатлија и наших радника — малих газда“, који у ствари бедно живе. „Каквим другим средствима, пита се он, могли су занатлије да се помогну него удруживањем? Или ваљда ваљало их упутити да чекају док се реши радничко питање у Србији? Дотле би они могли комотно поскапати“. Поред тога што су му задруге изгледале као најбољи начин да се „сиромашне занатлије“ спасу од „притиска капиталиста“, он их је сматрао као „прву школу да се радници науче на заједнички рад и живљење“.[1]

И тако је Марковић отпочео своју социјалистичку акцију не са радницима но са занатлијама, као Маркс и Енгелс, у осталом, када су 1847 у Лондону написали свој *Комунистички Манифест*. Земљиште за рад било је повољно у Београду, где је било у знатном броју занатлија, који су у материјалној кризи, услед конкуренције стране индустрије, били готови да покушају ићи новим путем. Дошавши у Београд, Марковић је затекао већ основану столарско-браварску задругу. Под његовим утицајем, још 1871, основане су произвођачке задруге: обућарска, кројачка, и опанчарска. 1872 основана је коларско-ковачка и седларска дружина. Статути свију тих задруга почињали су речима: „Ми потписати удружујемо свој рад и капитал, да заједничким радом осигурамо себе и своје породице“.[2] Марковић се надао да тим груписањем ослободи мале занатлије од зависности капиталиста, да их удружене подигне материјално и морално, да их убеди да шаљу „своју омладину у страни свет, да изуче занате у *савршенијем виду*, да уведу савршеније алате и машине“, тако да се поступно на темељу задругарства створи у Србији „мануфактурна

[1] *Одговор Д-ру Владану Ђорђевићу*, стр. 11—12.
[2] *Целокупна дела*, књ. III, стр. 16.

велика производња". У говору *Задатак наших дружина*, који је држао 1872 у Новом Саду на „беседи Срба занатлија", он је овако формуловао своје схватање занатлијских произвођачких дружина: „Оснивање произвођачких задруга у свима гранама производње, подизање индустрије удруженим радом и капиталом уношењем обртничкога капитала у индустријска предузећа, умањавањем обртничке конкуренције, удруживањем и ширењем стручног, радничког знања код нашег народа".

Произвођачке задруге Марковић није схватао без потрошачких, и у исто доба када је стварао једне основао је и у Београду, 1871, заједно са својим пријатељем и једномишљеником Ђуром Љочићем, „I Потрошачку Дружину", која је била прва кооператива своје врсте у Србији. Марковић је написао правила нове дружине, био члан управе, и шта више лично радио у продавници.[2] Дружина је једно време, првих осам месеца, добро радила, одзив је био добар а промет знатан, сиромашнија класа полако почела се уписивати, тако да се поред главне продавнице на Теразијама морале отворити још две, на Варош-Капији и на Дорћолу.

Али ни произвођачке ни потрошачка дружине нису дале оне резултате које је Марковић очекивао, а са њиме и они које је он повео. Произвођачке дружине су животариле и нестајале из узрока које је он из близа навео у чланку *Наше удруживање*. Било је добре воље, али не и људи. Међу члановима је увек владао зао дух конкуренције и себичности, и у целом послу опажало се међусобно неповерење и пуна оскудица солидарности. „Чланови су већином исто онако подозриви и неповерљиви један спрам другог, као што су навикли у својим радионицама, док су сваки за себе радили". И Марко-

[1] *Застава*, 1872, бр. 18—19.

[2] „Па ти си био не само одборник, него и продавач, ти си сам припасивао кецељу у твоме комунистичком заносу". Владан Ђорђевић: *Отворено писмо Г. Светозару Марковићу*, *Јединство*, 1872, бр. 89.

вића, социјалиста по убеђењима, који је оснивао те дружине да њима решава социјално питање у смислу правде и једнакости, до срца је болело када је видео како се мајстори-задругари труде да ограниче број чланова, а да увећају број најамних радника, који су или експлоатисани радом „на парче", или примају највише наднице од 10 гроша. Поред тих унутрашњих узрока пропасти, занатлијске задруге имале су и других, спољашњих. Полиција је чинила сметње овим „комунским" установама, и министар просвете није допустио да једна од тих дружина оснује школу за шегрте. И произвођачке занатлијске дружине су једна за другом пропадале.

Исте такве зле среће била је и потрошачка дружина. И ако је месечни улог био мали, пет гроша, сиротиња се мало уписивала, у толико мање што није било давања на кредит, без кога сиромашна класа не може да опстане. Чланови задруге били су, како Марковић пише не без жаљења, „већином људи имућнији, а поглавито чиновници", којима једна таква установа није била потребна. Трговци, оштећени у својим материјалним интересима, бунили су се против задруге и гледали да јој на све могуће начине дођу главе. Бакалски еснаф жалио се против задруге и министру финансија, и Државном Савету и Намесништву.[1] Што је за задругу било најгоре, није било сигурног и способног особља. Поред несавесности особља било је незнања и немара, и задруга је завршила ликвидацијом, са чистом штетом од 600 дуката.

На кооперативном пољу Марковић је претрпео потпун неуспех, и за то су га противници злонамерно кривили, доводећи у сумњу не само тачност његових идеја но и његово лично поштење. Бранећи се од незаслужених напада, он се овако тешио: „Што су многе занатлијске, као и потрошачке дружине пропале, није никакав доказ да оне нису биле потребне или да су биле рђаво орга-

[1] Све те жалбе и решења по њима, Бакалски Еснаф је штампао у брошури: *Нека акта и факта говоре.* (Београд, 1871).

низоване. Али за одржање и развитак организације треба *способних људи*, а њих нема у Србији. Поједина усиљавања ту нису кадра много да учине. Сиротиња умна и и материјална тако је велика, да не може да се дигне под својим сопственим теретом...“[1] Тај неуспех на пољу чисте економске организације био је од врло великог значаја по развитак идеја Светозара Марковића и даљи правац целог његовог покрета. Видећи да на том пољу нема са ким и нема шта да ради, Марковић се удвојеном снагом баца у политичку акцију, дајући све више своме јавном раду карактер једног политичког покрета.

Марковић је био у повољном положају, да је благодарећи своме друштвеном угледу, публицистичком таленту и личним везама, имао отворене ступце неколико листова и часописа, *Србије*, *Заставе*, *Панчевца*, *Матице*, *Младе Србадије*. Али у свим тим листовима и часописима он је био само гост, од којега се често ограђивало и чије идеје су на истим страницама сузбијане. За потпуно изражавање својих мисли, за ширење социјалистичких идеја, њему је био потребан нарочити лист, који би систематски стварао оно што је он тада називао „радикалном партијом“.

Од првога часа када се вратио у Србију, он је помишљао на покретање једног независног и одлучног социјалистичког листа. Али за тај посао требало је новаца, а закон о штампи био је врло строг. И требало је времена и снаге да се савладају све препоне, и да тек 1 јуна 1871 почне у Београду изилазити *Радник*, први социјалистички лист не само међу Србима и Јужним Словенима, но и на целом Балканском Полуострву. Као издавач и уредник фигурирао је Ђура Љочић, али стварни уредник, главни сарадник, душа листа био је Светозар Марковић, који је сав тај велики посао вршио без и једне паре награде. Иначе, сарадници, не редовни, били су још: Атанасије Вучковић, официр Анта Алексић, Никола Пашић, Павле Михајловић, Мита Ценић, Јован Алавантић, Ђока Мијатовић,

[1] *Одговор Д-р Владану Ђорђевићу*, стр. 13.

Јеврем Марковић, Стеван Поповић, и други. Цензура је врло оштра, и нарочито нерасположена према једном социјалистичком листу који је почео изилазити сутра дан после париске Комуне. Зато лист није започео каквим програмом и манифестом, са одређеном политичком бојом и са теоријским чланцима. Од првога броја прешло се на текућа дневна питања и ушло се у практичан политички рад, у посредну социјалистичку критику савремене Србије. Више но у доцнијим листовима које је Марковић кретао, у *Раднику* има чланака општијега садржаја, али ипак не толико да лист има теоретичарски и доктринарски карактер, као што то обично бива у младим социјалистичким покретима. Лист пише о мањим практичним и локалним питањима, и први чланак у првом броју говори о школама у студеничком срезу и о оснивању друштва за потпомагање индустрије у Београду. Тај практични карактер у исти мах је умиривао полицију, и давао већега и ближега интереса српским читаоцима, још неупућеним у социјална претресања.

Радник је наишао на врло повољан одзив. Он се појавио, пре свега, у згодан час, када у земљи није било ни једног истински напредног и опозиционог листа, и када је политичко незадовољство захватало све шире слојеве. Лист је био добро примљен не само у круговима младог нараштаја, но и код старијих либерала који су били незадовољни владавином Намесништва, и код прикривених антидинастичких елемената, и број претплатника попео се до 1500, што је у оно доба био врло велики број. Напреднији либерални листови дочекали су *Радника* са симпатијама. *Панчевац* (1871, бр. 34) га је најтоплије препоручивао „свима нашим сународницима с ове стране, нарочито пак онима који су вољни да добију здраве појмове о економским, друштвеним и државним одношајима народа“. Вршачки *Исток* (1871, бр. 18), топло га је препоручивао „свима љубиоцима наше народне просвете“, а омладински орган *Млада Србадија* (1871, стр. 142) признавала је *Раднику* „озбиљну стручност“ у економским

питањима, и препоручивала да му се „отворе врата и онамо, где му се практичност или теоретичност његових политичких назора оспоравала буде".

У колико је *Раденик* наишао на велике симпатије код омладине и на извесну предусретљивост у либералној штампи, у толико је био горе виђен код реакционарне владе и код реакционарне штампе. Из почетка у реакционарним круговима мислило се да ће Марковић, познат са својих полемика са либералима, сву своју снагу употребити на уништење либерализма. Али када је његова критика добила значај једне опште политичке и социјалне критике, када се видело да он озбиљно ради на оснивању једне крајње демократске странке, онда су почеле клевете, напади, гоњења, која су најзад завршена уклањањем Светозара Марковића из Србије и угушењем *Радника*. „Комунци" су ушли у спискове „подозрителних лица", оних који воле да „опорочавају власт" и да шире „узнемиравајуће гласове", и за које су владини посланици у Скупштини тражили „мацке" и „цериће". У јавност је пуштен глас да Светозар Марковић и његови другови спремају Комуну у дунавским земљама и да су већ саставили спискове богатих људи које треба опљачкати када дође социјална револуција.[1] Нарочито је била опасна оптужба да *Раденик* припрема обарање династије Обреновића и повратак Карађорђевића. Као на подозриве знаке указивало се да је отац Светозара Марковића Радоје учествовао у преврату од 1842 и да је био страстан Карађорђевићевац, да је брат Светозарев Јеврем продужио ту породичну традицију, да је Светозар у вези са превратником из 1868 Драгишом Станојевићем, и да су око *Радника* људи из познатих Карађорђевићевских породица, као Јован Милинковић-Алавантић и Влад. Љотић. У оно доба династичкога терора, у Србији онога времена где су због династичких смутњи људска слобода и живот тако мало вредели, та оптуживања су била врло опасна. У то доба

[1] *Рад*, 1875, стр. 133

када је цензура брисала поједина места у Шилеровом *Вилхелму Телу*, да се не би у њима виделе алузије на убиство кнеза Михаила, *Радниково* писање о слободи и народној самоуправи, сматрало се као дражење на буну против „народне династије". Реакционарни *Видовдан*, који се специјализовао у династичким денунцијацијама, владин „шаљиви" лист *Ружа*, нису престајали налазити везе између Карађорђевића и младих „комунаца". *Ружа* је 1872 нападала „разбојничку банду" око *Радника* као саучеснике у убиству кнеза Михаила.

Почетком 1872 за *Радник* и људе око њега настали су рђави дани. Цензура је била суровија но икада, опомена и забране су се сустизале, и поред полицијског чиновника лист је цензурисао и штампар, који је по закону такође сносио одговорност. О многим стварима није се смело ни речи поменути, а и што се писало било је сакаћено и брисано да се више није могла распознати пишчева мисао. Полицијски агенти премлатили су у једној београдској улици Васу Пелагића, а полиција га као скитницу протерала из Србије. Трговац Милан Вићентијевић осуђен је на 7 месеца затвора што се код њега нашла једна забрањена књига Светозара Марковића. Шабачки адвокат Јован Милинковић осуђен је на 13 месеца затвора што је до Обреновца однео један запечаћен пакет Марковићевих књига *Неколико чланака*. Од противника као што су били тадашњи власници могло се све очекивати, у доба када се на мртво име батинало и када су „антидинастичари" освањивали мртви по затворима. На наваљивање пријатеља који су се бојали за његов живот, Марковић се реши да напусти Србију. У очи дана кад је требао да буде затворен, Павле Михаиловић га ноћу чамцем пребаци преко Саве. Остављајући Србију, Марковић је објавио да уређивање листа прелази на Стеву Милићевића, али да се неће „ни у длаку одступити од постављеног правца".[1] После Марковићева

[1] *Радник*, бр. 37.

одласка из Србије, *Радник* није био дуга века. Простом полицијском наредбом, у мају месецу, забрањено му је даље излажење.

Светозар Марковић је, тек у својој двадесет и шестој години, отишао да једе горак леб изгнанички, и да се васпита у великој и мучној школи изгнанства.

ГЛАВА V

У ЕМИГРАЦИЈИ.

ОДБРАНА ОД ДР. ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА. — ЖИВОТ У НОВОМ САДУ. — СОЦИЈАЛИСТИЧКА ИДИЛА. — РАД МЕЂУ ЗАНАТЛИЈАМА И ЂАЦИМА. — ПРИПРЕМАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ УСТАНКА У БОСНИ, ХЕРЦЕГОВИНИ И СТАРОЈ СРБИЈИ. — БАКУНИН. „СЛОВЕНСКА СЕКЦИЈА“ ИНТЕРНАЦИОНАЛЕ. СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИЧКИ САСТАНАК У ЦИРИХУ. — РАЗДОР МЕЂУ СРПСКИМ СОЦИЈАЛИСТИМА. — ДУШЕВНА КЛОНУЛОСТ. — ПРОГОНСТВО ИЗ НОВОГ САДА.

Напустивши Србију, где му је губитак слободе био известан, а живот у питању, Марковић је почетком 1872 отишао у Нови Сад, који је још тада био врло важно средиште српско, и за опозиционаре из Србије, по поређењу Луја Лежеа, шездесетих и седамдесетих година био оно што је Брисел био за француску опозицију Наполеону III.

Још се Марковић честито није ни сместио, а имао је да се бори против старих оптужаба династијашких. Др. Владан Ђорђевић, негдашњи републиканац, био је нашао озбиљна противника у високо моралној личности Светозара Марковића. После једне опште полемике о социјалном питању, Ђорђевић, у недостатку других научних разлога, оптужио је најзад Марковића као агента црногорског владара и поменуо неко његово писмо кнезу Николи, које се тобож налази код Светозара Милетића, и у коме се кнезу обећава да ће његова династија владати над уједињеним Српством.[1] Ђорђевић се није зауставио само на томе, но је додавао опасну оптужбу, због које су тада у династички тероризованој Србији главе летеле: „Ја знам још за једну погодбу са једном другом српском династијом, само што за сад није нужно да кажем која је... После неког времена...“ Светозар Милетић је одмах врло одлучно изјавио да тога писма нема, нити га је било.[2] Ђорђевић се вратио на своје тврђење: „апсолутно није истина да тога писма нема, и да га није ни било, јер ја се поуздано надам, да ће сам Светозар, и то скоро, признати егзистенцију тога писма“.[3] Светозар Марковић је још једном то одбио као пуку измишљотину, помињући да је послао *Раднику* одговор на Ђорђевићеве денунцијације, али да полиција није допустила да се штампа, као што не допушта да ишта под његовим потписом изиђе у Србији.[4] Тај одговор, који је имао да докаже да је Др. Владан Ђорђевић „прост лажов и денунцијатор“, одиста и није изишао у Србији, но у Новом Саду, у виду брошуре, под насловом *Одговор Г. Д-ру Владану Ђорђевићу на његово „отворено писмо“ у „Јединству“*.

Марковић је тај напад Владана Ђорђевића сматрао само као једну епизоду у своме политичком раду, и у Новом Саду, који је био тако близу Београда и из којега се могло лако чути у Србији, продужио је свој започети посао.

У Новом Саду Марковић, већ познат и уважаван, лепо је предусретнут. Он је у добрим односима са Светозаром Милетићем и са људима око *Заставе;* он је радо примљен у круговима писаца, политичара, уметника, младих људи. И у првим данима свога бављења у

[1] *Јединство*, 1872, бр. 89.
[2] *Застава*, 1872, бр. 50.
[3] *Застава*, 1872, бр. 55.
[4] *Застава*, 1872, бр. 56.

Новом Саду он је доживео једну идилу, која ће бити оаза у његовом бурном животу. Марковић је ушао у гостољубиву и угледну српску кућу пензионованога директора српске гимназије Нинковића, која је била отворена Србима са свију страна, нарочито писцима и јавним радницима. Ту се Марковић упознао са двема кћерима Нинковићевим, Милицом и Анком, младим, образованим и одушевљеним девојкама, које су већ биле читале радове младога прогнаника, и гледале на њ са свим ентузијазмом својих младих година. Он их је поучавао из руског језика и математике, а у слободним часовима читао им Чернишевскога, ширио њихове духовне видике, загревао их за нове идеале, упућивао их у „разуман живот“, стварао од њих онакве жене какве је видео у Русији и у руским ђачким круговима у Цириху. Девојке су пригрлиле његове идеале, и између старије од њих, Милице, и Марковића развила се чиста, платонска љубав, коју једно другом нису признали, стидећи се ње као какве слабости, али коју су обоје носили дубоко у срцу.[1] Под његовим утицајем оне су у јесен 1872 отишле са матером у Цирих, на универзитет. Оне ће остати његове најдраже ученице, његови најинтимнији повереници. Оне су за њега биле „чисте и свете“, он им је писао: „ја вас волим као моје најмилије и најрођеније сестре“, потписивао се: „ваш нежни и пажљиви пријатељ“, називао их: „драге моје сестре“, „драге Цирижанке“, „миле моје усамљенице“. Он им је писао често, чешће и више но

[1] О тим односима више се говори у некрологу *Милица Тодоровићка (Нинковић)*, који је писао, по свој прилици, Пера Тодоровић, у *Самоуправи* за 1881, бр. 141. Беноа Малон, по податцима које је добио из Србије, у својој нежности и поетској склоности, готово је опевао ту социјалистичку идилу новог Абелара и нове Хелоизе: „Та племенита деца, чију љубав је дужност савладала, заслужују место међу великим и чистим љубавницима, чију успомену историја чува; њихов гроб постаће место побожног хаџилука, који ће векови украсити златним легендама својим“, *Svetozar Markovitch et le socialisme serbe. La Revue Socialiste*, 1881, T. VIII, p. 591—592.

икоме, каткад по два-три пута недељно, опширна, интимна писма, у којима им је казивао све што је мислио и осећао. Он их је упућивао у раду и животу. За њиме, у жудњи за социјалистичким апостолатом, младе идеалисткиње, још готово девојчице, дошле су 1874 у Крагујевац, у борбу поред једномишљеника, да буду гањане и протериване као и њихови другови. Једна од највећих брига Марковићевих пред смрт била је шта ће бити са девојкама и њиховом школом коју су стварале у Крагујевцу, и један део наследства које је примио оставио је њима.

У Новом Саду је имао не само личних пријатеља, као што су били људи око *Заставе*, но и једномишљеника, као што је био Ђока Мијатовић, а и другова из Србије који су се са њиме заједно склонили, као Срета Анђелковић и Владимир Љотић. Он живи скромно и повучено, од мале помоћи које му шаље брат, и оно слободног времена што му остаје од рада на *Србији на Истоку* и писању политичке економије, он троши на стварање покрета у Новом Саду.

Као и у Београду, Марковић и овде покушава да изврши организацију занатлијског реда. Тај посао му је у толико био лакши што је Ђока Мијатовић био секретар *Друштва за Радиност*. 16 јануара 1872, он држи у *Друштву за Радиност* јавно предавање *Савремена раденичка начела у односу на наш народ*,[1] а на једној „беседи Срба занатлија“ говори о *Задатку наших дружина*.[2] Он намерава да од *Друштва за Радиност*, које је било више просветно но економско друштво, створи неку врсту средишта за кооперативни покрет и стручно образовање привредних слојева српскога народа у Угарској. Он оснива *Српску Обућарску Заједницу* у Новом Саду. У току 1872, листови објављују да ће у Новом Саду изилазити *Глас Занатлија*, лист „удру-

[1] Штампано у *Застави*, 1872, бр. 10—16.

[2] Штампано у *Застави*, 1872, бр. 18—19.

жених Срба-занатлија", који ће донети и два чланка Светозара Марковића: *Пропадање заната и домаће индустрије у Србији* и *Радничко Питање*.[1] Тај занатлијски покрет осећао се за све време Марковићева бављења у Новом Саду, све док мађарска влада, која је у то доба почела безобзирно гонити Србе, нарочито у Новом Саду, није забранила и српске занатлијске организације и *Друштво за Радиност*.

Своју социјалистичку пропаганду он наставља и у Новом Саду у свима правцима. Он је намеравао да са Ђоком Мијатовићем ту покрене социјалистички политички лист *Једнакост*, а поред тога и један часопис за теоријска расправљања социјалних и економских питања. *Једнакост* је требала да изилази од јесени 1872, и Марковић је учинио све потребне припреме. Он је намеравао да што већи број социјалиста из Србије окупи у Новом Саду, и да, очекујући боље политичке прилике у Србији, развије акцију по српским крајевима Аустро-Угарске. У томе циљу, он је хтео да иде у Загреб, да проучи и тамошње крајеве и да рад и на њих прошири. Известан број млађих пријатеља из Београда упутио је у унутрашњост, да врше агитацију и да прикупљају претплату за *Једнакост*. У плану је такође било да се набави једна штампарија, која би се доцније пренела у Србију. Тај план се није могао остварити, јер је требало доста новаца и за кауцију и за прво издржавање листова. Од *Једнакости* само је изишао угледни број, а за штампарију је сакупљена мала сума новаца. Мијатовић, који је био од имућне породице и који је обећао да ће у тај посао уложити новаца колико буде потребно, није своје обећање одржао.

Марковић ипак, у границама могућности, ради онако како је и у Београду радио. Као што је у Београду прикупљао око себе великошколце и стварао од њих апостоле социјализма, исто тако у Новоме Саду у социјалистичком духу васпита гимназисте из најстаријих раз-

[1] *Панчевац*, 1872, бр. 92.

реда. Тај посао му ја био у толико лакши што су се тада међу новосадским гимназистима налазила два већ пробуђена социјалиста: Лазар Пачу и Доброслав Ружић. Утицај Марковићевих проповеди стао се осећати, и под његовим личним утицајем образовала се прва српска социјалистичка интелигенција у Угарској, која ће десетак година доцније извршити стварање српске радикалне странке. Јован Суботић, у последњем делу своје аутобиографије, пише о том малом ђачком социјалистичком покрету у Новом Саду: „Око 1873 дође Светозар Марковић у Нови Сад... Он стане купити гимназијску младеж око себе, и овој се та нова шпециозна наука допадне врло... Стану ти моји ђаци мање учити, више изгреда правити, у понашању дивљати... Ту се сви чланови сложе да том ваља зарана на пут стати. Неколико буду из гимназије отпуштени, који су примером друге кварили; неколико тих казнимо лакшим казнама, који су се још давали дотерати, а неке укоримо и посаветујемо, који су нам се чинили да ће се дати усаветовати".[1]

Поред те агитације, Марковић ради и на сопственом образовању и довршује започета дела. У Новом Саду је довршио и 1872 штампао најбоље, најоригиналније и најважније своје дело *Србија на Истоку*, које је почело изилазити у *Раднику*, али сакаћено и најзад обустављено по наредби полиције. У Новом Саду је написао и у *Српском Летопису* (књ. 112—113) штампао своју расправу *Реалан правац у науци и у животу*. У току целе 1872 године писао је *Начела народне економије или науку о благостању*. То дело понудио је на штампање Матици Српској, и оба референта, Миша Димитријевић и Др. Михаило Полит-Десанчић, препоручили су га као „производ најновије науке", хвалећи нарочито „начин излагања строго научан".[2] И поред повољног реферата

[1] *Живот Д-ра Јована Суботића* (Автобиографија). Пета књига. Лето: епоха четврта. Нови Сад, 1910. Стр. 42.

[2] *Летопис Матице Српске*, 1874, књ. 116, стр. 201.

одбор није смео да прими и изда једну социјалистичку економију, изговоривши се да је дело сувише опширно и стручно, и да Матица Српска има пречих ствари за издавање. Тек 1874 изишло је то дело у Београду, трошком Пере Тодоровића.

Све то била је јавна акција, али то је био само мањи део Марковићевог политичког рада у Новом Саду. У то време, он, који је доцније оптуживан за националну равнодушност, врло живо радио је на стварању једне велике завере, којој је био циљ устанак у Босни, Херцеговини и Старој Србији.[1] Као ђак у Петрограду и Цириху и као члан Уједињене Омладине Српске, он је ухватио везе са национално најенергичнијим елементима из разних крајева српских. Његови политички пријатељи су једнодушно делили његово мишљење да српски народ треба пре свега да буде слободан и уједињен. Преко свога брата, енергичнога Јеврема Марковића и пријатеља из Петрограда Саве Грујића, он је дошао у додир са извесним бројем млађих официра у Србији, који су, у својој родољубивој нестрпљивости, једва чекали ма какав почетак националне акције. У Београду је склопљен тајни одбор, који је прикупљао новац за устанак и припремао чете за упад у Босну и Стару Србију. У београдском одбору нарочито је активан Милош Андрејевић, бивши артиљеријски официр, који је 1872 био у Цириху, живео у друштву руских револуционара, са њима учествовао у покушају отмице револуционара Нечајева од полиције, и који је 1876 погинуо на Јавору. Петар Велимировић обилази Србију и врбује људе, а два његова брата, Јеврем и Стеван, врше пропаганду међу млађим официрима. У Новом Саду је образован одбор, у коме је и неколико либерала, који скупља новац и почиње прибирање доб-

[1] *Радник и Самоуправа*, *Радник* 1881, бр. 12. О тим револуционарним припремама, *Ослобођење*, 1875, бр. 27; *Рад*, 1875, стр. 133; записка Г. Миленка Вукићевића из 1887, по причању Пере Тодоровића, и усмена казивања појединих учасника.

ровољаца. Љубен Каравелов, у договору са Србима, спрема устанак у Бугарској. Један делегат одбора иде на Цетиње. Изгледа, тако бар тврди Мита Ценић, који је тада носио тајну одборску пошту од Новог Сада до Београда, да је за целу ствар знао и Блазнавац, и да је београдска влада била обећала и оружје и новац устаницима. Све припреме су биле учињене, чак су у Новом Саду тајно штампане и прокламације, и очекивало се само на знак да се почиње. Изгледа да је целу ствар у последњем тренутку спречила српска влада, нашавши да тренутак није повољан за једну револуционарну националну акцију. Организација се растурила, али Марковић и његови другови остали су у уверењу да треба што пре дизати устанак у српским земљама под Турском, и у устанку од 1875, и у рату од 1876, ти „космополити“ су се показали много бољи Срби но многи патриоти по занату.

Почетком јула месеца 1872, Марковић је ишао у Цирих, на састанак српских социјалиста, коме је присуствовао и Бакунин, и на коме је израђен први српски социјалистички програм.

После одласка Марковића, Пашића и Велимировића, Цирих је и даље привлачио српске ђаке, нарочито социјалисте. У току 1872 тамо се стекао приличан број српских ђака, који су, више или мање, сви били социјалисти. Ту су били: Јован Жујовић, Лазар Пачу, Ђока Мијатовић, Таса Стојановић, Стеван Грнчаревић, Радош Нешковић, Михаило Свилокосић, Манојло (Маша) Хрваћанин, Димитрије Стојановић, Риста Данић, Милица и Анка Нинковић, Драга Љочић, Пера Ђорђевић, и други. Док су Пашић и Велимировић били у Цириху, српски ђаци су били у идејама Интернационале и социјалисти по схватањима Светозара Марковића; када су они отишли, млади су остали остављени сами себи, и међу њима је преовладао чист бакунистички, револуционарни, анархистички социјализам. Цирих је тада по речима једног историчара руског револуционарног покрета, био „велика школа со-

цијалне организације“ руске, са великим бројем руских ђака социјалиста и са две револуционарне штампарије, у којима су се штампале тајне агитационе брошуре за целу Русију.[1] У Цириху је тада било две главне групе руских социјалиста: револуционарних, који су ишли за Бакунином, и умерених, који су ишли за Петром Лавровом. У тесној вези са многобројним руским револуционарним студентима, Срби су ушли у идеје, страсти и распре њихове. У то доба, велики део руских револуционара ишао је за Бакунином, и за њиховим примером пошла је и већина цириших Срба.

Бакунин је тада имао велику репутацију, и био не само најчувенији међу словенским социјалистима, но и један од главних људи у ондашњем европском револуционарном покрету, једини Словенин који је пре Толстоја имао европски утицај, и за којим су тада ишли социјалисти латинских земаља, нарочито шпански и талијански, добрим делом и француски. Бакунин — који је послужио као модел двојици великих писаца, Тургењеву за Руђина у роману истога имена, и Емилу Золи за Суворина у *Жерминалу* — и својим бурним животом, и својим крајњим идејама, и као мученик за начела, и као велики ретор, имао је све да привуче запаљиву младеж. Племић пореклом, он се као млад човек бацио у револуционарну матицу, и за неких двадесет година са Бланкијем био човек који се у целој Европи највише бунио и највише страдао. 1848, он је на Словенском Конгресу у Прагу. Пошто се спасао од аустријске полиције, у Дрезди је постао нека врста револуционарног диктатора. Ухваћена и затворена у Кенигштајну, војни суд осуђује га на смрт. На захтев аустријске владе, окован је послан у Праг, по том у Грачин и Олмуц, где је шест месеца лежао прикован за стену, и ту по други пут осуђен

[1] А. Тунъ: *Исторія революціоныхъ движеній въ Россіи.* Переводъ Вѣры Засуличъ, Д. Кольцова и др. Стр. 113. — П. Кропоткинъ: *Записки революціонера.* Т. I, стр. 240.

на смрт. На тражење руске владе 1851 буде преведен у петропавловску тврђаву, у којој је остао до 1854, затим буде послан на заточење у Сибир, у коме је остао до 1861. Те године, преко Јапана, Тихог Океана и Северне Америке, добегне у Лондон, где почне радити са Александром Герценом, који је тада својим *Звоном (Колоколъ)* будио Русију. 1863 он потпомаже пољски устанак, и покушава да преко Шведске доведе добровољце. 1864 у Италији оснива *Савез Социјалне Демократије*, а у Напуљу *Међународно Братство*. 1867 је изабран за члана главног одбора Лиге за Мир и Слободу, и покушава да целу Лигу поведе путем револуционарног социјализма. Изишавши из Лиге, оснива 1868 *Светски Савез Социјалне Демократије* (L'Alliance universelle de la Démocratie socialiste), и исте године ступа у Интернационалу. У Интернационали својим крајњим револуционарним и федералистичким идејама чини сталну опозицију Марксу, најзад долази у сукоб са главним одбором, и образује *Јурску Федерацију* (La Fédération iurassienne) својих једномишљеника из Француске Швајцарске. Искључен на конгресу у Хагу, повлачи за собом знатан број француских, шпанских и талијанских социјалиста, покушава побуне у Русији и Италији, најзад последње своје дане проводи у Локарну, у једном живописном малом месту на Лаго Мађоре, у тичинском кантону у Швајцарској, на имању свога пријатеља и једномишљеника Карла Кафиера.

Својим идејама Бакунин се из основа разликовао од Карла Маркса, чији социјализам тада је преовлађивао у Интернационали. Он је био за пуну, апсолутну слободу личности у потпуно ослобођеном друштву, и те, у основу Русовљеве, идеје он заступа, по речима Емила де Лавлеја, „са емфазом једнога источњака и плаховитошћу једнога Татарина“. Програм Светског Савеза Социјалне Демократије садржи све његове идеје: уништење државе, суда, бирократије, полиције, војске, свештенства, ликвидација свију приватних дугова, одузимање свију капитала и свих оруђа рада, свију црквених и државних имања,

у корист федеративних савеза радничких и земљорадничких општина.[1] Тај програм може се извести само општом и великом социјалном револуцијом, и он као своју политичку и социјалну девизу узима Хипократову медецинску девизу: „Што лекови не лече, гвожђе лечи; што гвожђе не лечи, огањ лечи“. Он чини, сасвим бајроновски и шилеровски, апологију класичних „бунтара“ у руској историји, одметника Стењке Разина и Пугачева, и гони младе људе да напуштају школе, да дижу руке од „празне науке“, да са „светим и спасоносним незнањем“ иду у народ и да га спремају за дан крваве Социјалне Револуције.

Што је од интереса овај космополитски револуционар и „васељенски агитатор“, како су га звали, који је проповедао човечанско братство и уништење свих граница, имао је известан словенски патриотизам. Као што је мало марио за Немце и „немачке Јевреје“, у коју категорију је стављао Маркса, исто толико је имао нарочитих симпатија за Словене. Још 1847, у Паризу, на банкету пољских револуционара из 1830 године, он је тражио „ослобођење свију словенских народа који стењу под јармом туђинским“. 1848, он је уверен да Словенима предстоји велика улога у будућности, и да они имају својом свежом крвљу да оживе заморено тело старе Европе. Он проповеда уништење Аустрије и Турске и „општесловенском борбом“ стварање једне „Велике и Слободне Свесловенске Федерације“, израз „једне и нераздељене опште словенске снаге“. Бакунин је имао нарочитих симпатија за Србе, и на Конгресу у Прагу он је тражио „ослобођење Словена испод турског јарма“, „под заставом благородног народа српског“.[2]

[1] Програм „Савеза“ налази се у *Mémoire présentée par la Fédération iurassienne de l'Association internationale des Travailleurs à toutes les fédérations de l'Internationale.* Sonvillier, 1873. Pièces justificatives, p. 38. Историја Јурске Федерације на стр. 221 — 285. — Детаљна историја Јурске Федерације, James Guillaume: *L'Internationale.* T. II, p. 232—356, T. III—IV.

[2] *Письма М. А. Бакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву.* Предисловіе М. П. Драгоманова, стр. LVII.

И ништа није природније но да је Бакунин са великим симпатијама пратио нови социјалистички покрет међу Србима, један од најранијих и најживљих социјалистичких покрета међу Словенима у опште. Са Србима он је и раније имао извесних веза, и његов руски биограф помиње како је 1862 у Лондону груписао око себе Чехе и Србе, и како је у то доба одржавао преписку са Београдом.[1] На конгресу Интернационале у Базелу, 1869, аустријски делегат Најмајер позвао је Бакунина да „употреби утицај који има да доведе словенске раднике да узму учешћа у социјалистичком покрету“. Већ идуће године, 1870, Бакунин ступа у везу са српским социјалистима. У договору са Светозаром Марковићем, новембра 1870, Петар Велимировић ишао му је у Локарно, и два дана провео код њега у разговору о социјалистичкој акцији међу Словенима у опште, Јужним Словенима напосе. Од пролећа 1872, преко руских револуционара у Цириху, ступа са њиме у везу српски ђак Манојло Хрваћанин. У Бакуниновом нештампаном дневнику види се да је Хрваћанин долазио њему у Локарно 13 маја 1872, да је остао код њега до 16 маја, и да је, са једним Бакуниновим писмом отишао у Нешател Џемсу Гијому, који је био душа Јурске Федерације, и учествовао на конгресу те Федерације у Локлу 19 маја исте године.[2]

Од лета 1872 године Бакунин увлачи и Србе у своју међународну социјалистичку организацију. Његов Светски Савез Социјалне Демократије био је организован и јавно као Интернационала, и тајно као ранија талијанска карбонарска друштва. У њему је било три врсте секција. Прву су сачињавала „међународна браћа“, њих стотина на броју, вође покрета, који су се међу собом знали, али

[1] *Письма М. А. Бакунина,* стр. LXXII—LXXIII.

[2] Податци су по писмима Џемса Гијома, једнога од главних људи у Интернационали и у Јурској Федерацији, писаним писцу ове књиге. Џемс Гијом их је давао по својим забелешкама и по Бакуниновом нештампаном дневнику, који му је, за ову прилику, дао на употребу Бакунинов биограф Д-р Макс Нетлау.

који су остајали непознати осталим члановима Савеза. Другу секцију сачињавала су „национална браћа“, које бирају „међународна браћа, и који имају да спремају и воде револуцију у појединим земљама. Трећу секцију образовале су обичне присталице, прости чланови „Савеза“, који улазе у месне организације и сачињавају велику војску Револуције.[1]

Једну од тих „националних секција,“ коју су махом сачињавали Срби, створио је Бакунин преко својих људи у Цириху. По сећању и по писменим податцима Џемса Гијома, Бакунин је у пролеће 1872 основао прво тајну групу „Словенске Браће“, коју су сачињавали 9 лица, међу њима и Хрваћанин, чију је „раденост, преданост и корисност“ Бакунин препоручивао руским револуционарима. Потом, у јулу основао је такође тајну групу „Српске Браће“, а у августу Словенску Секцију Интернационале.[2] Лето 1872 године он је провео у Цириху, организујући своје присталице за конгрес Интернационале у Хагу, где је имао да буде одлучан бој између њега и Маркса. У Цириху је стално био у кругу руских и српских социјалиста, и једно време и становао је код Манојла Хрваћанина.[3] Програм секције, који је на француском језику у четрнаест тачака написао сам Бакунин, излаже и главне идеје и посебне погледе. Секција сачињава саставни део Интернационале, и циљ јој је „пропаганда начела револуционарног социјализма и организација народних снага у словенским земљама“. Она ће се борити подједнаком енергијом и против руског панславизма и немачког пангерманизма. „Усвајајући анархистично-револуционарни програм“, Секција тражи: уништење свију влада, сваког јуридичког права, сваког законодавства и владавине озго, личне својине и правне породице, организацију народног живота на основу заједнице рада и својине, путем удруживања слободних личности у асоцијације или независне општине, које се међу собом везују, обласно и национално, у велико братско удружење целога човечанства. Словенска Секција исповеда материјализам и атеизам, бори се против свих званичних религија, хоће уништење идеје божанства у свима његовим појавама. Она тражи слободу савести, поштује позитивне науке, и тражи за пролетаријат, без разлике полова, научно образовање Она је за пуну равноправност човека и жене. Словенска секција ради да словенски народи уђу у велику човечанску породицу, коју Интернационала хоће да оснује на начелима слободе, једнакости и општег братства. Што се тиче организације међународнога социјализма, Словенска Секција неће централизовану власт какву има главни одбор Интернационале у Лондону, не признаје „званичне истине, ни једнообразне политичке програме“, но само „пуну солидарност личности, секција и федерација у економској борби радника свију земаља против експлоататора“. Из тих разлога, Словенска Секција усваја начела Јурске Федерације и улази у њену средину. У поверљивој преписци Бакуниновој Словенска Секција од тада обележава се бројем 121.

[1] Emile de Laveley: *Le Socialisme contemporain*. Sixième édition. Paris, 1902. P. 232—233.

[2] *Программа славянской секціи Интернаціонала въ Цюрихѣ 1872*, и податци руског револуционара Ралиа о самој Секцији налазе се у књизи Драгоманова *Письма М. А. Бакунина*, страна 499—503.

[3] James Guillaume: *L'Internationale*, T. II (Paris, 1907), p. 301

Што се тиче самога унутрашњега рада Словенске Секције, Бакунинов друг З. К. Рали, који је тада у Цириху живео под именом Рулев, даје ове податке. Први одбор сачињавали су пет лица, сви Руси: Бакунин, Рали, Владимир Голштајн, Александар Елзниц, Рос. Бакунин је ставио у дужност Ралиу, Љермонтову (Џемс Гијом мисли да је то био револуционарни псевдоним Манојла Хрваћанина) и још једном руском револуционару, да уђу у посао са „Словенима, који се налазе у Цириху, као елементом преко кога се могу ухватити везе са Србима у Кнежевини, са Хрватима, Чесима, и Србима из Војне

Границе". Нарочито је тада међу Србима радио један од важнијих руских револуционара који се крио под именом Александров, и који је у току 1872 и 1873 долазио у Београд и Нови Сад. У лето 1872 створена је Словенска Секција („Словенски Савез"), у којој је било 12—15 чланова, махом студената из Србије, један Хрват и један Чех. Од Срба Рали помиње М. Е. (Маша Хрваћанин?), Г. С. из Ваљева (Таса Стојановић или Стеван Грнчаревић), Св. (Михаило Свилокосић). П. (Петар Велимировић? Никола Пашић?), „један од вођа српских радикала", био је на састанцима, али не као члан, и прешао је на страну „марксиста" Светозара Марковића. Рад Секције није био много обилан. Секција је послала своје делегате на локални конгрес Јурске Федерације у Шо-де-Фону, 18 августа 1872. Као делегати су отишли: Бакунин, Рали, Софија Барђина, Владимир Голштајн, и још неколико Руса и Срба.[1] Секција је такође имала два делегата на међународном конгресу Јурске Федерације у Сент-Имје. У Србију је слала књиге Бакунинове *Государственость и Анархія* и *Анархія по Прудону* и брошуре Јурске Федерације. Чланови Словенске Секције, и преко воље Бакунинове, учествовали су у покушају отмице Нечајева од цирншке полиције и у премлаћивању на Циришком Језеру Бакунинова противника Никола Утина, члана главног одбора Интернационале. Секција није била дуга живота. Срби, бар они најактивнији, растурили су се и напустили Цирих у току 1873; Руси су се међу собом љуто завадили око једне библиотеке и штампарије, и најзад дошли у сукоб и са самим Бакунином. Августа 1873 Словенска Секција је престала постојати.[2] Сам Бакунин после тога прекида који га је јако болео писао је у *Journal de Genève*: „Доста је... Ја не осећам више ни снаге, а можда ни потребног уздања, да

[1] У Бакунинову дневнику, под 17 августом, стоји записано: „Срби код мене. Полазимо у 1.40, са Русима праћеним Србима у Шо-де-Фон".

[2] James Guillaume: *L'Internationale*, T. III (Paris, 1909) p. 79—81, 94—96.

још котрљам Сизифов камен... Ја нећу реметити више ничији мир, и нека се и ја оставим на миру..."

Толико се зна, по руским изворима, о раду Словенске или боље рећи Српске Секције Интернационале и Јурске Федерације у Цириху. Са тиме у вези је и конгрес српских социјалиста у Цириху 1872, на коме су узели учешћа и Бакунин и Светозар Марковић.

По ранијем решењу српских социјалистичких група, тај конгрес се одржао у Цириху почетком јула. Из Новог Сада, као делегат дошао је и Светозар Марковић. Састанку је присуствовао и Бакунин, који је тог лета био у Цириху, и под његовим утицајем, донесен је овај екстравагантан програм, рђава копија програма Светског Савеза Социјалне Демократије и Јурске Федерације.

ПРОГРАМ СРПСКЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ.

I. ДРЖАВА.

МИ ИСПОВЕДАМО:

1.) Да је данашња држава тајно организовано друштво против народа, т.ј. организована непривредна класа људи за пљачкање привредних људи, и 2.) да је постала насиљем јачих а не укупним договором целога народа.	1.) 2.) Да државе нестане, а на место ње ступи федерација слободних општина на основу слободног договора, које су постале удружењем на основу слободног договора између појединих личности умног и физичког рада, којим се подједнако осигурава сваком члану умни, морални и материјални развитак.
3.) Да се она одржава организацијом војничке силе у којој старешине поставља војничка власт, која их награђује и аванзује, даље одржава се организацијом чиновничке класе, која је такође зависна од врховне власти, од које су и судије и попови и учитељи и кметови постављени, а журналисте, књижевници, научњаци ит.д. плаћени.	3.) Да закључке треба да врши одбор, који је или сталан или се за сваки поједини случај бира. Одбор је увек одговоран за своја дела целоме друштву, које га је изабрало и може се смакнути у свако време.
4.) Да она таком организацијом изнуђава од народа сретства за свој опстанак и	4.) 5.) Да свако предузеће сваке радње треба да буде договором свију чланова оп-

своје издржавање у виду разних пореза.

5.) Да сваки покушај народа да поправи своје стање влада угушује оружаном руком, изазива грађански рат.

штинских, према усвојеним основима; сретства за остварење друштвених закључака одобравају се целим друштвом.

II. ЕКОНОМСКИ ОДНОШАЈИ.

с' обзиром:

1.) Да данашњи економски одношаји имају у виду интерес капиталиста; почем је данашња приватна продукција узрок, што се радник, произвођач, налази у економском и политичком ропству и да је радња, а по томе и радник, у данашњем економском положају само еспап, јер се он награђује само надницама, нема никаквог уплива на зараду.

2.) Да давање и опредељивање рада припада појединцу.

3.) Да иницијатива производње у земљорадњи и индустрији припада појединцу и да каквоћа и количина зависи од конкуренције и воље појединаца.

4.) Да елементи и сретства за производњу (капитал, алат, земља ит.д.) припадају појединцу.

5.) Да средства за саобраћај (железнице, пароброди, путови ит.д.) и сретства за кредит (кредитни заводи, банке, акционарске дружине ит.д.) служе само капиталисти, а не народу, и

6.) да се међународна измена продуката експлоатише у виду разних царина у корист владе и капиталиста.

1.) Да економски одношаји имају у виду интересе радника и по томе: да се приватна својина и приватна продукција замењује задружничком својином и производњом; да је економска јединица општина, и да се награда радника састоји у томе, што се свакоме подједнако осигурава умни, морални развитак и материјално благостање.

2.) Да давање и опредељивање рада припада општини.

3.) Да се каквоћа и количина производње определљава договором између општине.

4.) Да сретства за производњу (земља, капитал, алат ит.д.) припадају општини.

5.) Да се умножење и унапређење сретстава за саобраћај определљава договором између општине а на место кредита долази солидарност међу општинама.

6.) Да међународна измена продуката има за цел да олакша производство и определљава се договором међународним, а не конкуренцијом.

III. БРАК И ФАМИЛИЈА, НЕГОВАЊЕ, ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ.

с' обзиром:

1.) Да су данашњи бракови (фамилија) једна форма

1.) 2.) Да полни одношаји мушкиња и женскиња би-

ропства, јер се њима држи половина човечијег рода у потајној потчињености друге половине.

2.) Да је фамилија самостална јединица одвојена од општине и друштва, и по томе да су њени интереси противположени интересима друштва и народа.

3.) Да је гајење и васпитавање деце зависно од сретстава и увиђавности фамилије.

4.) Да се суштаствовањем фамилије условљава неједнакост у васпитању и способностима и различност у убеђењу, већина се целога народа оставља без васпитања и образовања.

5.) Да је данашња система васпитања у рукама владе и служи као сретство за одржање друштвеног поретка; из данашњих школа излазе попови, чиновници, официри, професори, учитељи ит.д. све што треба влади; даље из њих излазе техничари, журналисте, проналазачи, трговачки помоћници ит.д. све што треба капиталисти.

вају без икаквих претходних формалности, осим свакидање узајамне љубави, која их једино може за неко време или за навек везати, али без оснивања фамилије.

3.) Да је гајење и васпитавање деце општинско.

4.) Да неговање и васпитавање буде подједнако за сву децу а тако исто и опште образовање, јер је основ за све гране радиности, само је занатско образовање у толико различно у колико бива специјално.

5.) Да се сваки васпита, изобрази и изучи, једном речи да се потпуно спреми за привредног члана друштва, који дакле неће живети на рачун других.

ПРАКТИЧКИ ДЕО ПРОГРАМА.

С' ОБЗИРОМ НА ИСТОРИЈСКЕ УСЛОВЕ У КОЈИМА СЕ НАЛАЗИ СРПСКИ НАРОД, СРПСКА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПАРТИЈА ИСПОВЕДА:

1.) Да се српски народ не може ослободити социјалног ропства докле се год не униште државе: Турска, Србија, Црна Гора и Аустро-Угарска.

2.) Да српска соц. партија може извршити социјалну револуцију на балканском полуострву и Југу Аустро-Угарске *само у свези* са социјалистима свију народа, који на томе простору живе; по томе она мора тежити да се образује савез социјалиста на балканском полуострву и Југу Аустро-Угарске, и да се она сама организује као одељак те партије.

3.) Да срп. соц. партија *не сме ступати као партија у свезу* с никаквом несоцијалистичком странком.

4.) Да поједини чланови њени као засебне личности могу ступити у свезу са другим партијама, ако би ове странке својим радом или положајем могле штогод допринети да се покрене револуционаран покрет коме тежи срп. соц. партија, али само са одобрењем партије.

5.) Да је за развитак соц. револуционарних идеја у маси српског народа неопходно: да срп. соц. странка проникне и обухвати све радничке дружине, које су се у нашем народу образовале потребом радника.

6.) Да је неопходно устројити практичку пропаганду и проникнути у сам живот српског народа, схватити све његове ваљане особине, развити их и усавршити, и на ту цељ потребно је:

а.) Да је сваки члан партије соц. обвезан знати буди какав занат, како би могао живети својим телесним радом; а тако исто

в.) да је сваки члан соц. партије обвезан ићи у свако доба у народ, кад то потреба изискује, ступити као радник у радионице, оснивати нове радионице, устројавати их, ит.д.

7.) Да је за развитак соц. идеја у маси неопходно: захватити у своје руке основно образовање и распростирање просвете ит.д., а нарочито организовати учитеље основних школа у један одељак соц. партије.

8.) Да је неопходно распростирати соц. пропаганду међу осигураним делом српског народа, нарочито међу омладином што се учи.[1]

Улога Светозара Марковића у израђивању тог првог српског социјалистичког, или боље рећи анархистичког програма била је мала. Он у опште није марио за Бакунина и без околишања стављао га је у категорију „недонесених социјалиста“, исто онако као што га је Маркс сматрао за „једнога од највећих незналица на земљишту социјалне теорије“. Ако су се циришки Срби занели Бакунином, њему је био ближи Лавров, који је у то доба проповедао умерен, еволуционистички социјализам, много полагао на велики утицај „цивилизоване мањине“ и на њен рад на моралном и духовном подизању народних маса, у својој вери у корисност политичке акције, у уставност и у локалну самоуправу, често се приближавао радикалним демократима, којима је шездесетих година и припадао, и који је у руском социјализму оног времена важио као најбољи представник начела „поступности“.[2] У једном писму

[1] Овај програм штампан је у *Животу*, за 1906 (књ. I, св. 10), са белешком уредништва, које је мислило да је програм писао сам Светозар Марковић.

[2] *Біографія Петра Лавровича Лаврова* (Очеркъ его жизни и дѣятельности). Изданіе *Рабочаго Знамени*. 1899.

из Крагујевца, писаном, крајем 1873 или почетком 1874, сестрама Нинковићевим, Марковић назива Бакунина „поштеним, али апсолутно неспособним организатором и врло неумешним револуционаром“. Он потпуно усваја Герценово мишљење, који је Бакунина сматрао за добра и одважна човека, „али большая Лиза, српски: велико дете“. Он је био противан да се социјалистички програм прави у Цириху, далеко од средине у којој треба да се изводи, и то са чисто теоријскога гледишта, без обзира на практичне потребе српскога живота. Цирашки српски социјалисти му нису изгледали озбиљни, и он сматра да „целу Бакунинову теорију не зна ниједан цирашки Србин“. У једном писму Николи Пашићу, од 2 октобра 1872, он вели за „Црижане“ да „нису били на чисто ни са елементарним начелима о социјализму и социјалној револуцији, а овамо су хтели таку партијску дисциплину, као да су одиста начелно уједињени, па само треба чврста дисциплина за акцију“.

На самом састанку Марковић се држао готово пасивно. Он је пустио да се и ради и донесе тај „празан Бакунинов програм“, не хотећи да се замери друговима, не желећи да се његове примедбе сматрају као млакост и опортунизам, нарочито избегавајући да дође у сукоб са Бакунином, чији је лични ауторитет био огроман и који је, по речима људи који су га познавали, имао моћи да опчини људе и да их поведе где хоће. Марковић се ограничио да учини три или четири примедбе, и изјавио да цео тај програм сматра само као један нацрт. Своје интимно мишљење о програму казао је у једном писму Николи Пашићу, писаном 5 августа 1872: „Наша је погрешка била што се хтело да се програм прави у Цириху. Али у тој погрешци ја сам учествовао толико колико и сви остали. Ја сам пак доцније то увидео, кад сам предложио да се тај програм сматра само као пројекат, а да се одлучни програм прави тек у Србији. Али онда је већ било доцне. То смо ваљали казати пре, па и не претресати програм тако. Онда би врло лако одбили Баку-

нина. Овако Цирижани су већ били узели на се да праве програме за српску социјалистичку партију; и кад сам ја био дошао имали су већ два програма и били су већ поцепани између себе, ма да се још то покривало. У осталом ја признајем једну погрешку, а то је што нисам одма одлучно устао против Бакунина, и што ту нисам казао да се не меша у српске ствари, кад у њима ништа не разуме. Ја сам мислио да са њиме сасвим о другим стварима разговарам, а не о организацији српске револуционарне партије. Тако сам и требао да му одма определим наше одношаје, и то би сигурно учинио, те неби дошли многи и многи разговори и приговори, који су само произвели раздор. А ја то нисам просто учинио снебивајући се пред ауторитетом Бакунина".

После састанка, међу цcome цирешким Србима и у малом социјалистичком логору настао је раздор. Цирешки програм, претеран и неостварљив, остао је мртво слово на хартији, а социјалистичка пропаганда у Србији и у Новом Саду водила се у оном смислу и правцу како је мислио Светозар Марковић. Са једне стране остали су непомирљиви цирешки бакунисти, Таса Стојановић, Риста Данић, Ђока Мијатовић и остали. Са друге стране, Светозар Марковић, Ннкола Пашић, Пера Велимировић, Влад. Љотић, Срета Анђелковић, а од „Цирижана" две сестре Нинковићеве и Пера Ђорђевић. Између два табора дошло је до оштрог сукоба. Бакунисти су, новчаним средствима Ђоке Мијатовића, још раније били набавили штампарију, и хтели да отпочну самосталан рад. Један од њих у име свију изјављивао да све оне „социјалисте полутане" који нису „страсни револуционари" сматра као вишу буржоазију и „природне непријатеље". На једном од бакунистичких састанака искључен је из социјалистичке странке, која стварно није ни постојала, Светозар Марковић, који је социјалистичку заставу први понео и који је ствар социјализма једини озбиљно и истински заступао. „Цирижани" су хтели да све послове социјалистичке пропаганде узму у своје руке, чак су са Баку-

нином утврдили неки план о револуцији у Србији, и преко лета 1872 Риста Данић и Маша Којић долазили су у Србију да шире бакуниновске идеје, али су на брзо увидели да не могу ни маћи без Светозара Марковића и његових другова.[1] Та секташка свађа и међусобна прогоњења много су дирала Марковића, и у писму Николи Пашићу од 28 августа 1872, писао је: „мене ово узајамно пљување страшно боли".

И ако време које је провео у Новом Саду није пролазило на празно, Марковић се грђаво осећао. Пре

[1] У бакунистичким круговима у Швајцарској за дуже време одржавала се илузија о озбиљности бакунистичког покрета међу Србима. 1872 у Србији су имали да изврше социјалну револуцију Риста Данић, Таса Стојановић и Влада Милојевић: први од њих је свршио као конзервативац, други као шпијун краља Милана у Швајцарској 1900, а трећи као уредник шаљивих листова. *Bulletin* Јурске Федерације (број од 9 маја 1875) бележи како је српска полиција забранила „једну револуционарну брошуру на српском језику, у којој се предлаже „да се истребе што пре сви владари и сви попови, и да се на рушевинама старога друштва подигне федерација слободних општина". *Bulletin* додаје: „револуционарне идеје, онакве какве су формуловали конгреси Интернационале и Париска Комуна прокрчили су себи пут чак у земље које наша буржоазија обично сматра за полу-варварске". 1875 године почела је изилазити у Смедереву *Народна Воља*, „лист за науку и политику", од којега је изишло свега неколико бројева. Тај ефемерни лист дошао је после исто тако ефемерног листа *Браничева*, који је исте године излазио у Пожаревцу. Око *Народне Воље* су били искупљени мало познати људи, борци другог и трећег реда, и лист је у ствари само био одјек крагујевачког *Старог Ослобођења*, са програмом: „потпуна народна самоуправа, народна слобода и народно благостање". Уредништво се обратило органима нове Интернационале: „Помозите нас вашом моралном потпором да идемо тим путем који води триумфу наше заједничке ствари". Кад су уредници објавили на страни да им је лист угушен, *Bulletin* је писао: „Влада им је оставила сву слободу да продуже свој лист, али је дала на знање уредницима да ће их пушкарати ако лист изиђе". Известан број руских бакуниста који су учествовали у херцеговачком устанку 1875 мислили су да ће цео покрет добити „социјалистички карактер". James Guillaume: *L'Internationale*, T. III, p. 271, 291, 306, T. IV (Paris, 1910), p. 49.

свега била је материјална оскудица, повећана и тиме што је на њега пало да плаћа менице учињене ради покрића трошкова *Радника*. Братова дарежљивост, која је годинама трајала, имала је граница, а он није био човек који је могао живети од милостиња и позајмица. Он одбија помоћ и циришких и новосадских пријатеља, и живи у невољи, станујући са још тројицом другова у једној малој соби, без сигурности да ће сутра имати шта да једе. „Често пута бивало је, прича његов биограф, да није ни леба имао са својим пријатељима“.[1] Једном пријатељу, који се у невољи обратио на њ, одговара он 28 новембра 1872: „Вере ми, по нама јешћеш и калдрму“.

Поред тога, дошли су и напади са свих страна, и од непријатеља који га нису штедили, и од пријатеља који су га сумњичили. Циришки бакунисти ушли су у отворену побуну против његова „шефовања“, и као младог социјалисту искључили га из странке. У Београду се на њ дигла читава хајка, поводом једнога писма које је, у лето 1872, био писао Блазнавцу. У томе писму, у намери да омогући себи повратак и рад у Србији, бранио се од оптужбе да је спремао преврат у земљи. Блазнавац је то писмо злоупотребио, и на све стране причао је како је Марковић, да би себе опрао, денунцирао све своје политичке другове, па чак и рођена брата. Либерали су ту оптужбу прихватили и ширили је на све стране. Што је најгоре, и сам Јеврем Марковић је у неколико поверовао. Светозар Марковић, раздражен и у очајању, тражио је да се то писмо у целини објави, и да се цела ствар изведе на чисто. Блазнавац и противници нису то хтели учинити, и продужавали су свога противника и даље вући по блату.

Крајем 1872 код њега настаје морална криза. У Новом Саду ништа се није могло радити, оскудица му је убијала вољу и полет за рад, а у Србији противници су се користили његовим одсуством и расулом у малом соци-

[1] *Ослобођење*, 1875, бр. 27.

јалистичком логору, и без обзира и поштеде убијали му годинама течену моралну репутацију. У писму сестрама Нинковићевим, 25 децембра 1872, он пише: „Ја сам, као што сто већ приметили, поодавно страшно раздражен. При мојој великој осетљивости тако је стање права болест... У овој мојој чами у Новом Саду ваше пријатељство једино ми је мило уживање, које ми је засладило многе и многе тренутке, који би ми иначе били и сувише горки“.

Почетком 1873 његово душевно стање иде на горе. Чамотиња и раздражење смењују се у његовој души; он губи вољу на рад и веру у себи, и његова писма из тога доба одају клонула човека. Он јасно види да тој душевној бољци има само један лек: рад, и то рад у Србији, на тлу из кога је изникао, у земљи која га је родила. Он се најзад решава да се на срећу врати у Србију. У писму Нинковићевим од 8 јануара 1873 пише о тој својој намери: „Ја ћу највише бити затворен у Пожаревцу, где је затвор довољно сносан. Најтеже је издржати затвор код суда. Али ја ћу то учинити што је могуће краћим, јер нећу правити суду никакве сметње у обрани и иначе. Могу комотно у напред саставити пресуду, па је само изрећи. Да овде останем нема смисла. Ту није у питању мој материјални опстанак. На послетку, кад би ствар била само до тога да добијем леба, ја би могао овде наћи како занимање, на пример место суплента у гимназији или реалци, и онако се треба у оба ова завода суплента за математичне науке и цртања. Али мени није стало до тога. *Мој је посао у Србији*. Ја сам о томе премишљао дуго и дуго. Управо, највише о томе мислим, али немам другога пута“.

Ту одлуку не приводи одмах у дело. Да би се смирио мало, грозничаво се баца у рад, и у фебруару пише и дању и ноћу, тако да добија грчеве у прстима. Он је узнемирен, и не може да седи на једном месту. Да би се састао са београдским пријатељима силази до Земуна. „У овим мрачним приликама он је у највећем очајању

лутао од Новог Сада до Карловаца и обратно“.[1] Он се у писмима жали на „чаму и мртвило“ које га „поједе“. Њега силно раздражују заваде у кругу самих политичких пријатеља. „Најбољи је лек томе посао, пише он у једном писму из тога доба. Препирати се у соби и лицитирати радикализам на грош и два, — не вреди ни по луле дувана“. У писму Нинковићевим од 27 фебруара 1873, он казује своје душевно стање: „овај садањи рад не мили ми се ни мало. Готов сам на све друго, макар одма у чету и у шуму, али ми се пискарање и оговарање у соби попело на вр' главе. Ако потраје овако дуже, нема ништа од нас. Ми ћемо се навикнути на нерадњу, и прећи ће нам у обичај да гриземо сами себе или један другог, а све због немоћи да што озбиљно урадимо“. Крајем фебруара, он је на чисто, и има само један план: посао, и то посао у Србији.

Срећом, новосадска полиција убрзала је и остварила његову одлуку. У то доба била су велика гоњења Срба у Угарској, нарочито у Новом Саду, и мађарска влада која није имала никаквих озбира према својим поданицима, још мање их је могла имати према једном страном поданику, Србину из Србије, који је одржавао сумњиве везе са Светозаром Милетићем, учествовао у раду на ономе што се данашњим полицијским језиком у Аустро-Угарској зове „великосрпска пропаганда“, а поврх тога био и „комунац“. По наредби из Пеште, у марту 1873, новосадски градоначелник призове Марковића и нареди му да се у најкраћем року уклони из Новога Сада. Марковић је морао да тако учини, и пређе у Сремске Карловце. 13 априла, Светозар Милетић је у седници општинског одбора новосадског ставио питање градоначелнику зашто је протерао Марковића и по чијој наредби је то учинио. Градоначелник није хтео дати одговор, али општински одбор одлучи да се поводом тога пошље молба

[1] *Рад*, 1875, стр. 133. Некролог.

министарству у Пешту, и изјави жеља да се такве ствари у будуће не дешавају.[1]

Протеран из Новога Сада, Марковић се за кратко време задржава у Карловцима. Он зна да га ни ту неће оставити на миру и сматра да када су већ отпочела гоњена, боље је бити гоњен у рођеној земљи, где од тих страдања бар општа ствар има користи. И он се одлучно решава на повратак у Србију, па ма шта се десило. У априлу 1873 он се враћа у домовину, после више од године дана проведених у изгнанству, без оне старе вере у лакоћу посла и брзину успеха, без илузија о људима, али зрелији у мислима, богатији у искуству, и одлучнији но икад да настави стару борбу против свију зала од којих је страдала тадашња Србија.

ГЛАВА VI

ПОЛИТИЧКИ РАД У КРАГУЈЕВЦУ, ТАМНОВАЊЕ У ПОЖАРЕВЦУ, СМРТ У ТРСТУ

ОПОРАВЉАЊЕ У АРАНЂЕЛОВЦУ И У ЈАГОДИНИ. — ОСНИВАЊЕ ШТАМПАРИЈЕ И ЛИСТА У КРАГУЈЕВЦУ. „ЈАВНОСТ“. — СУДСКА ОСУДА. — ПОЖАРЕВАЧКИ ЗАТВОР. — „ГЛАС ЈАВНОСТИ“ И „РАД“. — „ОСЛОБОЂЕЊЕ“. — ПУТ У БЕЧ И СМРТ У ТРСТУ. — ОДЗИВИ О ЊЕГОВОЈ СМРТИ.

Изгнанство је била велика школа за Светозара Марковића, и у светлости стварнога живота, он је видео да ствари нису онако просте, једноставне и лаке као што то у књигама изгледа. У свом „пургаторијуму“, како сам вели, у Новом Саду, отресао се он младићске вере у речи и апстракције, и увидео да треба поћи сасвим другим путем. У једноме писму од 25 децембра 1872, говорећи о својој одлуци да се врати у Србију, он вели: „*Сва моја радња од самога почетка била је погрешна. Сад се мора ударити нов темељ*, а за то треба радити много и много“.

[1] *Застава*, 1873, бр. 45.

1872 отишао је из Београда као доктринаран социјалист, у апсолутним идејама пролетерскога социјализма Интернационале; 1873 враћа се у Београд поколебан у својој социјалистичкој вери, са уверењем да у смислу радничкога социјализма не може се ништа радити у економски неразвијеној, земљорадничкој Србији, и да цео посао треба ставити на „нов темељ", у смислу пропаганде општих демократских идеја, уставности и народне самоуправе, са даљом мишљу проширења задружне и општинске својине на српском селу.

И ако су га пријатељи одвраћали, он је на срећу прешао у Србију. Управник вароши Београда, Јаков Тацаковић одмах сутра дан по доласку, стави га у затвор, јер је казна по његовој штампарској кривици већ била извршна, али, по наредби министра Јована Ристића, он још истога дана буде пуштен. Ристић је мислио да ће га лепим поступањем и изгледима на кариеру одвратити од политичког рада, али то је било без успеха. Марковић је неколико дана остао у Београду, очекујући да види шта ће бити са њиме. Када је видео да га због те старе штампарске кривице неће узнемиравати, он напусти престоницу.

По савету лекара долази око 1 јула на лечење у Аранђеловац. Он гледа да се што боље опорави и прибере што више снаге за рад. Устаје рано, у Букуљи лови дивље голубове и грлице, у бањи гледа забаву младога и веселога света. С времена на време, састаје се с Николом Пашићем, који у близини ради на трасирању железничке пруге. Бављење у Аранђеловцу користило је његовом већ опалом здрављу, и он остаје ту до 7 августа. Тада, преко Крагујевца, где се зауставио да се види са пријатељима, иде дома у Јагодину, у стару родитељску кућицу, у топли породични круг. Он оставља сваки посао за неколико месеца, све до јесени, негује своје здравље и повраћа своју душевну снагу, водећи „врло угодан буржоаски живот", како сам пише. И здравље и вољa за рад поступно му се враћају. У јесен 1873 пише он Милици Нинковић: „С мојом слабошћу свршено је. Ја сам вас вазда уверавао да ја имам врло жилав организам, и да се могу брзо опоравити сасвим. Ја то не говорим само ради умирења пријатеља, већ баш узимљем ствар сасвим озбиљно. Што мени не достаје, то је *посао*, посао који би ме свег заузео, који би ми дао прилике да поправим моје старе погрешке, да повратим морално спокојство, и своје човечанско достојанство..."

Посла у Србији је било и сувише, и у јесен 1873, после више од године дана нерада и расула, у социјалистичким круговима осећала се потреба за прибирањем и за радом. Само, овога пута, после многих преговора и разговора, пријатељи су решили да се посао не отпочиње у бирократском Београду но у слободоумном и народном Крагујевцу.

Стара престоница, главни град Шумадије, срце Србије, такмац Београду, Крагујевац је увек имао изузетно место међу свима варошима у Србији. Шездесетих година већ осећао се у њему известан интелектуалан покрет, и 1866 Стеван Влад. Каћански, тада гимназијски професор, образовао је активно омладинско друштво *Шумадију*, које је поставило себи за задатак да оснива празничне школе, да растура корисне књиге, да набави штампарију и крене један омладински лист. Почетком седамдесетих година у Крагујевцу се осећао известан опозициони дух: тамошњи либерали, верни традицијама своје странке од 1858, били су незадовољни опортунизмом својих београдских пријатеља, а прилично млађих људи, и из чиновништва и из грађанства, било је већ у новим, радикално-социјалистичким идејама. Марковић и његови другови изабрали су Крагујевац за средиште свога новога рада зато што се ту стекао највећи број интелигентних и употребљивих једномишљеника, и зато што у тој вароши грађанство је било приступачно новим идејама, нарочито радници у тополивници. Али Крагујевац је нарочито изабран стога што је у њему заседавала Народна Скупштина, и што се у њему најлакше могао пратити њен рад и најбоље утицати на по-

сланике из народа. За целу Марковићеву групу је тада било јасно да је политичка и демократска акција најважнија, и да се тај посао најбоље може изводити у Крагујевцу. Најближа будућност, још 1874 и 1875, показала је да тај рачун није био погрешан.

Још у марту 1873 године једна група напреднијих чиновника, официра и грађана, слободоумнијих либерала, социјалиста и обичних добронамерних „пријатеља просвете“, склопили су друштво за подизање штампарија и покретање листа. У одбору су били: Тодор Туцаковић, трговац, официри Сава Грујић и Павле Шафарик, кмет и трговац Павле Вуковић, председник суда Димитрије Јовановић, протојереј Јован Јовановић, професор Стеван Поповић, супленат Светозар Милосављевић, и други. У току 1873 набављена је штампарија, „Крагујевачка Друштвена Штампарија“, и одмах се пришло покретању листа. Пера Тодоровић наслеђује очинство, и 2.500 дуката даје за социјалистичку пропаганду. Са тим људима и у таквим приликама могло се радити, и Пера Ђорђевић поручује Марковићу у Јагодину: „У Крагујевцу има прилично људи за рад. Сви су изгледи за рад врло добри — барем онаки како никад до сада нису били“.

Марковић се споразумео са друговима, и одлучио да уђе у посао са одбором Крагујевачке Друштвене Штампарије. Тајни план њихов био је овај: почети рад са тим одбором, јер ће власт бити мање неповерљива и попустљивија, лист у прво време не мора имати одређени правац, али кришом куповати акције, једнога дана узети штампарију у своје руке и листу дати сасвим црвену боју. И те јесени посао је отпочео.

8 новембра 1873 отпочела је у Крагујевцу да излази *Јавност*, „лист за науку и политику“, коме је власник и издавач била Крагујевачка Друштвена Штампарија, а плаћени и одбору одговорни уредник Светозар Марковић. Лист није био више социјалистички као што је био *Радник*, и као што је требала бити *Једнакост*, и то не само зато што мешовити политички одбор Штампарије не би то

хтео, и што не би требало „заплашити акционаре за опстанак штампарије“, како вели Марковић у једном писму, но зато што су Марковић и његови другови били напустили доктринарну социјалистичку и прихватили практичну радикално-демократску акцију. У једном писму из Крагујевца, од 7 новембра 1873, Марковић пише: „Ми смо ставили за основ нашег практичног рада нешто што се може постићи у *данашње* време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпреваља освојити једну, али *одсудну* тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу“. Шта више, Марковић је том приликом углавио известан тајан програм и листа и рада, и поверљиво га саопштио једномишљеницима ван Крагујевца и на страни.[1]

Јавност је готово искључиво политички лист, за непосредну практичну акцију. У 1 броју чини се општа критика прилика у Србији: у земљи завладало „опште немање“, народ грца у дуговима, зеленаши и буџаклијски адвокати терају га у просјаке; трговци очекују да им добош залупа пред дућанима; бирократија притисла и гуши; у државној администрацији злоупотреба; полиција дави општине. У таквим приликама, како да живи, како да обезбеди своју будућност српски народ? „Ми смо слаби, окружени непријатељима, — како да постанемо јаки, да се ослободимо непријатеља“. И зато *Јавност* ставља себи чисто практичне, непосредно корисне и брзо остварљиве задатке: „образовати јавно мњење, дати му научан правац у мишљењу, и створити из јавног мњења силу, која ће имати одсудан утицај на решавање свију питања која се тичу народног живота“. Лист ће „изнети на јавност све што народ тишти у известном тренутку“. *Јавност* ће казати шта треба да се

[1] Тај програм штампан је у целини у овој књизи, у глави XII *Практичан политички програм*. То је свакако онај „нацрт пројекта радикалне странке“, који је за *Јавност* 1873 својом руком написао Светозар Марковић, и о коме говори *Самоуправа* 1884 године, бр. 119, у *Одговору Др-у Драгиши Станојевићу*.

одмах, без одлагања, реши, и показати како ваља то „решити у корист народну“. Србији су потребне реформе као хлеб насушни, и то не само парадне реформе којима се баца прах у очи, но велике, корените реформе које из основа преображавају народни живот.

Излажући општа демократска начела по којима треба да се преуреди Србија, *Јавност* продужује *Радникову* традицију: претреса и детаљна и стручна питања. Марковић, још у првом броју, организује једну занимљиву и важну анкету о политичком и економском животу сељака, очевидно прибирајући документа за израђивање детаљних програма и реформних предлога. И то боље но ишта показује његов позитиван дух и реалистичне преокупације његове. Он тражи да га пријатељи и дописници извештавају: како народ на селу живи, како је подељена земља, колико има општинске земље, шта се сеје, колики је доходак од земље, како стоји са стоком, какве су наднице, колико и коме сељаци дугују, како се задужују и како трговци и зеленаши наплаћују интерес и дуг; како стоје задруге и мобе; како је устројство општина, какве су школе, путеви; какав је утицај „полицијског система“, како народ мисли о власти и о својим правима, како схвата скупштину; какав је утицај учитеља, попова, стајаће и народне војске, званичне и незваничне књижевности; каква је у народу „заузимљивост за опште ствари“.

Јавност је први лист у Србији који је обратио пажњу на потребе широке народне масе. Поред тога, он заузима одлучно опозиционо држање, не улазећи у сува теорисања, него говорећи о конкретним стварима, и због тога има великог успеха. За неколико месеца, почетком 1874, лист је имао 1100 претплатника, и број читалаца, дописника и пријатеља стално се повећавао. Из либералних кругова *Јавност* је нападана као да је у служби старих конзервативаца, да би чинила сметње либералној странци; из конзервативних кругова пошле су старе денунцијације о антидинастичким тајним намерама крагујевачких „комунаца“. Полицијска власт

из почетка није узнемиравала лист, али када је опазила да лист добива утицаја на јавно мнење, да се у народу и у скупштини почиње образовати нека врста радикалне опозиције, реши се да прибегне одлучним мерама. Председник Крагујевачке Друштвене Штампарије био је капетан Сава Грујић, управитељ војне фабрике, који, и ако није био социјалист, важио је као напредан дух. Учасник у пољском устанку од 1863, један од оснивача петроградске *Општине*, он је био у добрим односима са Марковићем, који га је сматрао, како он вели у једном писму, за „поштењејшу“ душу, и као човека који је много више на страни младих но старих. Влада га је попреко гледала као писца једне напредне књиге *Војена организација Србије*, штампане у Крагујевцу 1874, и када је он у новембру постао председник друштва које је издавало један опозициони лист, његов опстанак у државној служби био је немогућ. 24 децембра 1874 он је отпуштен, а у исто доба наређено је свима официрима који су били у друштву да одмах иступе. Њихово одлажење Марковић је сматрао као велику штету, јер их је, како је сам писао, сматрао за „најбоље чланове“.

Заједно са официрима иступају и зависнији и плашљивији елементи. Марковић прима цео лист на своја леђа, чак и администрацију, помаган само Пером Тодоровићем, који је држао велику и важну рубрику извештавања са скупштинских седница. Одбор хоће да се отресе листа, и најзад једва пристаје да задржи власништво, али са тим да се изради програм по коме ће се лист уређивати. Крагујевачка полиција добива наредбу да притеже и чини сметње, и тешкоће су се у брзо показале. Цензура је удвојила своју ревност, и нарочити полицијски чиновник седео је у штампарији, читао све рукописе, и, питајући у тежим случајевима министра унутрашњих послова, просто наређивао: „ово може се штампати“, „ово да се изостави“. Полиција је почела оптуживати поједине бројеве, и најзад, 15 јануара 1874, Светозар Марковић, као писац, и Димитрије Стојковић, као одго-

ворни уредник, по више штампарских кривица, буду стављени у затвор.

У крагујевачком истражном затвору Марковић је провео двадесет и осам дана. Собу у којој је био затворен описује он својим пријатељицама Нинковићевим: Соба је „на горњем спрату неког старог трошног зданија. Тавна и прљава, јер се није бог зна када кречила, чађава, јер се фуруна пуши, а уз то је сва шарена — неко је из дугог времена тукао стенице, па је сада с тим крвавим траговима цео дувар ишаран. Патос је од цигле, прозори разглављени као и врата — но то је добро, јер улази чист ваздух. Иначе влажна је, и било би врло ладно да ја не уживам особиту милост као „политички“ преступник (а још више „бакшиша“ ради), па ми се фуруна тако ложи да је у соби увек загушљиво и несносна врућина...“ Суд му није допустио да положи јемство, и да се из слободе брани. За све време лежања у затвору не узима се никако на испит. Нико му не сме улазити, и разговор са њиме допуштен је само у присуству истражног судије. Не дају му се књиге, перо и мастило, и његова писма из затвора писана су прокријумчареним мастилом на истргнутим листовима из бележнице. Полиција га је определила у своме рапорту као „пробисвета“, и тако се са њиме и поступа.[1] Затвор је погоршао његову стару болест, и он тражи да се лекарски прегледа и да се у слободи лечи. Лекар налази да је за његово порушено здравље затвор „врло опасан“, и да га треба одмах пустити на озбиљно лечење. Али суд прелази преко тога, и без одговора.

Суђење му је било тек 20 фебруара.[2] Државни тужилац Ђорђе Стефановић — који се у сличним, па и горим улогама јављао и 1883 и 1899 године — оптуживао је га као крајње опасна човека. „Г. Марковић, уобразивши да је он тај очекивани месија, који ће земљу ову рефор-

[1] *Јавност*, 1874, бр. 15.

[2] Акта целе парнице и одбрана Светозара Марковића штампани су у *Јавности*, 1874, бр. 21—25, у *Застави*, 1874, бр. 25—33, и у *Будућности*, 1874, бр. 15—35.

мисати у духу социјалистичких начела, безобзирно је отрованим својим пером... нападао на најважније установе земаљске“, као што су Скупштина и владини посланици у њој. Не само то, но он је „нападао и вређао“ „и сама уставна права владаочева“, и „правдао подизање буне против владаоца“. Наводећи инкриминисана места (чланци у *Јавности*, бр. 7, 13 и 23), државни тужилац нарочито истиче ово место: „Народ је увек сматрао да има права да збаци једнога кназа, те да постави другог, у кога се више уздао да ће радити добро“. Државни тужилац истиче злочини карактер таквога писања: „Г. Марковић овим списом подражује дух револуционарни против владаоца и позива народ на буну против свог владаоца“. За све то писање државни тужилац тражи најоштрију казну. Марковић је дао опширан одговор, хладан, документован, примерак добре одбране, којом би се могао поносити и најбољи адвокат. Он је протестовао што државни тужилац тумачи његове чланке на свој начин, налазећи у њима оно што они и не садрже. Он никога није хтео вређати, и никога није увредио; сва његова намера је била да критикујући установе и људе помогне општем добру.

На дан суђења, не само судница, но и побочне собе, ходници, судско двориште били су препуни света, који је са нестрпљењем очекивао пресуду. Судила су три судије: Димитрије Лазаревић, као председавајући, Мата Филиповић и Груја Гавриловић. Судије се нису могле сложити, и пресуда је изречена тек сутрадан, 21 фебруара. Један судија, Гавриловић, нашао је да нема кривице и да оптужене треба пустити испод суђења. Друга двојица Филиповић и Лазаревић — који је, док су ти исти оптужени чланци изилазили, лично честитао на њима Марковићу — нашли су да има кривице, и Светозар Марковић буде осуђен на годину и по дана затвора, а одговорни уредник Стојковић на 9 месеца затвора и 60 талира новчане казне. После изречене пресуде, осуђени су се одмах жалили вишим судовима. По тражењу државног тужиоца

Ђорђа Стефановића, судија Груја Гавриловић, који је одвојио мишљење у изрицању пресуде, отеран је у Неготин, неколико млађих судских чиновника, међу којима Таса Николајевић и Сима Костић, осумњичени да су имали симпатија према осуђеном, по казни растерани су по целој Србији.

Марковић је све већма слабио. На сам дан претреса једва се држао на ногама. Очекујући пресуду седео је у дворишту на влажној земљи, и одмах по том пао у постељу. Лекари му дају сведоџбу да га даљи затвор може убити, и на јемство Павла Вуковића, председника општине, и Милоја Барјактаровића, свештеника, буде привремено пуштен у слободу, док виши судови не реше по његовој жалби. Тек што се мало био повратио, полиција га, 12 марта, понова ухапси, јер га је окружни начелник, — који је јавно по вароши говорио да са њиме што пре треба „свршити", — огласио за потпуно здрава. Тек на поновну представку тројице лекара буде пуштен на слободу.

За то време он грозничаво ради. Он сарађује на *Јавности*, коју полиција не престаје оптуживати, чак и збöг извештаја са парнице. Он израђује своје чланке у којима прецизује нови програм, преуређење општине, суда, школе, централне управе. Апелациони Суд, у седници од 20 марта, нашао му је извесне олакшавне околности, и смањио му казну на девет месеца затвора, не рачунајући истражни затвор, но од дана пресуде 21 фебруара. Од петоро судија који су му судили било је четири разна мишљења; председник суда Јеврем Барлов нашао је чак и отежавне околности, и тражио повећање казне. Касациони Суд, у седници од 11 априла, оснажио је пресуду Апелационог Суда.

Пресуда је постала извршна, и окружно начелство у Крагујевцу стражарно спроведе Марковића на издржавање казне у Пожаревац. Преко Свилајнца, где се састао са пријатељима, стигао је у Пожаревац 24 априла, у 4 и по часа по подне. У затвор је дошао озбиљно болестан,

и једна једномишљеница, млада учитељица у Свилајнцу, писала је тада Нинковићевима: „Ја се бојим за Светозара, он је веома слаб". У затвору је смештен у собу где је било још седморица осуђеника, који су сви пушили. Пожаревачко тамновање било је кобно по његово здравље. Његов стари катар у желудцу и цревима окреће се тада у туберкулозу. Ма да он стално има илузију о своме здрављу, његово стање је све горе, и пожаревачки затвор ће му доћи главе, као што је двадесет и пет година доцније убио и Васу Пелагића. На молбу коју је раније био послао министру правде Ђорђу Ценићу, и којом је тражио да му се, с обзиром на његово рђаво здравље, затвор замени новчаном казном, 23 маја стигао је одговор. Министар пише управи казненог завода: „Нека управа тога завода извести осуђеног Марковића да у преступљењима која смерају на то да праве неред у земљи, да власт поткопавају и да руше постојеће стање, што све потреса из темеља прве услове који су нужни да би друштво грађанско стално напредовати и поступно развијати се могло, — ја не могу никакав предлог да чиним Кнезу да се изречена казна другом којом блажијом замењује".

У затвору дани пролазе једнолико. Он добива бољу собу са својим другом и једномишљеником Сретом Анђелковићем. Ошишао се до главе, обријао се, и почео радити. Он чита француски, почиње учити енглески, и завршује за штампу први део *Народне Економије* и шаље га Пери Тодоровићу да штампа. „Елем, пише му он, испуни се оно што сам некада замишљао у Н. Саду — да у пожаревачком затвору поправим своју економију!" У затвору пише за новопокренути *Глас Јавности* велике чланке, праве студије: *Суд*, *Срез*, *Народна Скупштина*, опширну студију *Социјализам или друштвено питање*, која излази у *Раду*, почиње да ради на III књизи *Народне Економије*. Али затвор и претеран рад га убијају. Заводски лекар, Пољак Др. Јасневски, „врло ваљан наш пријатељ", пише Марковић, преко кога се дописивао са при-

јатељима, саветује му да напусти сваки рад, јер му живот долази у питање. Од августа њему је све горе и горе, и када су Нинковићеве у септембру дошле да га обиђу виделе су човека чији су дани избројани. Од јесени болест се погоршала, и он је једва сачекао 16 новембар, да, сатрвен, тешко болестан, изиђе из пожаревачког „мртвога дома“.

Још у затвору он одржава сталне везе са својим политичким пријатељима, даје им савете и упутства. У једном писму пише он Пери Тодоровићу да треба све чинити да се „посао не угуши у самом почетку, нарочито сада кад смо тако ограничили наша начела, да већ осећамо терет од таквог ограничења, само да добијемо комад тврде земље за даљи рад...“ Не водећи ни мало рачуна о своме здрављу, прешавши преко свију лекарских савета и пријатељских опомена, он је, чим је изишао из Пожаревца, задржавши се само један дан у Београду, одјурио у Крагујевац, на посао и у борбу.

За време његова тамновања у Пожаревцу, покрет се све више ширио и добијао вид једне странке. У школама се осећало кретање. У пролеће 1874 биле су ђачке буне у Учитељској Школи у Крагујевцу, у Земљоделско-Шумарској Школи у Пожаревцу и у Богословији у Београду. *Побратимство* на Великој Школи било је обновљено, и велика већина великошколаца била је ушла у нове идеје. У скупштини известан број посланика из народа, са Адамом Богосављевићем на челу, прихвата идеје *Јавности*, и тражи „уништење бирократског система“ и демократизацију Србије.

Влада је покушавала да заустави тај општи покрет духова. После неколико званичних „опомена“, Аћим Чумић, министар унутрашњих дела, угушио је *Јавност*. Али већ 15 јула кренут је, опет у Крагујевцу, са истим правцем и са истим сарадницима, нов лист, *Глас Јавности*. Власник је био Крагујевачка Друштвена Штампарија, уредник Стеван Милићевић, а духовни вођ и главни сарадник Светозар Марковић. *Глас Јавности* још већма наглашује практички демократски програм *Јавности*: „Гарантије за народну слободу и благостање тражимо у ваљаним законима и ваљаним установама... *Самоуправа општинска* биће нам главна основа у излагању мисли, јер без тога не можемо да замислимо народ као слободан народ“. Програм листа свео се у неколико најважнијих тачака: „да народ постане господар у општини, срезу, скупштини и држави, да без икаква ограничења исказује своје потребе, мисли и осећања, да пође к срећи и благостању...“ Важнији чланци Марковићеви *Срез* и *Народна Скупштина* оштампавају се из листа и растурају по народу. У Крагујевцу се оснива библиотека *Гласа Јавности*, звана „Комунска Библиотека“, у којој се налазе сва важнија социјалистичка, демократска, материјалистичка и позитивистичка дела. Јавно мнење је већ било припремљено ранијом пропагандом, духови су били поведени новим радом Адама Богосављевића и његових другова у Народној Скупштини, и покрет је све више јачао, захватајући све шире слојеве и народа и интелигенције.

Као и у свима сличним приликама раније, власт чини све да лист угуши и да нови покрет сломије. Почело се, као и раније, денунцијацијама. *Исток* је писао како „комунци дижу рогове“, и како „чопор пусте дечурлије“ и „умни пролетаријат“ у Крагујевцу под фирмом комунизма ради за Карађорђевића. После неколико месеца излажења, *Глас Јавности* зарађује петнаест озбиљних штампарских кривица. Либерали у одбору Крагујевачке Друштвене Штампарије, подбодени од пријатеља у Београду, чине неку врсту државног удара. Стари сарадници се избацују, а лист мења програм. Али избачени сарадници дају изјаву, објашњавају целу ствар и одричу се сваке везе са листом, претплатници враћају лист, и *Глас Јавности* у јесен 1874 престаје изилазити.

У почетку јесени покрет је остао без свога политичкога органа. Крајем 1874 било је решено да Никола Пашић у Београду крене политички лист који би наставио

рад *Јавности* и *Гласа Јавности*, а Пера Тодоровић да крене један „научни лист“, чији циљ би био „развитак социјалне теорије“, и тако био „допуна писменој пропаганди, која је ограничена на најближу циљ...“ План са политичким листом није се могао извести, али од краја 1874 кренуо је Пера Тодоровић у Београду „књижеван и научан часопис“ *Рад*. Нови часопис имао је за задатак да покрету, који је у политици све више узимао радикалан карактер, сачува бар у теорији известан социјалистички карактер, и да проповеда „нову науку, и то ону науку која учи људе да буду умнији и поштенији, богатији и слободнији но што су сад“. У листу је било доста превода, из Чернишевског, Писарева, Лаврова, али прилично и оригиналних радова. Главни сарадник био је Светозар Марковић, који је ту штампао добар и важан чланак *Социјализам или друштвено питање*, последњу своју полемику са старим противником Владимиром Јовановићем. У листу писало се доста оштро, и сам уредник Пера Тодоровић, плах полемичар, који је уносио насртљивост и личне увреде у борбу, писао је: „нас гризу и крв нам трују многе појаве у нашем животу“, и извињавао се за свој тон: „како да кријемо наш гњев?“

Као и сви листови младога покрета и *Рад* је имао успеха. У 1875 годину је ушао са готово 1000 претплатника, и, што је онда био врло редак појав у српској књижевности, са суфицитом. Али полиција је била ту, и са *Радом* се почело онако исто као са *Радником*, *Јавношћу* и *Гласом Јавности*. Поједини бројеви почели су се забрањивати. У току штампања 11 броја, полицијски чиновник, без икаквог формалног решења, дошао је, са жандармом и два робијаша, у штампарију где се лист штампао и покупио све оштампане табаке. 15 број је понова забрањен, и то због превода *Историје једнога сељака* од Еркмана-Шатријана. Судбина *Рада* била је одлучена, више се није могло борити, и лист је престао изилазити. „Попуштали смо свуд гдегод је се могло; мислили смо: боље је нешто но ништа, боље је ма у пола

рећи истину, но је никако и не говорити, па и опет све то није нам много помогло...“ У таквим приликама лист престаје, али се посао не обуставља. У Србији, која се политички била развила, где се народ освестио и јавно мнење развило, отворило се ново и важније поље рада.

Када је Марковић пуштен из затвора *Рад* је већ био у животу, али политичког листа није било. Гоњења никако нису престајала. Крајем те године, мађарска полиција је извршила преметачину у штампарији *Заставе* у Новом Саду, утражећи „комунистичке и револуционарне плакате“, упрене противу кнеза Милана. У Србији реакционарни листови пишу бешње но икада противу „убилаца, робијаша, комунаца. који се сви црвене крвљу племенитог књаза Михаила“. Као тежак злочин сматра се растурање *Србије на Истоку*. Два човека који су 1871 били око *Радника*, Мита Ценић и Јован Милинковић-Алавантић, због политичких кривица иду на робију, Ценић на 8 година робије у тешком окову, Алавантић на 10 година затвора. У таким приликама, у којима су слаби духови могли клонути, ваљало је чврсто држати заставу. Потреба за политичку акцију осећала се више но икада, и животно питање за цео покрет је било не испуштати јавно мнење из руку. Марковић ступа у преговоре са пријатељима, и одмах се решава покретање новог листа. На супрот пријатељима који га одвраћају од послова који га могу убити, завадивши се са братом који је био одлучно противан његовом враћању у борбу, он се прима за уредника новога листа. Почетком децембра он је у Крагујевцу, и присуствује смрти Пере Ђорђевића, једнога од најбољих својих пријатеља и најоданијих ученика, који му тестаментом оставља своје имање, 1200 дуката, са тим да тај новац употреби за ширење идеја.[1] Смрт пријатеља га је потресла, али он не напушта започети посао.

[1] Сав тај новац Марковић је оставио за пропаганду и за оснивање женске школе сестара Нинковићевих у Крагујевцу. *Светозар Марковић*, календар *Орао* за 1876, стр. 136.

Између њега и одбора Крагујевачке Друштвене Штампарије, у којем је велики број његових пријатеља, са Павлом Вуковићем и Милојем Барјактаровићем на челу, закључује уговор за годину дана. По томе уговору њему је дата велика слобода у уређивању листа. Сав припремни посао око организовање редакције пада на њега. Он пише чланке, писма, спрема сав материјал, обнавља прекинуте везу, организује администрацију, хоће да све спреми и да уреди. Али телесна снага није тако јака као воља, и његова „мачја природа“, на коју је он толико рачунао, изневерава га. У једном писму Пери Тодоровићу из тога доба жали се он како је постао „пуст и млитав“, и како осећа да нема оне страсти и енергије које је некада имао. „Ја се већ плашим и губим веру у себе. Ја сам слаб и млитав човек, без икакве страсне идеје. Грозим се кад помислим ако мој организам остане у оваком стању, и ако се не врати бар стара енергија“.

Ако у њега није било више снаге из доба рада у Цириху и покретања *Радeника*, ипак је било толико да крене нов лист. 1 јануара 1875 почело је у Крагујевцу да изилази *Ослобођење*, „лист за науку и политику“ са одлучно демократским програмом: уништење бирократског система, укидање устава од 1868 и доношење „народног устава“, са широком влашћу Народне Скупштине, са потпуном слободом јавне речи и удруживања. Првашња борба против капитализма све више се окреће у борбу против бирократије, или боље рећи против полиције. Одзив је био бољи но и на један од ранијих листова: на 1000 претплатника јавило се за непуних месец дана. *Ослобођење* је постајало врло важан политички чинилац у земљи, у толико пре што је цела једна јака и врло активна група сељачких народних посланика била сасвим у његовим идејама. И гоњења нису изостала. И ако је цензура сакатила све чланке без изузетка, ипак је за петнаест дана излажења дошло неколико тужби, са којима је полиција у толико више журила што је Марковић био не само уредник и главни сарадник но и одговорни уредник.

Противници прибегавају старим и увек опасним денунцијацијама. У владиним круговима покретање *Ослобођења* оглашено је као „издајничко предузеће“, „сејање мржње против владајућег књаза и династије“. Марковић је био принуђен да се од тих оптужаба брани, и поносито и достојанствено је писао: „Ја мислим да је мој начелни правац и мој књижевни карактер толико познат у Србији, да ме нико не може ни јавним, а још мање буџаклијским лагањем окаљати именом „Карађорђевац“, или ма каквим другим великашким именом... Ја припадам оном колену људи, које је сасвим удаљено од свију наших политичких буна, преврата и завера, које управо започиње свој рад тек после 1868 г. За нас су сасвим равнодушне те партијске борбе, личне мржње и лични партијски односи, који су се отуда родили. Ми смо пренели нашу борбу на поље друштвеног и државног преображаја, на мењање закона и земаљских установа...“

Али болест га сустиже. Огроман рад за лист, велика преписка, силна лична објашњења, сасвим га обарају. Он не може више да долази у редакцију, малаксалост га обара, стомак ништа више не може да подноси, и он у физичким мукама, прстима која се грче, по читаве сате, пише један чланак за лист. Пријатељи га салећу да остави посао, да се склони из Србије, где му је нов затвор сигуран, и да иде на југ на лечење. Једино што га задржава то је брига за лист. Коме да га преда? Ко да прими толики посао и толику одговорност? У половини јануара снага га сасвим издаје, он физички не може више, штампарске кривице се сустижу, и он зна да ако опет допадне затвора жив неће изићи из њега.

Сломљен болешћу и присиљен пријатељима, који су му, у пуном смислу речи, отели посао из руку, он се решава на одлазак, не мислећи на себе но на покрет у који је уложио сав свој живот и сву своју душу. 20 јануара изјавио је он у *Ослобођењу* да ће „због болести“ „неко време бити удаљен“ од уредништва листа, да ће га у уредништву заступати Срета Анђелковић, и да ће

на листу радити исти људи који и до сада. „Лист неће ништа изгубити ни у правцу, ни у садржини, — о томе читаоци могу бити сигурни“.

Пред полазак отишао је на виђење својој породици у Јагодину, и то је било последње виђење. Потпомогнут новчано од брата и Пере Тодоровића, он, преко Смедерева и Бајзаша, одлази у Беч, да тражи мишљење ондашњих професора. Неколико Срба медецинара нађу му се на услузи, и одведу га код најбољих лекара, који код њега констатују кроничан и запуштен катар у цревима и у стомаку, у ствари туберкулозу која је захватила органе за варење. У Бечу се скупљају српски ђаци око њега, и, очекујући да се време пролепша и отопли, он покушава да ради. Он гледа да набави једну штампарију, и не престаје мислити о *Ослобођењу* и о *Раду*. Он пише велико писмо „Пери и осталим друговима“, подстиче их и храбри да не клону у раду. *Ослобођење не треба да престане* до мог повратка. Гледајте да вас парнице не угуше. Макар само да се годину дана држимо“. Он непрестано има илузију о својој болести, мисли да су то прелазни напади, који ће с пролећем нестати. Али најзад толико слаби да ни писмо не може да доврши, и по читави часови треба да прођу док му грч у прстима престане и да буде у стању продужити писање.

Болест се све на горе окретала, и лекари га натерају да иде на југ. Имајући једва снаге за пут, пође у Далмацију. Те године зима је изузетно била сурова, и у фебруару је време било да не може бити горе. 18 фебруара стигао је у Трст, и ту га је болест оборила.[1] У Hôtel de la Ville, где је одсео, мислио је остати неколико дана, док прибере снагу за даље путовање. И када је видео да болест не само не попушта но да јача, он осети сву озбиљност свога положаја. У туђој великој вароши никога није познавао. И тек у последњем часу сети се да у Трсту

[1] О његовим последњим данима и смрти опширно говори допис *Застави*, 1875, бр. 31.

има српска црква, и он се обрати писмом српском свештенику са молбом да обиђе једног тешког оболелог „брата Србина“, који у вароши никога живога не познаје. На тај позив отишао је ђакон Богољуб Топонарски, и затекао болесника чији су дани били избројани. Марковић га замоли да га пренесе у приватан стан који се добро греје и чији су прозори окренути истоку, колико да се одмори и опорави за пут у Далмацију. Ђакон је видео озбиљност болести, и убедио га да треба да пређе у грађанску болницу (Hospitale Civico). У болници, где је био добро смештен, лекари нађу да је стање болесника врло опасно и да је катастрофа ту, неизбежна за који дан. Топонарски одмах извести Јеврема Марковића у Београду, који пошље новаца и запита депешом да ли је потребно да сам дође. Светозар није хтео да узнемирује брата, и нареди да му се јави да његов долазек није потребан, у толико пре што је и сам веровао да је његово стање само изнуреност од пута и пролазна слабост.

Али, смртни час се приближавао. Осетивши да га снага сасвим издаје, Светозар Марковић наредио је да му се брат позове. Но то је било доцкан. У среду 26 фебруара, у 4 часа из јутра, он је био мртав. Издахнуо је у самоћи, без игде икога уза се. У јутру када је ђакон Топонарски дошао да га обиђе, нашао га је ладна и укочена. „До последњег часа, вели *Заставин* дописник, показивао је велику одважност и као да није предвиђао крај његовом животу. Г. Топонарском, који га на неколико часова пред смрт запита да ли има што расположити или му саопштити, одговорио је да ће све уредити кад му брат дође а тако је рекао и свештенику кад је дошао био да га на хришћанску дужност опомене“.

Као што му је смрт била нечујна, тако је био и погреб. Ђакон Топонарски је предлагао да се сви тршћански Срби позову на погреб овог знаменитог човека. Његов предлог је одбивен, јер покојник није имао никога познатог, „а потрошиће са 2—3 форинта бадава на позиве“. Тело је пренето из болнице у цркву Св. Спири-

дона, и на погребу никога није било до свештеника и црквенога тутора. Никаквих списа није нађено код њега, а његове ствари предате су полицији. Јеврем Марковић није стигао на погреб, али чим је приспео у Трст дао је тело пренети у Беч. На захтев београдске полиције, бечка полиција је задржала покојникове бележнице. Из Беча је тело пренето у Србију. 16 марта стигло је у Јагодину, а 17 погребено на варошком гробљу.

Глас о смрти Светозара Марковића дубоко је потресао његове пријатеље и једномишљенике, и тек тада се видело шта је он за њих био. На први глас о смрти, 28 фебруара 1875, новосадски пријатељи и другови штампали су црну листу *Друговима и начелним пријатељима*. „Пожаревачки затвор, вели се ту, изврши јавно оно што господа у тајности од срца желеше... Жеља им се испунила... Светозара већ међ живима није...“ И пошто су истакнуте велике заслуге његове, продужује се: „Пут нам је нацртан. Барјактар је пао, али се барјак високо вије светао као вазда... Радећи да нам барјак никад самац не остане ни да потавни, ми ћемо дићи светао помен нашем пријатељу, који нас је толико волео и поштовао и кога смо толико волели и поштовали“.

У Србији листови су разнели жалосну вест. *Ослобођење* (бр. 26—27) и *Рад* (бр. 10) донели су велике некрологе, у којима је оплакана његова смрт, истакнут његов велики значај, и заветовало да ће се продужити оно што је он започео. Београдска *Будућност* (бр. 24) забележила је смрт „борца за истините интересе народне“, „светлог карактера у нашем нараштају“, заслужног радника „који ће заузети прво место у нашој најновијој књижевности“. Глас о његовој смрти одјекнуо је целом Србијом, у којој је за њиме ишла већ цела једна странка. Пријатељи у Крагујевцу приредили су му парастсс још 1 марта. У Ваљеву, 8 марта, окружни начелник и протојереј забрањују парастос, на којем се имало говорити о његову раду. Ваљевски грађани одмах изаберу одбор за скупљање прилога за издавање његових дела,

и још првога дана скупљено је 42 дуката. Исто тако приређени су парастоси у Алексинцу, Параћину и Паланци.

Не само у Србији но и ван њених граница ожаљена је Марковићева смрт. *Застава* (бр. 26) величала је човека који је у борбу уносио толико преданости својим начелима, толико „дубоког уверења и одушевљеног самопрегоревања и пожртвовања“, показивао увек „толико ширине ума и чистоће приватног и јавног карактера“. „У Светозару Марковићу губи народ српски изредну, вредну, неуморну снагу, која би му на дому користила, у свету добра гласа придобила“. *Јавор* (бр. 16, стр. 509—511), наглашује „колико је вредни и даровити овај човек за свог младог века био кадар да уради“, и „колики је губитак смрћу његовом постигао књижевност нашу“. „Људи устаоци, па још тако млади, као што беше Светозар Марковић, у нас су права реткост. За народ српски је велика жалост што се о таким људима може само још као о покојницима говорити“. Социјалистички листови забележили су смрт овог првог проповедника социјализма на Балканском Полуострву. Загребачки *Radnički prijatelj* (бр. 11) огласио је смрт „најврснијег бориоца нашег за слободу, братство и једнакост“, „првог борца нашег, највршнију силу нашег покрета... Светозара нашег...“ Тако су писали и пештански *Arbeiter Wochenblatt*, тако и главни орган немачке Социјалне Демократије *Volksstaat*,[1] тако и орган руског социјализма лондонски *Впередъ*.

Цео свет је осетио колики је губитак за ствар слободе и социјалне правде у Србији смрт овога младога човека, и једнодушно су истакнути његов плодан рад и његове велике заслуге. Но нико боље од његовог друга и сарадника Пере Тодоровића није изнео чудесне резултате овог ванреднога проповедника и борца:[2] „Пре

[1] *Одзиви о смрти Светозара Марковића, Рад*, 1875 бр. 12.
[2] *Рад*, 1875, стр. 188.

пет година ви који сте познавали тадање стање Србије и који сте сазнали намеру тога ђака, рекли би му: рано долазиш, нема места за тебе, сврати после педесет година. А данас? Данас стоји под оружјем науке читава једна јака партија у земљи, једина *народна* партија у њој. Она има за собом историју рада свога, који је колико практичан и организаторски толико и научан; има за собом прошлост толиких књижица, прошлост од три журнала, који у овај мах на бедему ватру издржавају. Но не само то. Све главније мисли које је Светозар у својим књигама и листовима заступао, сачињава програм народних посланика у Скупштини; народ тражи измене радикалне, на његовом барјаку стоји: промена државне системе из темеља; скоро све интерпелације и предлози народних посланика покушаји су практичне примене начела Светозаревих. Ево шта учини ђак социјалист за ширење социјализма у најнезгоднијим околностима, и за тренутно време од пет година!"

И овај панегиричан тон друга у борби није ни мало претеран, када се помисли на све оне велике резултате петогодишњега рада овога младог човека. Светозар Марковић у младим годинама, када се други још уче и спремају, у кратком размаку времена, успео је да учини целу једну револуцију у духовима и да положи основе странци која ће тридесет година бити највећа и најважнија политичка сила у Србији. Један такав посао могао је извести само човек изузетне умне и моралне снаге, једна од оних историјских личности које се јављају само у преокретима живота појединих народа.

ГЛАВА VII

ЊЕГОВ КАРАКТЕР.

ОСНОВА ЊЕГОВЕ ПРАВЕ ПРИРОДЕ: „НАЈВЕЋА НЕЖНОСТ СКОПЧАНА СА НАЈВЕЋОМ СТАЛНОШЋУ И ЕНЕРГИЈОМ". — ХЕРОЈ ВОЉЕ И „ПРОФЕСОР ЕНЕРГИЈЕ". — ЈАКОБИНСКИ ТИП. — БОРАЦ ПРОТИВ ИДЕЈА А НЕ ПРОТИВ ЉУДИ. — СКРОМНОСТ. — ЕТИЧНИ ПРИМЕР И ЛИЧНИ УТИЦАЈ.

Енглески писац Колриџ на једном месту је тачно казао: „Не судите човека према његовим књигама". Као што то често бива, између Светозара Марковића писца и јавног радника и Светозара Марковића интимна човека постоји знатна разлика. Ко би га судио по његовој опорој критици, по његовом оштром и стално борбеном тону у писању, могао би створити слику некога нихилиста у виду Тургењевљева Базарова у *Оцевима и деци*, мрачна, сурова, отврдла срца. У ствари, то је била једна топла душа и нежно срце, и такав се одаје у својој најинтимнијој преписци и у животу са најближим и најдражим.

У једноме писму својој пријатељици Нинковићевој, писаном 12 децембра 1873, вели он: „Ти знаш да ја сам увек идеалист-појета, ма да сам „у младо доба" писао страшне реплике и дуплике против идеализма и поезије". Има у основу његова карактера нека благост, готово плашљивост, која му смета у јавном животу, онде где треба одлучно афирмовати и увек бити на чврстим ногама. Бранећи се од напада „Цирижана" да хоће да се намеће као ауторитет и да заповеда другим, он у једном писму од 28 септембра 1872 вели: „Ако икакве мане има у мом карактеру, то је, као што ми се чини, сувишна мекост и попустљивост, које чини да свакога човека извињавам „неразумевањем" и „необавештеношћу", и онде где други налазе одлучно непоштење и безкарактерност. Та мекост у моме карактеру чини често те попуштам „либералцима," „народњацима" и другим противницима, што су ми већ многи пријатељи пребацивали *као изневеравање*

социјалистичких начела. Та моја попустљивост и мекост чини, те сам ја у опште рђав за усмену пропаганду мојих начела, јер се вазда снебивам да говорим оштро са противником, да штедим његово „нежно осећање“, што их је н. пр. добио васпитањем у породици или у буржоаском друштву... У опште, ја могу одсудно да исказујем моја начела и да их браним само у кругу најближих пријатеља. *Ко би по оштрини мојих полемика судио о моме карактеру, — тај би се страшно преварио*“.

Ту своју мекост и попустљивост он је, у једном нарочитом смислу, називао „безкарактерношћу“, али он није био за то, као што је то тада био случај код руских „нихилиста“ и њихових подражавалаца код Срба, да човек угушује сва нежна и интимна осећања у себи, да на арену борбе у животу изиђе ладан, мрачан и у оклопу неосетљивости. Он је био добар брат и добар пријатељ, и треба читати његова велика писма Нинковићевима, нарочито Милици, па видети колико је била душевне топлине и срдачне нежности код тога човека који је тако безобзирно ударао на сентименталност у поезији. Одвраћајући своје пријатељице да не афектују суровост, која је тада била у моди код социјалиста, он им, 6 фебруара 1873, пише: „Ја сам више пута говорио да разликујете *нежност* и *слабост*... Човек може бити нежан до крајности, па опет бити у исто време енергичан до крајности у борби, кад је уверен да се заиста треба борити... *Идеал човека то је највећа нежност скопчана са највећом сталношћу и енергијом*, — разуме се свака на свом месту... Ја сматрам за шарлатане и фразере све оне „теоретичаре“ са улице, који мисле да у име социјализма ваља уништити *социјалне инстинкте*, као што је на прилику љубав између родитеља и деце, и у опште између крвних рођака. Са свим обратно ваља ове инстинкте... као природно човеково осећање развити *интензивно и екстензивно*, т. ј. појачати их у *сваком* човеку и распространити их *на све људе* далеко ван круга крвних рођака. Развитак човечанства неопходно је везан са развитком ових осећања...

Сматрати љубав и нежност као болест или слабост, као „сентименталост“, „идеалност“ итд., могу само сурови себичњаци, који заиста немају ни спрам кога тих осећања, или јадни фразери, који су на памет научили звечеће фразе којима смисла не разуму...“

Тај етички идеал који је са толико уверења препоручивао другима: „највећа нежност скопчана са највећом сталношћу и енергијом“, он је у пуној мери остварио у својој души и у своме животу. Као код старијих социјалиста има и код њега хуманитарне сентименталности и оног револуционарног мистицизма који је Чернишевски саветовао својим ученицима: „И што више, пренесете из светле будућности у садашњост, то ћете ви бити светлији, то ћете ви бити срећнији...“ Има у Марковића моралан идеализам и јачина душе која се ретко виђа код наше, у исти мах и јужњачке и источњачке расе. Чиновничко дете, одличан ђак, „правитељствени питомац“, са већ утврђеним стазама у животу, он напушта миран и угодан живот, који му се осмехивао, и, „сам против свију“, у најтежим приликама и са најсуровијим непријатељима, улази у опасну борбу у којој најзад и главу оставља. Његова борба је најтежа борба коју је један Србин водио. Доситеј Обрадовић удара на верске предрасуде, у доба када је један енергичан и напредан владар, Јосиф II, искорењивао те исте предрасуде; Вук Караџић војује против књижевних конзервативаца и „Славјана“, али за собом има моћну потпору Копитара и његове велике званичне везе. Светозар Марковић, недоучени ђак, удружен са још „неколико ђака бадаваџија“, како је писао један противник, у полутурској Србији, где су нарави биле тако сурове, после 1868, у доба династичког терора, објављује рат свему и свакоме, и Богу и Господару, и религији, и монархији, и бирократији, и буржоазији, и интелигенцији, свему што је имало власт, силу и новац. И у тој најопаснијој од свију борби, у борби не само против предрасуда но и против материјалних интереса, у којима су људи

најосетљивији, он неће устукнути: после једног пропалог покушаја долазио је други, један лист је замењивао други, апс, изгнанство, болест неће га задржати, и он, ломљен болешћу али не сломљен противницима, остаје до последњег часа у борби. Има у њему нека апостолска ревност и мученичка готовост на жртве. Апостолског има сав његов кратки живот, апостолско је оно дубоко уверење, непоколебљивост, свест да се бори и жртвује за велике ствари и за вечите истине.

Оно што одмах пада у очи код њега, и што је било најбоље у његовом карактеру, то је његова велика, ретко велика душевна снага. За њега је проблем воље био најважније морално питање за свакога човека. Он *варварином* назива сваког оног „човека којим владају ћуди, који ни мало није радио да своју природу васпита према својим уверењима". Идеални човек то је за њега онај који је сам себе створио, који је постао потпун господар своје ослобођене мисли и своје крепке душе. „Ја пре свега желим, писао је он 14 октобра 1872, да имам за пријатеље људе који имају *своје* мишљење, који раде по *своме* уверењу, који у животу имају *своје* дело, јер само при оваквим условима пријатељи могу бити и другови у правом смислу. И само у том случају они могу опште дело вршити са љубављу, са страшћу, са насладом, ако је то и њихово сопствено дело". Такве свесне, самосталне, јаке људе он воли и тражи, док презире слабе, поводљиве, несигурне, оне који се „нијају као тикве по води". Он не престаје истицати велику, основну потребу васпитања и јачања воље, и цео живот сматра за поприште на које треба изићи са очврслом вољом, са израђеним уверењима, носећи оно што Тургењев назива „гвоздени окови дужности". И у последњим данима својим, без великих илузија, са горким искуствима, сатрвен болешћу, „нагрижен животом", како сам вели, он храбро носи свој крст и даје пример другима. Он је велики „професор енергије" наше расе, код које има толико словенске млакости и ориенталског „нек' иде како иде". Морално и душевно

крепак, сав у уверењу да су карактер и рад оно што је главно у човеку, он на једном месту као велику моралну истину живота истиче Гетеову реч: „Im Anfang war That". И он ће бити такав кроза цео живот, без позе, без става, просто и природно, са оном „мирноћом у мислима" и „хладноћом у разговору", како га је насликао Јанко Веселиновић у роману *Јунак наших дана*.

Питом, дружеван, мек у обичном животу и у ужем кругу, Светозар Марковић у јавном раду има нечега што подсећа на Робеспјера и Сен-Жиста у Француској Револуцији, има оно што сам налази код члана и мученика Комуне Делеклиза: „строгу озбиљност и нравствену јакост јакобинца Делеклиза". Блед, озбиљан, строгих црта, са запаљеним оком, које гледа негде далеко у будућност, он је имао нечега од илуминисаних људи, од великих вођа људских гомила. Он је био заповедник душâ, човек који је умео да поведе и за којим се морало ићи. Он је од оних људи, о којима сам говори у једном писму, „који се са свом снагом боре за добро и уништавају зло немилосрдно, онако као што лекар уништава покварене делове човековог тела, да спасе здраве, али без икаква осећања осетљивости и злобе што их мржња порађа". Он је пуританска и јакобинска природа: у души страстан и плах, али споља ладан, оштар, као сечиво од ножа; готов да се жртвује, али исто тако готов и да друге жртвује, један од оних типова који су у Средњем Веку вазда били готови да сами пођу на спалиште, али који су и друге, да им спасу душу, „ad majorem gloriam Dei", слали на ломачу. Он необично подсећа на оне младе чланове Одбора Јавнога Спаса у Француској Револуцији, који су, у жељи да у републиканској врлини васпитају Француску, хиљадама људи бацили под сечиво гилотине, али који су спокојне душе римских стојика и са радошћу у срцу што се жртвују за своју републиканску веру, ставили своје младе главе под то исто сечиво. Светозар Марковић је припадао тој врсти у души страсних а споља студених идеолога, који

су живели, убијали и мрели за једну идеју, врсти људи који својом јаком вољом и јаком душом једино су у стању да створе велика дела.

Марковић је јакобински тип, али ипак нешто поправљен и ублажен. И ако има врло много црта једног јаког фанатика идеје, ипак то није онај уски и опасни „човек једне књиге“, homo unius libri, о коме говори св. Августин, роб једне идеје, који види и схвата апсолутно, и хоће да сви људи исто тако мисле као и он. Он нема оно осећање непогрешивости које обично имају људи сличне врсте. Као што тражи код других, тако и код себе он стално врши над собом оно што сам назива „контролом разума“. Он се даје убедити од других, и, као паметан човек, прима лекције искуства и стварности. Он је у Србију дошао са израђеним идејама и утврђеним планом рада, са намером да проповеда и спроводи програм Интернационале. Али у земљи није било ни услова ни елемената за такав рад, и после неуспеха, он није фанатички и упорно остао у идеји, но је учинио разуман компромис са стварношћу. Жалећи што мора рушити већ подигнуту зграду и побијати самога себе, он почиње рад на другоме основу и у другоме правцу. У свој својој душевној чврстини, он у акцију уноси извесну гипкост, прилагодљивост, политички емпиризам и опортунизам у добром смислу речи, црте које не одају једног крутог и непомирљивог доктринара, фанатика идеје „све или ништа“, који би пре живот дао но што би допустио да се окрњи блок његове вере или доктрине.

Поред тога, и из оне нежности и мекости која је у основу његове словенске душе, и из детерминистичких убеђења које је поцрпао у књигама, Марковић није тако тврд и суров према противницима као што су редовно фанатици, људи од начела: „ко није са мном, тај је против мене.“ Извесно, у његовим првим полемикама има и наивног младићског самоуверења и свезналаштва прве младости, рушилачке дрскости која налази уживања у одрицањима и обарањима, али то су прве мани-

фестације једне снаге која се пропиње, кључање једнога јакога духа који превире. Па и доцније, у борби где се мора афирмовати, где резерве, уступци, сумња, изгледају и важе као знаци несигурности и слабости, у његовој чисто практичној акцији, када је стварао присталице, он је неизбежно узимао одсечан, апсолутан тон, не одмеравајући реч, не ублажавајући фразу, не ниансујући мисао, не штедећи никога и не тражећи да га други штеде. — То су били апсолутни захтеви борбе, али је он у њој лични елеменат сводио на најмање могућу меру, долазећи готово до Кабеове идеје: „мржња и рат рђавим установама; благост и блаконаклоност људима!“ Он се трудио да што више остане у кругу идеја и начелних претресања, да не помеша борбу за идеју са борбом против појединих личности. У једном писму из Јагодине, писаном 1873, он вели: „Кад човек схвати оне узроке који производе оне људе, који се сматрају као зло у нашем друштву, изглађује се осећање мржње, а место њега заузимље место осећање које не умем да изразим, а може се назвати *ладна бестрасност*...“ Те „ладне бестрасности“, извесну, и то знатну, количину личне објективности он је имао, и то више но што би се, по приликама у којима је био, и могло очекивати. Он готово никада није улазио у личне увреде и грдње, што је већ онда био обичај у српској јавности. Треба поредити само његове полемике са полемикама које је у исто доба водио његов друг у борби Пера Тодоровић, па видети сву разлику која постоји између једнога интелектуално честитог и морално развијеног човека, који поштује себе и своју мисао, и једног нескрупулозног, на све готовог новинарског кондотјера, који није у стању да се макне из памфлета и личних насртања, који мисли да „циљ оправдава средство“, и који начелног противника сматра за личног непријатеља, према којем све је допуштено.

Има још једна црта код Марковића која га одваја од фанатика, и којом се он толико разликује од људи оног сујетом хипертрофираног романтичарског нараштаја. Про-

тивници су му пребацивали, да он, као и Ласал, објављује рат либерализму и оснива нову странку зато што, у младићској амбицији, жели да игра само прве улоге. Али та оптужба нема основа. Марковић је имао свести о сопственој вредности, он је толико одскакао од свију који су се борили око њега, и од првога часа толико се примећивао у српском друштву, да је и могао говорити вишим тоном. Али у основу, он није био сујетан, он се смејао онима који свуда истичу „своју драгу личност“, и лична амбиција код њега ништа није значила. За све време рада он остаје прост, природан, паметан, јасна погледа: у свој тој гомили „људи код којих још свеври у глави“, и у пијанству борбе он је врло трезвен и ведар. Сви који су радили са њиме причају о његовом ретком такту у опхођењу, о необичној вештини да без позе, прекости и охолости вође, у ствари води цео један нараштај који се око њега окупио. Он се бунио против неоправданих напада бакунистичких „Црижана“, који су у њему видели неког „диктатора пролетаријата“, и човека који се намеће као ауторитет. И у личном додиру и у преписци он нигде не узима улогу вође, но друга и пријатеља, и само својим способностима и радом он је стекао и задржао место „првога међу равним.“ Њега је стално врећало када противници у полемици против нових идеја узимају у претрес његову личност. „Такви људи, писао је он, могу ми приписивати намере и побуде какве им год драго; против такве пресуде, која је израз увређеног самољубља, ја нити могу нити хоћу да се браним. Таке пресуде сваки поштен човек презире. Оволико што се тиче моје личности. *Сада на ствар*“.[1] И он је редовно испред начела склањао своју личност, и није хтео ни да се говори о њему, као што није волео ни сам да говори о себи.

У нашем друштву, где је још тако мало духовне равнотеже, и где се људи тако тешко и споро израђују, мало их је који су се тако потпуно израдили и уравнотежили, и код којих постоји тако леп и достојанствен склад између мисли и акције. И са те тачке гледишта, Марковић више импонује као карактер, но као мислилац. Ван сваке сумње је да је брз успех социјалистичких и демократских идеја у Србији добрим делом дошао од његове снажне личности и његових великих душевних способности. Та крепка, дубока, енергична природа, тај ведри и пробуђени дух који је јасно видео и знао тачно што хоће, тај човек који је у толикој мери знао да влада собом, био је предодређен да пробуди, да подигне и да поведе цео један нараштај. Цео његов покрет свакако је имао својих дубоких материјалних и духовних разлога, али у врло великој мери, он му је био и душа и рука, он је бирао и пробирао људе, одржавао и упућивао. Цео тај покрет толико носи отисак његове јаке личности да га је без њега тешко и замислити.[1]

1 *Целокупна дела*, I, 38.

Тај човек који је устао против ауторитета у опште, који није хтео ни из далека да изгледа као ауторитет, јачином своје природе, солидношћу своје спреме, достојанством свога живота, постао је стваран ауторитет, неодољив моралан ауторитет, дух и савест младог нараштаја и пробуђене демократије српске. Проповедајући етички идеализам, могућност да се друштво преобрази утицајем морално развијених и јаких личности, неком врстом моралног надчовека, витеза идеје и хероја воље, он сам лично дао је најбољи пример тог *новог, бољег човека*.

---

1 Новосадски „пријатељи и једномишљеници,“ поводом његове смрти, веле у посмртној листи: „За живота Светозарева могли смо се ослонити на њ... За живота Светозар нам је био уза која нас је везивала, и она жижа у којој се наше заједничке мисли скупљаше, ца што силније до израза дођу...“

ГЛАВА VIII

СОЦИЈАЛНИ ИДЕАЛИЗАМ.

ЕТИКА ИДЕАЛИСТИЧКОГ СОЦИЈАЛИЗМА — ИДЕЈА КАО ГЛАВНИ ЧИНИЛАЦ СОЦИЈАЛНОГ НАПРЕТКА. — „БОЉИ ЧОВЕК“. — ПРОПРОПАГАНДА ИДЕЈА И РАД СА ИНТЕЛИГЕНЦИЈОМ. — ДАНАШЊЕ СХВАТАЊЕ СОЦИЈАЛНОГ ИДЕАЛИЗМА.

Социјалистички покрети у XIX веку имају две етике: етику природног права и рационализма, која је изишла из идеја XVIII века и каква се налази код социјалних идеалиста и такозваних „утопијских социјалиста“ из прве половине XIX века, и етику историјског права, модерног пролетаријата у борби за своје класне интересе, који су посредно и интереси човечанства, етику Маркса и економских реалиста и детерминиста.[1] Етика Светозара Марковића изилази из првога, идеалистичког социјализма. Он је присталица такозваног „утопијског социјализма“, до којега је дошао преко свега учитеља Николе Чернишевског.

„Утопијски социјализам“ је француског порекла. Хајне је дефинисао Французе: „народ одгајен и вођен писцима, који се бори најчешће за духовне интересе, за филозофске идеје“. У XVIII веку француске филозофије, рационалистичке идеје су биле на своме врхунцу, опште мишљење је било да идеје владају светом, и Француска Револуција исто онолико колико је била економски и политички покрет била је и покушај да се идеје здравога разума приведу у дело. Француски социјалисти из прве половине XIX века су прихватили те идеје, и покушали да их примене у социјалном животу. Њихов социјализам има карактер апсолутнога идеализма, и извори су му: осећање вечите правде, здрав разум, општа симпатија према целом људском роду, природно право човеково на слободан и срећан живот. Темељ новог, разумног и праведног људ-

[1] Georges Sorel: *L' Etique du socialisme. Morale Sociale.* Leçons professées au Collège libre des sciences sociales. Paris, 1899, p. 134. — Hector Denis: *Histoire des systèmes économiques et socialistes.* Bruxelles. P. 22—25.

ског друштва подижу они на највишим и најблагороднијим осећањима људским. На супрот егоизму стављају алтруизам, место јединке истичу целину, место породице и нације — цело човечанство. Њихове идеје су социјална манифестација романтизма, и један од модерних социјалистичких писаца са пуно права назвао их је „социјалним спиритуализмом“.

Социјалисти из прве половине XIX века, држећи да се велики социјални преображај може извршити мирним путем, духовним и моралним напретком, не обраћају се потиштеним масама но онима који држе силу и новац, и хоће да их убеде у ваљаност и потребу социјалних реформа. Роберт Овен, „велики свештеник Разума“, бар у почетку свога рада, обраћао се „највишим члановима Државе и Цркве“, и своје реформне планове слао владама, владарима и великим капиталистима. Фурје, „ђенијални Фурије“, како га назива Светозар Марковић, својим списима није хтео да крене радничке масе, но да богате људе убеди у корисност својих реформа, и свакога дана, од подне до једнога часа, чекао је милионара који ће му донети милион динара потребан за прво оснивање фаланстера. Сен-Симон је нарочито хтео да за своје идеје придобије научењаке и индустријалце, и успео је да у један мах око себе прикупи људе од велике вредности као што су били: Огист Конт, Пјер Леру, историчар Огистен Тјери, композитор Давид, инжењер Фердинанд де Лесепс, економист Мишел Шевалје. Сви ти старији социјалисти, без разлике школа, имају исту наивну веру да убедити значи задобити, да хтети значи моћи, сви они подједнако верују у урођену доброту људске душе и подједнако лажно тумаче историјску ноћ од 4 августа, када су се француски племићи и свештеници „добровољно“ одрекли својих привилегија.[1] Сав њихов рад сводио се на оно што је Кабе узви-

[1] Paul Louis: *Historie du Socialisme français.* Paris, 1901. P. 132.

кивао: „На посао сви ви, богаташи и сиромаси који сте придобивени за идеју заједништва! Претресајте, проповедајте, преобраћујте друге, шрите идеје!... Прозелитизма, само и увек прозелитизма, док маса не усвоји начело заједништва!“

Са извесним разликама, тако је мислио и Чернишевски, који је опет до тих идеја дошао преко немачкога филозофа Лудвика Фајербаха. И ако је отпочео свој рад за доба политичке и интелектуалне реакције после 1848, када су идеалистичка демократија и „утопијски социјализам“ били доживели бродолом, Чернишевски се вратио на просветитељске идеје XVIII века да „мнење влада светом“ и на утопистичке идеје Луја Блана да је „историја створена књигама“. Тако и он сву наду полаже на интелектуални напредак, на лични утицај и пример духовно ослобођених, морално облагорођених, виших, *бољих људи*.[1]

Веран ученик Чернишевскога, Светозар Марковић прихвата то мишљење свога учитеља. Он зна и цени француске филозофе XVIII века, и као Жан-Жак Русо говори о „природној цељи човековој“.[2] Он се држи идеје XVIII века да сва људска веровања и све људске установе ваља подвргнути оштрој критици, и задржати само оно што одговара захтевима здравог разума. За Огистом Контом и Беклом, „двојицом од највећих умова 19-ог века“, како их назива, он понавља „необориви закон у друштву“: „од развитка ума зависи цео друштвени развитак“.[3] Религија је поникла из незнања, као држава из насиља. „Појмови породични, религијски, државни, економски, морају се сви изменити, па тек да се друштво измени“.[4] На тај начин политичке и социјалне

[1] Г. В. Плехановъ: *Н. Г. Чернышевскій.* Отдѣлъ II. Глава III. Идеализмъ въ историческихъ взглядахъ Чернышевскаго. Стр. 160—180.

[2] *Целокупна дела*, књ. VI, стр. 35, 105, књ. VII, 31.

[3] *Целокупна дела*, књ. I, 62—63.

[4] *Целокупна дела*, књ. VII, 28—29.

револуције своде се на духовни и морални преображај: ослободите свој дух и подигните своју душу, и ви ћете створити разумно и праведно, рационално и идеално друштво. Процес социјалног напретка овако се своди: „Савршенији државни и друштвени облик стварају само савршенији људи, људи који разумније схватају своје користи и јаче осећају потребу друштвености. Пре но што никну такви људи, ваља посејати идеје“.[1]

Марковић зна за Маркса и његове идеје историјског материјализма и економског детерминизма, али он социјални покрет не своди на несвесну игру слепих економских сила, а сав историјски развитак на борбу друштвених класа, и за њега социјализам није „питање трбуха“ као код доктринарних марксиста који су свога учитеља буквално схватили. Не одричући ни мало значај економских чинилаца у социјалном напретку, он сву наду полаже у идејни напредак, у сузбијање незнања, заблуда и празноверица, у победу светлости над мраком. И зато он тако мало полаже на буђење класинске свести пролетаријата, зато му тако неважна изгледа економска и политичка организација радничких маса. Код њега нема онај фетишизам радника, који се повлачи из доба Револуције од 1848, када се певало: „Част, част раднику! На колена пред његовом качкетом!“ Он исто тако не иде за примером руских народњака који су проповедали веру у кожух мужиков. Он, шта више, држи да је „огромна већина радника у селу и вароши тако себична, као што може бити животиња што се зове човек“. „Сељаку је већином идеал, да стече велику баштину, а раднику по варошима већином је цељ да постане капиталиста или бар мали буржоа“.[2] Спас неће доћи од народа утонула у беду, незнање и грабљивост. Светлост ће доћи озго, од оних који мисле. И Марковић зато толико полаже на интелектуалну пропаганду, на ослобођење људске мисли, на

[1] *Раденик*, 1871, бр. 19. *Зближење начелних партија.*

[2] *Целокупна дела*, VII, стр. 33—34.

стварање једне духовно ослобођене, морално облагорођене класе образованих људи, *бољих људи*, који имају да буду мозак и срце човечанства, квасац будућега друштва. Он је готово у идејама интелектуалнога аристократизма Ернеста Ренана, који је тврдио да ће „спас човечанства доћи од великих људи". Његов *бољи човек*, то је алтруистичан, социјалан „надчовек" Ничеов, оптимистичан „виши човек" Божидара Кнежевића.

Само, његов *бољи човек* није једна филозофска фикција. *Бољи човек* је увек постојао у људском друштву, он и данас постоји и креће свет у напред. „Ми налазимо сваки час у *свима* слојевима људе који желе добра целом свету, који воле све људе, који никад нису осетили моћно чуство злобе, пакости и других болних осећања. Таки су људи готов материјал за социјалисте. Они су као сува слама, код њих треба само принети пламен науке, па да букне одмах идеја социјализма".[1] *Бољи човек*, то је створење које има моралнога идеализма и велику количину оне „љубави према људима" о којој говори Чернишевски; то је човек који својим духовним напором „ослобођава сама себе", и који се, ослобођен и облагорођен, подигао у висину чисте мисли и вишега морала. Један тако развијен и препорођен човек не може да трпи лаж, таму и неправду око себе, и његов интенсиван моралан живот продужује се у експансивну социјално-етичну акцију. *Бољи човек*, зато што види да су „лична срећа човекова и срећа човечанства у потпуној хармонији", неизбежно постаје социјалист.

Социјализам је за Марковића више интелектуално-етичка идеја, готово осећање, но што је економно-политичка доктрина или социјалан покрет. „Социјалист је човек који осећа потребу или задовољство да живи у социјалистичком друштву".[2] „Радљивост и симпатија спрам других људи, то су два основна својства код сваког човека, који

[1] *Целокупна дела*, VII, стр. 33.

[2] *Целокупна дела*, VII, стр. 31.

може бити социјалиста, а та се два својства находе код *добрих радника*. Да они постану социјалисте треба још да дође умни развитак, нарочито да *појме* социјалистичко друштво и своју корист у томе друштву, што је могу постићи здружени људи са другим људима..."[1]

Идеалне обрасце *бољих људи, нових људи, савршенијих људи*, који су постали социјалисти и апостоли новога друштва, Светозар Марковић је видео у руском јавном животу, у руској социјалној књижевности и у руској револуционарној омладини. Чернишевски их је насликао у *Шта да се ради*, Лавров их је истицао као „здраве међу болеснима", као „људе који јасно виде у средини слепаца". Марковић је живео у средини те идеалистичке и одушевљене *Младе Русије*, где је било толико апостола и мученика. Са моралним ентузијазмом он је сликао те *Необичне Људе*,[2] титане модернога доба, „који хтедоше својим раменима да покрену свет из обичног колосека". То је цвет човечанства, најлепши примерци новога соја људског, људи од срца и савести „које тишти туђа несрећа, који воле сами да подносе зло, но да гледају туђе зло, који мисле и раде и дан и ноћ како ће да помогну другим људима, не обзирући се на све муке и патње, којима излажу себе, а често и своју породицу". Он те „фантасте", „занешењаке" и „усијане главе" лирски велича као свеце нове религије човечанства. „И да није тих *будала* и *занешењака*, куда би био свет данас? Гомиле народа биле би робље свога незнања и сујеверија, робље сиротиње, и што је најгоре и најосетљивије — робље неколико власника. Без њих би се земља упарложила и усмрдела. Они су „со соли земаљске", као што је у Св. Писму казано за пророке".

И као најглавнији задатак поставио је Марковић себи стварање таквих људи, тих *бољих људи*, у српском народу, или тачније говорећи, у образованој класи српској. Из

[1] *Целокупна дела*, VII, стр. 34—35.

[2] *Раденик*, 1871, бр. 77. *Необични људи*.

тих разлога бавио се он, као и Овен и Фурје, толико педагогијом, специјално социјалном педагогијом, проблемима социјалистичког васпитања. Педагогија је за њега била „васпитање људи за оно будуће друштво, што га ми социјалисти хоћемо да остваримо“. Први његов посао био је створити један мали круг тих људи, који ће речју и примером стварати друге сличне, „живи материјал за зграду будућег друштва“. У Новом Саду, 1872 године, пред либералном и националистичком публиком, он је овако развијао своје схватање социјалистичке борбе, свој програм социјалистичког рада у српском народу: „Ја поштујем неограничену слободу личности и *верујем страшно у људску увиђавност.* Чим људи увиде да им је корисније радити удруженим снагама него отимати један другом последњи комад леба, они ће радити удруженим снагама“. А људе могу уверити само они који су сами већ обавештени и уверени, шака проповедника и апостола нове социјалне религије. „И школа и књижевност треба да нам је прилика, да спремамо барем будуће раднике, људе за будуће друштво, да васпитавамо омладину у духу савременог радничког морала“. И ти први радници ће кренути устајалу масу својом „снагом, знањем и издржљивошћу“. „Први практички задатак у економској реформи код нашега народа то је дакле ширење праве задруге и задружне производње, ширење општинске узајамности између задруга, и што је *најважније:* распростирање тих идеја код *образоване класе*“.[1]

И одиста, цео социјализам Светозара Марковића има првенствено, готово искључиво интелектуалан карактер, и класа којој се он обраћао била је интелигенција, „образована мањина“, која има да народу објасни нове идеје. Од интелигенције у Србији он све очекује. „Наш је народ млад народ, чио и здрав као и млад човек, и у њему би се могла остварити најчистија демократска начела и у државном и у друштвеном животу. *Све стоји до вођа и до интелигенције.*“[1] Ако се остави на страну онај његов кратковремени и неуспели покушај рада међу занатлијама, он није вршио пропаганду у самом народу, не само међу радницима но ни међу сељацима, и за све време свога рада радио је и писао само за образоване људе, за школску младеж, за интелигенцију. И како је сва интелигенција српска била у државној служби, иронија случаја је хтела да овај заклети противник бирократије буде писац и духовни учитељ бирократије, или бар млађега нараштаја у њој.

[1] *Застава,* 1871, бр, 10—12 *Савремена раденичка начела у односу на наш народ.*

Стварност је показала да је Марковић прецењивао значај често идејних чинилаца и да интелигенција није могла да буде проповедник и извршилац дубоког социјалног преображаја који је он предвиђао. Са гледишта данашњег, марксистичког социјализма његове идеје изгледају утопистичне, и људи који у Вагнеровој музици траже економске детерминанте презриво ће се насмејати његовим идеалистичким сањаријама. Али у његовим идејама социјалнога идеализма био је један известан, и то знатан део истине, и на те његове идеје данас се прилично враћа, чак и у социјалистичким круговима.

Јер, може се говорити што се хоће, али социјализам не може да иде без једне извесне дозе идеализма. Све што је зло, непаметно и неправедно у данашњем друштву може се, са чисто историјске и реалистичке тачке гледишта, не само објашњавати но и правдати: хегелијанска „разумна стварност“ и „све је мудро што постоји, зато што постоји.“ Социјалистичка критика претпоставља развијено осећање правде, и социјалистичка странка нигде, бар у своме почетку, није била емпиричка странка. Оснивачи модерног социјализма били су морални и независни мислиоци из буржоазије: Сен-Симон, Кабе, Фурје, Овен, Маркс, Ласал, Енгелс. Сам Маркс је веровао у „споразум оних што мисле и оних што страдају“, држао да ће, услед „рево-

[1] *Целокупна дела,* VII, стр. 91.

луције стида" оно што је умом и срцем најбоље у буржоазије пређи у логор пролетаријата, и да ће на тај начин буржоазија „родити своје сопствене гробаре." Када је стварао Интернационалу, он је давао знатно место етици у радничком покрету. У одлуци којом је 1864 основана Интернационала у Лондону вели се: „Интернационалци признају као своју дужност да траже за све и да врше према свима људским бићима *истину*, *правду* и *морал*".

У данашњем европском социјализму има пуно људи, и то врло крупних, који, не желећи враћање наивностима „утопијског социјализма", дају широког места идеји и моралним осећањима у социјалној акцији, труде се да марксистичком социјализму одузму онај претерани и готово фаталистички економски карактер, и да га начине више интелектуалним и етичним. То мишљење заступа цела једна група социјалиста у Енглеској, они око листа *The Clarion*, и један од њихових представника, Блачфорд (Blatchford), сасвим као Светозар Марковић, писао је да је њихов задатак „створити пре свега алтруисте, а те алтруисте превести у социјалисте." У Француској, где је утицај идеје у политичком животу увек био тако велики, и где је идеалистички социјализам никао и развио се, није се никако примала апсолутна, чисто економистичка теорија марксизма, коју су Марксови ученици отерали до немогућних крајности. „Интегрални социјализам" Беноа Малона је прави израз широког, идеалног и хуманитарног, традиционалног социјализма француског. Жорж Ренар, примајући од Малона, 1893 године, уредништво *La Revue Socialiste*, овако је дефинисао француски интегрални социјализам: „Он значи да, сматрајући економски преображај за потребан и први услов друштвенога преображаја, обухвата у својим плановима обнављања философију, уметност, књижевност, морал, породицу, све облике људске делатности; и да, према томе, не обраћа се једино радницима, но ради за све оне који трпе од неправди нашег данашњег поретка..."[1] У тим иде-

[1] *La Revue Socialiste*, мај 1893, *Notre programme*.

јама су око 1893 године били такозвани „независни социјалисти" у Француској, са Жаном Жоресом, Александром Милраном и Ренеом Вивијанијем на челу, који су доцније основали Француску Социјалистичку Странку. За време Драјфусове Афере показала се сва велика разлика која постоји између марксиста, са Жилом Гедом и Полом Лафаргом, и „независних" са Жоресом на челу. Док су марксисти сматрали ту велику модерну драму као једну епизоду буржоаског живота, која нема никакве везе са непосредним економским интересима пролетаријата, дотле су Жорес и његови другови, у име етичких начела, ушли у борбу, која је донела ослобођење невиног јеврејског капетана и посредно толико користи ствари демократије и пролетаријата у Француској. И у самој Немачкој јавља се последњих година реакција против искључивог и претераног економизма у социјалистичкој теорији, и Едуард Бернштајн не престаје доказивати да „оно што је у социјалистичкој теорији специфично социјалистичко, то није његова економска садржина, но његово јуридичко и етичко схватање које прожима све његове афирмације".[1] И један тако јак мислилац као што је Кропоткин, најбољи теоритичар анархистичког социјализма, тврди оно што је Марковић писао пре четрдесет година: да зло у свету долази отуда што има људи који неће да разумеју да су истоветни добро јединке и добро целине.

У опште, у наше време осећа се јасна обнова социјалнога идеализма. Алфред Фује у својим славним делима *La Psychologie des idées-forces* и *Morale des idées-forces*, магистрално је показао развитак идеје, како мисао мања од стварности, постаје јој равна и најзад већа, како идеја-одблесак постаје идеја-сила. „Човек, пише он, без сумње не извлачи ништа ни из чега, али из онога што јесте он извлачи оно што може бити и што треба бити; он уноси у свет, са новим идејама, нове ствари које без њега не би постојале... Човек је једино биће што

[1] *Socialisme et Science*, Paris, 1903, p. 6.

ми знамо које схвата и започиње други и бољи свет. Морал је триумф стваралачке мисли, која извлачи из себе саме, из почетка са напором, потом и спонтаношћу надахнућа, нову васељену".[1]

Ако је Светозар Марковић прецењивао улогу идеје и интелигенције у социјалном покрету, у основу он није био на погрешном путу. У толико мање, што у оно доба када је он започињао свој рад у Србији, другим путем и другим идејама и разлозима није се ни могло радити. У једној економски неразвијеној земљи, где социјалне супротности нису биле развијене, где су друштвене класе тек почеле стварати се, и где, нарочито, радничке класе никако није ни било, његов социјализам није ни могао да буде другачи но интелектуалан и етичан, апел на разум и на осећање.

У целокупном социјалном идеализму Светозара Марковића има једна ствар која извесно отпада: судећи цео свет по себи, уопштавајући свој случај, он је веровао да ће се *бољи људи* брзо умножити, постати велика политичка и социјална сила, и да ће таква интелигенција моћи социјално, социјалистички преобразити Србију. Али у његовом социјалном идеализму има и елемената који остају: то је вера у стваралачку и препородилачку моћ идеје, схватање да је етика основа социјализму, потреба хармоничног моралног и научног образовања код социјалних реформатора, јер, нарочито у малим земљама, идеје вреде онолико колико вреде људи који их заступају.

---

1 *Morale des ideés-forces*. Paris, 1908, p. XVII—XVIII.

ГЛАВА IX

УТИЦАЈИ РУСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА.

РУСКО ОБРАЗОВАЊЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА. — ЊЕГОВО СХВАТАЊЕ НАДМОЋНОСТИ РУСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА НАД ЗАПАДНИМ СОЦИЈАЛИЗМОМ. — ЧЕРНИШЕВСКИ. — ПИСАРЕВ. — РУСКИ УТИЦАЈ КОД СРБА СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА.

Социјализам у Србију није дошао непосредно оданде где је поникао, из Западне Европе, но посредним путем, из друге руке, из Русије. Људи који су крајем шездесетих година почели проповедати социјализам у Србији, Живојин Жујовић, Љубен Каравелов и Светозар Марковић, били су сви руски ђаци и учили су Србе ономе што су сами код Руса научили.

Светозар Марковић је још у Србији почео читати савремене руске писце, и то осећање да у Русији има да чује много новог и напредног и одвело га је у Русију. Али тек као ђак у Петрограду, од бављења у Русији, он је ушао у идеје руских реформатора шездесетих година, Чернишевскога, Доброљубова и Писарева. У Русију је дошао у доба када је Герцен, некада „руски Волтер", био изгубио значај и утицај, и он га, неправедно, назива „веома површним и недоследним публицистом". Одбацујући Герцена, он се нарочито подао утицају Чернишевског и Писарева. Он се упознао са њиховим списима, и у средини у којој се кретао видео је и живе обрасце *нових људи, бољих људи, мислећег пролетаријата*. Он улази у редове руске омладине, усваја њене идеје и схватања живота. У Русији он се духовно образује као „шестидесятникъ"; доцније, када је отишао у Швајцарску, и ако је стао читати западне социјалистичке писце и проучавати раднички покрет на Западу, он је остао веран својим руским учитељима, непрестано сматрао да треба ићи за њиховим примером, и у области идеја и на пољу практичнога рада почео радити онако како се у Русији радило. У једноме писму Љ. Белимарковићу, писаном у Цириху 26 јуна 1869, вели он одсечно: „ми

треба да будемо у српском народу оно што су Чернишевски, Доброљубов и други били у руском". У Швајцарској он ступа у везу са руским револуционарима. Он постаје агент-кореcподент руске секције Интернационале и сарадник руског социјалистичког листа у Женеви *Народное Дѣло*. Он преводи књижицу Флеровског *Азбука соціальныхъ наукъ* (1870) и штампа је у *Гласу Јавности* за 1874. У целом његовом раду дају се опазити исти ступњи развића који и код руског социјализма од 1868 до 1875: он је дошао у Русију када је Писарев са својим интелектуалним нихилизмом давао правац руској омладини, и он са њиме удара на идеализам, метафизику и естетику. После те публицистичке критике дошло је доба непосредне социјалистичке пропаганде у народу, период „одлажења у народ", и Марковић отпочиње практичку акцију, организовање привредних слојева, израђивање програма за придобијање сељака, на основу проширења задруге и општинске својине, у духу учења Чернишевскога. Најзад, исто онако као што се од 1872 године у руском социјализму оделила интелектуална, еволуционистичка и демократска струја са Лавровом на челу од бакуниновског анархистичног и разорног „бунтарства", тако и Марковић отпочиње чисто практичну, политичку и демократску акцију у Србији.

Он за руски социјализам није имао само моралних симпатија, зато што су му импоновали они морално силни и на сваку жртву и на мученииштво готови људи руског револуционарног покрета. Он је, још, био чврсто убеђен да руски социјализам стоји над западним европским социјализмом, у ономе смислу у коме је Герцен повлачио разлику између западних и руских народа: „они су у преимућству над нама што имају позитивна, одређена правила, а ми имамо преимућство крепких снага, извесну ширину нада..." У једном нарочитом чланку[1] Марковић је истакао надмоћност руског социјализма над социјализмом Интернационале. Пре свега, разлаже он, руски покрет је *старији* од Интернационале, и његов почетак треба тражити још од Стењке Рјазина и Пугачева, од сељачких устанака за земљу и слободу. Начела интегралног рускога социјализма су *потпунија* но готово искључиво политичко-економна начела Интернационале, која још није изишла са детаљним програмима, нарочито у погледу породице и религије. Руска револуционарна начела су „радикалнија но начела Интернационале:" „На њих су утицала начела европске науке и револуционарне идеје од 1789 и 1848, али су она даље развијана и прерађивана оријинално. И данас руски револуционари са својом страсном мржњом на господлук у опште, и са својим радикалним појмовима о браку и Богу, ужасавају најрадикалније чланове Интернационале, особито у Немачкој, где су светиње црквеног брака и религиозност дубоко укорењени у народу". Нигде у Европи нема толико духовнога полета, нигде толико интелектуалног заноса колико код Руса. Нигде социјалним наукама, наукама о друштву и о народном благостању, не придаје се толика важност као у Русији: „Данас Русија има сама толико научних стручних социјалиста колико сва Европа скупа. Знаменити К. Маркс проучава руски језик само зарад руских социјалиста".[1] Најзад, има један практичан разлог зашто у Србији треба дати првенство руском социјализму над европским. Срби, као Словени, имају исто „устројство" душе које и Руси, подједнако осећају и истом теже. Руски социјализам је израђен за руске прилике, за руског сељака, и како се Србија налази у истоветним економским приликама, једини социјализам који је у Србији могућ и изводљив то је руски социјализам.

Од свију руских социјалистичких писаца Марковић највише цени Чернишевског, главнога представника славне „епохе шездесетих година", и у главноме он у српском

[1] *Раденик*, 1871, бр. 29—31, 37. *Руски револуционари и Нечајев.*

[1] *Одговор Др-у Владану Ђорђевићу*, стр. 5.

народу развија његове идеје и заступа његов програм рада. Он високо цени Маркса, Прудона, Ласала, „ђенијалног Шарла Фуријеа“; Спенсер је за њега један „од првих научних аукторитета у Европи“; Мил му је „најбољи од сувремених економиста“; Огист Конт и Бокл су „двојица од највећих умова 19 века“, — али његов главни ауторитет, његов учитељ, јесте Чернишевски, за којега се тада у Европи тек почело сазнавати, и којега је тек доцније Маркс назвао „одличним научењаком и критичаром“, а Цезар де Пеп „економистом од највећих заслуга“. „Наш велики учитељ Чернишевски“, како га Марковић назива у једном писму, у његовим очима је не само један велики и идеалан карактер, „чист као злато“, но и најпотпунији и највећи социјални реформатор нових времена. „У деветнаестом веку није било ни једног реформатора, који је тако дубоко и свестрано замишљао друштвени преображај, и који би владао с толико знања и умешности у излагању свеје науке као што је био Чернишевски. Његова реформа обухватила је целога човека и цело друштво: породицу, општину, државу, све основне појмове о моралу, религији, својини, васпитању, политици, народности, итд., једном речи: он је систематично, научно изложио основна начела за коренити преображај друштвени у Русији“.[1] Чернишевски као економист и социјални реформатор, вели он у једном писму од 12 јула 1873, од особите важности је „за нас Србе“, јер „он подпуно схваћа разлику између индустријалног и земљоделског друштва и разлику у путевима којима мора ићи једно и друго друштво да приватну својину преобрати у колективну и у опште да реши питање друштвено према својим особинама.“

Благодарећи Марковићу, Чернишевски је постао врло популаран и много читан код Срба. Лаза К. Лазаревић је први почео преводити Чернишевскога на српски. У *Матици* за 1869 превео је он, под насловом *Особењак*,

[1] *Раденик*, 1871, бр. 30. стр. 117.

ону главу *Шта да се ради*, где се слика снажна фигура Рахметова. „Чернишевски, вели Лазаревић у примедби, озбиљно разбистрава помућене појмове и својим читаоцима показује пут којим се долази до друштвенога благостања. Најглавнија друштвена питања заступљена су у њему. Он гледа да се удеси живот да се плаћа по заслугама: где се поред једнакога рада неће једном пресипати а други да скапава од глади. Његови јунаци су људи пуни рачуна, пуни озбиљности и пожртвовања за оно што вреди њима и другима. Чернишевски ствара у овом роману таква лица, којима неће црвенети образ и у потоњим нараштајима.“ Марковић је особито ценио тај роман, то „еванђеље нове вере,“ како га назива Беноа Малон у својој историји социјализма. Марковић га особито препоручује као „у руској омладини најпознатије дело његово“, за које многи држе „да је ту изложено језгро његове доктрине“. Још 1871 *Раденик* га је почео доносити у преводу Павла Михајловића, и 1872 оштампао у једну свеску први део. Један део романа изишао је у *Раду* за 1874; 1881 *Радник* је донео Писарева *Пролетеријат што мисли*, „поводом романа М. Г. Чернишевскога“, 1885 дело је у две свеске изишло у Смедереву, а 1910 године доживело ново издање.

Почетком седамдесетих година Чернишевски је уважаван и код либералних писаца наших. *Матица* 1870, (стр. 190), бележећи нетачан глас о његовој смрти, вели: „То је био човек. Таквих људи треба и Русима и нама, пак да се и ми једном подигнемо повесници на површје, а не да будемо вечити талог њезин!“ Лаза Томановић у *Панчевцу* за 1870 (бр. 7) назива га „славним Чернишевским.“ *Радник* 1872 доноси превод из њега *Услови за бољи рад*, а Стојан Протић, доцније, 1882, преводи његову студију *Економска радња и законодавство*.

Но Марковић је највише учинио за познавање Чернишевскога својом књигом *Начела народне економије или наука о народном благостању*, за коју на самом наслову вели да је „израдио по Чернишевском.“ То је управо дело

Џона Стјуарта Мила *Начела Политичке Економије.* Та Милова књига у економској науци сматра се као најбоље излагање класичне економске школе, али са извесним примесама врло обазривога и смотренога социјализма. Под утицајем своје умне жене г-ђе Тајлор, Мил је ту еволуирао ка умереном социјализму, схватајући и наследство и приватну својину као привремене појаве, верујући да ће место њих, поступно и у далекој будућности, доћи општа својина, комунизам. Још од шездесетих година он је ишао ка социјализму, сматрао да економски закони нису непромењљиви и вечити, да се форме својине историјски развијају, и примао национализацију ренте и земље, ограничење права наслеђа, интервенцију државе у борбама између капитала и рада. Ако Мил није био социјалист у пуном и партијском смислу речи, ипак се знатно приближавао социјалистима, и на њега као на свога учитеља позивају се у Енглеској такозвани „фабијански социјалисти“, умерени, еволуционистички и реформистички социјалисти, чије су главне идеје интелектуално и морално васпитање народних маса, радничко законодавство, кооперација и општински социјализам.[1]

У *Современнику* за 1860 Чернишевски је почео преводити Милову економију, али уз превод дао и своје примедбе које су биле цео један нов економски систем. Тај превод са допунама штампао је прво Пипин у Русији под насловом *Очерки политеческой экономіи*, али не смејући да означи име писце који је већ био у Сибиру. Како то издање, због тешкоћа са цензуром, није било потпуно, то су пријатељи Чернишевског по нова, у целини и са пуним именом аутора, издали га у Женеви 1869 године. Ту књигу Марковић је имао у својим рукама када је израдио *Начела Народне Економије.* У једном писму из 1872 вели он: „Мил је најбољи сувремени економиста, али Мил узимље *приватну својину* као основ *природног економског строја*, па чак и поделу на раднике, власнике капитала и власнике земље. Чернишевски са свим обратно оће тек да докаже каква је форма својине најкориснија и долази сасвим до одрицања приватне својине. Разлика је дакле основна, и ја сам хтео *да по Чернишевском израдим једну социјалистичку политичку економију*“. И што је од значаја и интереса, он не преводи само *Очерки* да да „извод из извода“, но прави целу једну синтезу доктрине Чернишевскога, и то „нешто опширније но што је рад Чернишевскога.“ У предговору своје књиге вели Марковић: „Што се тиче самог текста, где год ми је било могуће, ја сам задржао текст Чернишевсков, или самога Мила, онако како га је Чернишевски ставио и разумео; а где то није било могуће, ја сам га прекрајао или сасвим замењивао својим текстом, али држао сам да није нужно да бележим где је текст Чернишевсков, а где мој. Ја изјављујем просто, да ту нема мојих ориђиналних мисли, нити ми је стало до ориђиналности, само сам желео да дело буде што боље и потпуније. Основна начела сва су Чернишевскова, и ту ја немам никакве своје заслуге, а у колико сам умео да та начела систематски изложим и да Чернишевсков рад употребом, за то сам одговоран пред читаоцима.“ То је један од најранијих покушаја систематског излагања доктрине Чернишевскога, и као такав овај врло озбиљан посао Светозара Марковића још није по заслузи примећен и стручно оцењен.

[1] Jean Lubac: *John Stuart-Mill et le Socialisme.* Paris, 1902.

Кад је Марковић дошао у Петроград, Чернишевски је био у Сибиру, и његово место духовног вође руске омладине заузео је Писарев. Крајем шездесетих година Писарев је био на врхунцу свога утицаја, његова целокупна дела изишла су, у десет томова, од 1866 до 1868, и када је умро, 4 јула 1868, смрт овог младог и смелог „хероја мисли“ оплакала је сва напредна младеж руска. Њега је Марковић видео и слушао, и у *Литературној вечери* даје извод из једне беседе „познатог писца из руске омладине, г. Писарева“. Не Чернишевски но Писарев је утицао на њега када је писао *Реализам у науци и у животу*, и његов чланак *Како су нас васпитали* израђен је

по угледу на чланак Писарева *Наша университетска наука*. Писарев је код Срба седамдесетих година био још више превођен но и сам Чернишевски. Својим јасним и прегледним излагањем разних економских, историјских и природњачких доктрина, својим приказивањима појединих тренутака из историје човечанске мисли, а нарочито одсечним тоном и живим стилом он се допадао читаоцима српским, жудним општих знања, синтетичних појмова и смелих афирмација.[1] Између руске и српске читалачке публике било је толико социјалне и моралне сличности, да су руски писци налазили код Срба исто онако верну и пажљиву публику као што су је имали у Русији.

Светозар Марковић је ставио у снажан додир руску реформаторску књижевност шездесетих година са младом српском књижевношћу, и у току седамдесетих година социјализам и демократија у Србији напајају се из руских извора. Марковић је све своје пријатеље и ученике нагонио да уче руски; у Београду, нарочито међу великошколцима, сматрало се за обавезно знање рускога језика, и никада, ни пре ни после, није се толико читало руских књига. Више но икоји други словенски народ у то доба Срби су стајали у вези са руском друштвеном мишљу и руском књижевношћу, и *Вѣстникъ Европы*, 1877 године, хвалећи Србе што се труде да се упознају са „савременом руском мисли“, истичући да се

[1] 1869 године, у *Вили*, Стојан Новаковић преводи одломак из Писарева *Појети*. 1870: *Србија* доноси *Дарвинову теорију*, Светозар Никетић даје позив на претплату за *Историјски развитак јевропске мисли*, Раша Милошевић шаље за *Младу Србадију Напредовање животиња и растиња*, у богословском друштву *Братству* један члан чита *Поглед инглеских мислилаца на савремене потребе друштвене*. 1871: *Јединство* (бр. 150—183) доноси *Преглед умног живота у Средњем Веку*. 1871: у *Јединству* (бр. 21—26) *Историја развића у старо доба*, што се оштампава у засебну књигу; 1873 објављује се позив на претплату за *Историске идеје Огиста Конта*. 1873: *Исток* (бр. 64—132) доноси *Историјски развитак рада*, *Будућност* (бр. 72) даје *Нови век или доба метафизичких доказа*.

млада српска књижевност „свесно труди да упозна Србе управо са најновијом струјом руске књижевности“, вели: „нова српска књижевност, при свој ограничености својих размера, мал да се не одзива живље но све остале словенске књижевности скупа на најновија друштвена питања, и више се интересује за руску књижевност“.[1]

ГЛАВА X

УТИЦАЈИ ЗАПАДНОГА СОЦИЈАЛИЗМА.

ИНТЕРНАЦИОНАЛА. — КОМУНА. — МАРКС. — ЛАСАЛ.

Пре но што је дошао у Швајцарску, Марковић је мало знао о западном социјализму, и у колико је знао то је било преко руских писаца. У Швајцарској, која је тада била центар Интернационале, упознао се он са начелима западнога социјализма, нарочито са начелима Маркса и Ласала.

У то доба у српској јавности дошла су била на ред економска питања, и као никада дотле политичка економија је била цењена и рађена. Чак и у романтичарској Уједињеној Омладини Српској опажала се извесна тежња за претресање економских питања и за рад на материјалном унапређењу народа.[2] Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година на српском излази неколико преведених политичких економија.[3] На економској науци, и то са социјалистичке тачке гледишта, најживље је радио Живојин Жујовић, руски ђак, чиновник министарства финансија, Прудоновац по убеђењима, али више кабинетски човек но јаван радник. Прудон, „социјалист

[1] *Стража*, 1878, стр. 138—140.

[2] J. Скерлић: *Омладина и њена књижевност*, стр. 159—161.

[3] Чед. Мијатовић: *О државном газдинству или наука о финансијама*, по Лоренцу Стајну и другима. Београд, 1869. *Народна економија за свакога*, од Рапеа, изишла је у два превода, Косте Јовановића (1872) и Ђорђа Поповића (1872). Владимир Јовановић преводи Вилхелма Рошера *Систем народне привреде* (1872).

малих сељака и малих грађана“, како га назива Енгелс, крајем шездесетих година био је на великом гласу. У добу око 1863 Прудон је за радничку демократију у Паризу био оно што је Луј Блан био 1848, и он је француској радничкој класи дао нов програм: узајамно потпомагање, кооперација у свима облицима, бесплатан кредит. Француски чланови Интернационале били су прудоновци, као готово сви главни чланови Комуне. Ма како да су Маркс и његови следбеници спорили Прудона, он је силно утицао на социјалистичке писце свога доба. Родбертус је од њега узео своју теорију ренте и дохотка без рада; Бакунин му дугује више од половине својих идеја.[1] Прудон, који је толики глас уживао у радничкој демократији и европском социјализму, био је у то доба врло познат и много превођен код Срба, и може се рећи да се социјалистичка мисао код нас прво појавила у облику прудонизма.[2] Али Светозар Марковић окреће социјалистичку мисао у Србији на другу страну, и доводи је у везу са Интернационалом.

Интернационала, „међународно удружење које радници стављају на сусрет космополитској организацији капитала“, како вели Маркс, поникла је 1864. Почетак шездесетих година био је доба великог политичког и социјалнога врења готово у целом свету. У Француској, демократски покрет угушен после 1851, поново се јавља; у Немачкој, Ласал подиже на ноге велике масе радничке;

[1] Paul Louis: *Histoire du socialisme français.* Paris, 1901 p. 229. — Hubert Bourgin: *Proudhon.* Paris, 1901, p. 76—88.

[2] Још 1866 *Застава* је донела *Прудон о француској демократији,* извод из књиге *Les démocrates assermentés et le peuple.* Прудонова начела највише је ширио Живојин Жујовић. У *Србији* 1868, бр. 55—58, он је дао заокругљену студију: *Прудон. Живот и наука његова*; у *Србији* за 1869 (бр. 43 sq.) изнео је по Прудону: *Општа начела за реформу данка у савременом друштву. Световид,* 1868, бр. 18—35, доноси *Прудон и његов живот и доктрине, Србија,* 1868, бр. 70—18, *Народно образовање сматрано са стране политичко-економне.* У *Побратимству,* 1870, чита се превод из Прудона *О малтусовцима.*

Пољска је устала за своју слободу и независност; Русија ври и грозничаво јури напретку; у Америци бесни рат за ослобођење Црнаца. Као и поједине нације, тако и радничка класа почела кретати се. 28 септембра 1864, приликом једне међународне манифестације у корист сатрвене Пољске, раднички представници неколико европских земаља основали су „Међународно Друштво Радника“, коме је Карло Маркс био духовни отац и вођ. У првоме манифесту су објављене идеје, које ће усвојити цео модерни раднички покрет: „Потчињеност радника капиталу јесте извор свакэг политичког, моралног и материјалног ропства... Ослобођење радника мора да буде дело самих радника...“ То је била прва међународна организација једне странке, зачетак једног великог покрета маса̂, какав се није видео од доба хришћанства, и париски лист *Le Siècle* имао је права када је писао „ми имамо предосећање да се нешто велико десило у свету.“ Интернационала је наишла на већи одзив код радничке масе но што су њени зачетници и помишљали. До 1870 године она је имала цео један низ успеха. Стотине хиљада радника из свију европских земаља слали су своје изасланике на њене конгресе, који су се држали у Женеви 1866, у Лозани 1867, у Брислу 1868, у Базелу 1869. На првом женевском конгресу било је представљено 70.000 чланова, на другом у Лозани, годину дана касније, 300.000 чланова, а на трећем у Брислу, тај број је скочио на огромну цифру једнога милиона. Велике радничке организације у Енглеској, Белгији, Немачкој и Швајцарској улазе у Интернационалу, и енглески лист *Times* је писао да је одушевљење радника за Интернационалу тако како су само први хришћани имали за своју цркву.

Интернационала је најзад захватила и Словене. На конгресу у Базелу 1869 истакнута је потреба „тесног организационог сједињења између западног пролетаријата и радничког света.“ Руски револуционари у Женеви основали су 1870 руску секцију Интернационале. Оснивачи су били проширили свој круг рада, и као нарочити циљ су

у своме програму истакли „пропаганду и развијање Међународног Удружења Радника у словенским земљама." Сматрајући да „идеја панславизма производи штетан утицај на дух и развитак радничких маса у словенским земљама Аустрије и Турске", Секција позива Словене да прихвате нова револуционарна радничка начела и да ступе у велику европску социјалистичку заједницу, јер само тим путем доћи ће до личне и националне слободе и самосталности. Марта месеца 1870 Руска Секција примљена је у Интернационалу, и Маркс, у приватном писму, изјављује своје радовање што и Русија „почиње учествовање у општем покрету нашега века." Из признања великих заслуга Марксових за Интернационалу, руска Секција га је изабрали за свога представника у главном одбору у Лондону.

Циљајући нарочито на социјалистичку пропаганду међу Словенима, на стварање засебних националних секција словенских, „устав Руске Секције" говори о људима преко којих ће се вршити пропаганда међу осталим словенским народима. Ти „агенти кореспонденти" имали су право да учествују на састанцима Руске Секције. Они имају слати редовне извештаје о радничком покрету у својим земљама, и ти извештаји биће штампани у органу Руске Секције *Народное Дѣло*, да би се „раднички свет могао упознати са садашњим положајем своје словенске браће". Један од најранијих „агената-кореспондената" Руске Секције Интернационале постао је Светозар Марковић, и његов чланак *Политички и економни положај радничког сталежа у Србији*, који је прво изишао у *Народномъ Дѣлу*, само је један рапорт који је по дужности послан. 1872 године, у једној полемици, Марковић је изјављивао „Лаж је да сам ја „одборник" Интернационале. Ја сам јавно рекао, да се слажем са начелима што их је изнела Интернационала, али нити сам члан, а још мање одбор-

[1] Куклинъ: *Итоги революціоннаго движенія въ Россіи за сорокъ лѣтъ 1862—1902 г. г.* стр. 10—26.

ник те дружине".[1] Изјављујући тако, Марковић је формално говорио истину, јер он није био ни одборник Интернационале, нити непосредно њен члан. Али он је био „агент-кореспондент" Руске Секције Интернационале, која је била пуноправни саставни део Међународног Удружења Радника, и као такав он је посредно припадао Интернационали.

И не само да је слао писмене извештаје Руској Секцији, но је у Србији, у прво време свога рада, док је био још загрејан чистим социјализмом и док је Интернационала била у јеку, чинио велику писмену пропаганду њених идеја. Он је почео са великим одушевљењем за Интернационалу, прецењујући, у осталом као и цео свет тада, њену снагу, као Гарибалди који ју је називао „сунцем будућности", и верујући у брзину њенога пуног успеха. 1870, у чланку *Друштвена и политичка борба у Европи*,[2] он поздравља Интернационалу као велику силу нових времена, као први нацрт блиске будућности рода људског. Пошто је дао кратку историју њеног постанка и рада, и, по одлукама бриселског и базелског конгреса, изложио њене главне идеје, додаје: „Јасно је из овога што сам у кратко казао из решења Интернацијонала, да је ово партија која хоће да уреди друштво на новим научним начелима. Она хоће у главноме да се народ организује као друштво радника (у најопширнијем смислу те речи), она хоће да сваки члан народа живи *својим сопственим радом* а не на рачун другога, а у исто време да цео народ ујемчи сваком свом члану *образовање и оруђе за рад*, без чега је немогућ развитак свију способности човека..." Он Интернационали даје значај великог и историјског препорођајног покрета, и у једноме писму из 1870 пореди људе у њој са апостолима првобитнога Хришћанства. Он констатује њене нагле и огромне успехе: „она покрива сав образовани свет својим много-

[1] *Одговор Д-ру Владану Ђорђевићу*, стр. 25.
[2] *Целокупна дела*, књ. III, стр. 157—175.

бројним дружинама, које ничу поступно све нове и нове“. Он њене чланове броји на милионе, и држи да није далеко час када ће оно „ступити у одсудан бој с капиталом који влада“, и социјална револуција тада биће свршен чин!

После 1872 године Марковић се знатно разхладио у својој вери у Интернационалу. Она се ни из близа није показала тако чврсто организована и тако моћна као што су мислили и пријатељи и непријатељи њени. Од првога часа, — остављајући на страну опозицију фуриериста и позитивиста — јавиле су се у њој борбе између присталица Прудона и Маркса, а од 1871 између бакуниста и марксиста. Од 1872 године Бакунин је окупио око себе све Марксове противнике, и у кругу Интернационале отпочиње оштра борба између централистичког социјализма Марксовог и федералистичког анархизма Бакуниновог, између оних који су хтели предати сву власт у покрету Главном Одбору у Лондону и оних који су хтели аутономију националних и локалних организација. На конгресу у Хагу 1872 године Бакунин буде искључен из Интернационале, али у својој Јурској Федерацији он прикупља већи део социјалиста латинских земаља. Обе социјалистичке организације троше сву снагу у међусобним борбама, и немоћно умиру. 1873 седиште Главнога Одбора Интернационале пренето је у Њу-Јорк, где се она нечујно и угасила. Септембра 1874 Енгелс је писао: „стара Интернационала је сасвим свршила и престала је постојати“. И пре великог расцепа, Интернационала је имала тако мале стварне моћи, да једино што је могла учинити за време париске Комуне, то је што је пуштала теоријске манифесте, ремек-дела Марксове логике и материјалистичког објашњавања социјалних борби, али без икаквог практичног дејства.

Марковић је видео ту немоћ Интернационале, и изгубио веру да ће Међународно Удружење Радника за кратко време бити господар судбине света. Но оно што га је највише разхладило, то је, што је после неколико година практичнога рада и стеченога политичкога искуства, увидео да је немогуће у једној економски неразвијеној, земљорадничкој и још патриархалној земљи као што је Србија, ишта радити по једном писаном програму као што је био Интернационалин, који је Маркс створио искључиво за прилике и потребе индустријског пролетаријата у великим и економски развијеним земљама Западне Европе. Врло критички Марковић објашњавао је расцеп у Интернационали и узрок зашто се по Интернационалном програму ништа дубље не може радити у Србији. „Ја држим, писао је он у једном писму с краја 1873 или с почетка 1874, да поцепаност лежи много дубље у самој разлици индустријалног развитка код разних народа. Ја држим да је програм Маркса, кога је усвојила Интернацијонала, у први мах *једностран* и *неприменљив* скоро за све друге народе осим Енглеске. По њему Интернацијонала ће у свим земљама бити у мањини и неке никад заузети „власт“. Према томе оправдана је тежња да се направи шири социјалистички програм... Интернационала мора ставити шири програм а не само „борбу пролетаријата са буржоазијом“, или ће се распасти и пропасти у својој домаћој кавзи“. Марковић је био у пуном праву, и стварност је потпуно доказала тачност његових погледа. Што се њега лично тицало, он је од 1873 напустио програм Интернационале, од Маркса се вратио Чернишевском, и започео рад у Србији са „ширим програмом“, тако широким да је из социјализма неизбежно заишао у радикализам.

Марковић није био само проповедник Интернационале међу Србима, но и велики бранилац париске Комуне, и то у толикој мери да су противници прилепили њему и његовим пријатељима име „комунаца“ и „петролејаца“. Париска Комуна у ствари није била оно што се међу тадашњим социјалистима и у реакционарној буржоазији мислило: покушај пролетаријата за оснивање комунистичког друштва. То је у ствари био врло сложен, и економски

и политички, и национални покрет, покрет не само париског радништва но и париског малог грађанства, не само социјалиста и комуниста но и крајњих радикала, и то не за комунистички но за комуналистички идеал, не за општу својину но за широку општинску самоуправу Париза.

Париска Комуна није резултат политичке агитације, но је постала природно и спонтано, као логична последица стања у коме се Париз находио. Опсађен немачком војском, Париз је херојски издржао оно што ниједна варош у модерно доба није издржала. Као што патриотски Париз не може да опрости Скупштини у Версаљу што је закључила онако сраман мир са Немцима, давши 5 милиарди ратне оштете и целе две покрајине, тако и реакционарна скупштина у Версаљу не може да заборави Паризу што је прогласио Републику и наметнуо је целој земљи, и она зато намерава да престоницу пренесе у унутрашњост. Она стално спроводи реакцију, укида републиканске листове, осуђује на смрт Бланкиа и Флурана, на главна места у војсци и дипломатији поставља најодлучније монархисте. Она решава да се одмах после дигнуте опсаде у Паризу, који је толико страдао од глади и бомбардовања, наплаћује дужна кирија и сва приватна дуговања, и од 13 до 17 марта 1871 париски судови забележили су 150.000 протеста за наплату дуга. Поврх свега, версаљска скупштина решава да се народ разоружа и да се од Народне Гарде одузму топови. На тај глас, народ се узруја, предграђа се успротиве, и генерал Леконт и пуковик Клеман Тома, који су имали да разоружају народ, буду пушкарани. На први глас, Тјер и влада побегну у Версаљ, и између побуњеног републиканског Париза и реакционарнога Версаља отпоче се борба на живот и смрт. Комуна, то јест париска општина, одметла се од државе, покушала неколико социјалних реформа, показала много хероизма и учинила много грешака, али у главном остала начелна и поштена.

Маја месеца версаљска војска, састављена из бретонских пешака, морнарских војника, папских зуава и жандарма, нарочито из војних заробљеника које је Бизмарк из

Немачке пуштао таман толико колико је потребно да се одржава грађански рат у Француској, — сва та шарена „војска Реда“, са узвицима „живео краљ“, ушла је у савладан Париз. Тјер том приликом потпуно заслужује титулу „буржоаског Суле“, коју му је Маркс дао, и тада отпочиње једна од најсвирепијих и најстрашнијих репресалија које је историја новога доба забележила. Један од генерала „војске Реда“, генерал Мак-Махон, признаје да је том приликом пушкарано 15.900 људи, а стварно преко 30.000, тако да више није било места по гробљима, но су лешине бацане у Сену и у напуштене мајдане. Стрељани су не само људи који су ухваћени са пушком у руци но и старци, жене и деца, и деца од дванаест и десет година. Из читавих улица радничких квартова извођени су становници, сви без разлике пола и старости, и брисани митраљезима. Од 40.000 заробљеника које су судили војни судови, њих 25.000 послано је на заточење у колоније, тако да су читаве индустрије и занати у Паризу остали без радних руку. И, поред свега тога католички и монархистички посланици у Скупштини, нападали су владу што је била блага према усташима!

Европска реакција, сва без разлике, сложила се у мржњи и у моралном убијању сломљене Комуне. На против, напреднији духови, као Гарибалди, и социјалисти свију земаља, узели су је у одбрану и у прославу. Европски социјализам онога доба мислио је о Комуни оно што је Маркс писао: „Париз радника из 1871, Париз Комуне биће прослављан као претеча новог друштва. Успомене на његове мученике живеће као светилиште у великом срцу радничке класе. Истребитеље Комуне историја је већ приковала за срамни стуб, и све молитве њихових свештеника неће успети да их искупе од грехова“.[1] Радници су, свуда где им је било слободно, чинили манифестације у част Комуне. У Пешти, због једне такве радничке манифе-

[1] *La Commune de Paris*. Traduction, préface et notes pas Charles Longuet. Paris, 1901. p. 83.

стације под црним заставама, отпочела је велика „веле-издајничка“ парница против радника.

Као и у целој Европи, тако и у Србији, јавно мнење у оцењивању Комуне поделило се у два табора. Реакционари су витлали црвеним бауком, блатом се бацали на Комуну и претили истребљивањем и домаћим „петролејцима“ и „Рошфоровићима“. Слободоумни елементи, један део напредних либерала и сви социјалисти, узимали су је у заштиту. *Млада Србадија* није у Комуни гледала само једну сталешку побуну против „бесних капиталиста“, но и изванредно важан експеримент светске демократије, „претечу универсалне републике“, манифестацију „узвишене мисли човечанског братства“. Светозар Милетић је у „Застави“ (1871, бр. 35) бранио идеал Комуне: „Није доста република *реда*, него и република *рада*; није доста република *права* него и република *правде*; није доста република *слободе* него и република општега благостања, република *живота*“. Два главна песника српска, Јакшић и Змај, рекли су своју реч о Комуни. Јакшић је славио „лепотицу Комуну“,[1] а Змај је, у својој храброј песми *На гробу стрељаних комуниста*, ожалио жртве, и то му реакционари у Србији никад нису заборавили.

Но главни адвокат Комуне у српској јавности био је Светозар Марковић. *Раденик*, покренут неколико недеља после њеног пада, често је доносио вести и чланке о њој, или адресе Интернационале или чланке из немачких социјалистичких листова, нарочито *Volksstaat*-а. Марковић је у *Раденику* 1871 написао неколико одважних и речитих чланака у одбрану Комуне: *Погибија Париске Комуне, Комуна и Интернационала, Бели Терор*. Он је ту топло бранио побеђене на које су немилостиву хајку дигли „енглески богаташи, бриселски министри и депутирци (представници капиталиста), сви европски владари и сви живи маршали, ђенерали и остала

[1] Ј. Скерлић: *Ђура Јакшић као сарадник „Враголана“*, *Одјек*, 1906, бр. 79.

господа, бечки чифути и београдски новинари...“ „Поткупљени новинари и књижевници“, „продана журналистика“, сви они очевидно „имају две мере којим мере светске догађаје. Једном мере владарска дела, њихове битке, пљачке, насиља и т. д., а другом мере народне устанке и оне крваве последице, које сваки устанак као и сваки рат собом доноси“. Марковић износи дубоке социјалне узроке народних устанака у опште, приказује право стање Комуне, брани побеђене од неправедних оптужаба, слика свирепости победилаца, и полемише са домаћим реакционарима, који прижељкују у маломе оно што су њихови једномишљеници у Француској извели у великоме. Пад Комуне дао је Марковићу прилике да напише неколико јаких чланака, али у исти мах он га је утврдио у његову мишљењу да од револуција нема велике користи и да дан социјалне ликвидације није тако близу као што је он у једном тренутку помишљао.

Када се каже да је Марковић био ушао у идеје Интернационале, потребно је прецизовати, јер се у Интернационали отимале о превласт идеје и Маркса, и Прудона, и Бакунина. Како је Марковић мислио о Бакунину, видело се приликом његова учешћа на српском социјалистичком конгресу у Цириху. За Прудона Марковић није много марио. Ценећи га лично, он га у опште и није убрајао у социјалисте, и у једном писму Живојину Жујовићу, писаном 4 јануара 1870, називао га је „најдаровитијим најпоштенијим и најрадикалнијим противником свију социјалистичких и комунистичких теорија.“ Марковић је био и остао у званичним идејама Интернационале, како их је Маркс формуловао и бранио против прудониста и бакуниста.

Са Марксом се он није могао упознати у Русији. Маркс у то доба код Руса је био врло мало познат. *Комунистички Манифест* преведен је на руски 1870, *Капитал* 1872, и Зибер је почео популаризовати марксизам тек после 1877 године. Марковић се упознао са Марксом тек у Швајцарској, и први пут га помиње у једном писму

из априла 1869. За Маркса је знао посредно и непосредно, посредно из адреса и из резолуција конгреса Интернационале, у којој се Марксов утицај постајао све јачи, („Маркс, писао је Марковић, данас има највише присталица у Интернационалу") и из немачког социјал-демократског органа *Volksstaat*-a, а непосредно из самих Марксових дела. У једном од ранијих чланака својих, у *Друштвеној и политичкој борби у Европи*, он помиње Маркса међу писцима који заступају „научну социјалистичку теорију, која се оснива на начелима", и том приликом наводи прву свеску *Капитала*. У последњој полемици са Владимиром Јовановићем, он му замера што му је остао „сасвим непознат научни рад Карла Маркса, Енгелса и др., који су на основу тачног научног испитивања уништили сасвим демократску науку о друштву, а поглавито њену основну науку — политичку економију." У њиним списима вели он, налазе се аутентичне „савремене теорије о социјализму", какве је доцније Интернационала популаризовала.[1] У једном писму из пожаревачког затвора он тражи од П. Тодоровића да му пошље *Капитал* да попуни нека места о „подели рада у фабрикама, која су код Мила непотпуно изнесена". Иначе, он Маркса непосредно ретко наводи. И ако су га руски и српски бакунисти сматрали за марксиста, он Маркса слабо помиње и чини више ограда од његових начела. У целом његовом покрету Маркс се, у опште, слабо преводи. Превод *Комунистичког манифеста*, изишао 1872, а исте године *Радник* је донео (бр. 26—30) *Шта је то раденички дан (по Карлу Марксу, das Kapital).*

Као опште идеје Интернационале Марковић прима пуно Марксових идеја: његово детерминистичко-економско схватање друштвених борби, материјалистичко схватање историје, супротности између буржоазије и пролетаријата, критику буржоаске производње и буржоаске цивилизације, концентрацију капитала, историјску мисију пролетаријата,

[1] *Социјализам или друштвено питање, Рад*, 1874, стр. 148.

схватање силе као бабице старога друштва. Он је у 1870 толико у Марксовим идејама да говорећи о Марксу пише: „Он је први показао пролетаријату пут којим може решити социјално питање, а то је да се пролетаријат свију земаља организује као једна партија". „Строги непреклони закони историјскога развитка" о којима он говори, у главном су закони које је Маркс утврдио. Сасвим у духу *Комунистичког манифеста*, пише он: „Социјалисти и комунисти не позивају се на неко уображено братство свију људи, на њихова природна права и на друге сањарије, већ просто на економски рачун".[1] Када је имао да излаже „начела радничке партије", и савременог социјализма, он је то чинио по званичним публикацијама Интернационале, које је Маркс ако не сам писао а оно увек инспирисао. „У овим списима, вели Марковић, изложен је последњи развитак сталешке борбе у Европи у разним земљама, и формулисана је тежња четвртог сталежа као што ју је он данас сам разумео."

Марковић је уважавао Маркса као мислиоца, али му је чинио велике и основне замерке, и у критичном схватању социјалистичке борбе и целог радничког покрета толико се размимоилазио са њиме да се не може назвати марксистом. У једном интересантном писму Нинковићевој, од 12 јула 1871, он назива Маркса „главом (по уму) данашње радничке партије, мислиоцем до крајности логичним у својим хегеловским законима друштвеног развитка". Маркс изврсно и јасно показује како је стварање пролетаријата неминовна последица капитализма и да је прва потреба социјалистичке борбе класинска организација пролетаријата са првим задатком задобијања политичке моћи. Али тако уско схватање социјализма ограничава се само на земље индустријски развијене, и где већ постоји дубок и непремостив јаз између буржоазије и пролетаријата, као што је случај у Енглеској. „Они тврде да „историјски закон" захтева да ишчезне

[1] *Целокупна дела*, I, 143.

приватна својина и да се замени државном, и та им је једна догма довољна као мухамеданцу „алах ил алах“, па да одма постане сваки војник пророков. А за остварење тог начела они мисле да могу згазити и појмове и навике и саме материјалне интересе масе малих сопственика“. Марксове теорије нису за земље неиндустријске, где класне разлике нису тако велике, или се тек почињу оцртавати, као што је случај у Србији, и марксистичка теорија „не даје никакве позитивне основе за решење друштвеног питања код нас.“ Зато, социјализам у Србији треба да се ослони на руски социјализам, нарочито на Чернишевског, који ставља питање на шире земљиште, схвата социјалну борбу не само као борбу између пролетера и капиталиста, но као борбу између „корисног и некорисног рада“, и води врло много рачуна о ситним сопственицима, занатлијама и сељацима. Марковићу се не допада. узак класински, раднички егоизам који приповедају марксисти, и љути се на аустријски социјалистички орган *Volkswille*, „где пишу овејани Марксовци“, који као утопије напада уништење стајаће војске и бирократије, јер би услед тога много радне снаге било на пијаци, и наднице би неминовно пале. У својим идејама етичког и идеалистичког социјализма, Марковић се буни против сувог, искључивог и материјалистичког марксизма, који све своди на интересе и себичне рачуне, као што га буни догматизам марксиста, који све своди на једну једину идеју.

Ту целу своју интимну мисао о марксизму он је казивао у писмима, али и у јавности, чак у првом, социјалистичком делу своје делатности, он није био за искључиво марксистичко схватање социјалне борбе. Марксовим економним идејама он одриче сваку општу вредност. Излажући Марксове идеје, он им чини једну, али крупну замерку. Али та „мана Марксовог закона о друштвеном развитку“ основна је у целом систему, и без ње марксизам није марксизам. „Развитак капиталистичког друштва јесте заиста фактичка историја западног друштва; и закони, што су тамо постављени, као закони економског развитка оног друштва, заиста су тачни. Али *што нису закони човечанског друштва у опште*. Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економскога развитка, којима је прошло индустријално друштво, н. пр. у Енглеској, које је К. Маркс имао поглавито у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести, кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би допустили да се развије „капиталистично“ газдинство до крајности, па тек онда да мисле на друштвени преображај, већ би то учинили много пре. Овим хоћемо да кажемо, да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз „пургаторијум“ капиталистичке производње“.[1]

У опште, Марковић радничко питање и схвата у много ширем и слободнијем смислу: за њега је то опште питање „како да се народни рад тако устроји (организује), да и производња буде снажна и подела тако правична, да сваки члан својим радом може живети у благостању“. Тако схваћено „право радeничко питање“, како га је *Радeник* вазда разумевао и излагао, јесте „најважније питање за *све* чланове једног друштва, за све народе без разлике, па разуме се и за Србију“. Питање о односима пролетаријата и капиталиста, борба класа, „питање о најамништву“ које је за Маркса било главно и основно, за Марковића је само један део целокупног радничког питања“. „Оно, вели Марковић, може бити на првом месту у свакој земљи, где је подела између радника и капиталиста у велико развијена; али у земљама где тога нема или га има врло мало, н. пр. код нас, питање о најамништву може бити на последњем месту“.[2] Према томе, о Светозару Марковићу као приста-

[1] *Начела народне економије*, стр. 20—21.

[2] *Целокупна дела*, III, стр. 114—116.

лици марксистичких доктрина и политичких метода не може бити говора.

Као што није утицао на њега Маркс, исто тако није утицао ни други велики социјалистички писац и агитатор тога времена, Ласал, који је у главноме произилазио из Маркса, и којега је сам Марковић називао „ђаком Марксовим“. Он је знао и читао Ласала, и 1870, у чланку *Друштвена и политичка борба у Европи*, разлажући „научну социјалистичку теорију“, он поред Маркса наводи и Ласала, особито његове списе: *Bastiat-Schulze Delitzch Kapital und Arbeit*, *Die indirekte Steuer*, *Arbeiter Lesebuch*, и упућује српске социјалисте да читају та дела.[1] Он усваја Ласалову заблуду по којој: што се капитализам више снажи „све више пада надница и радник постаје роб капиталиста“.[1] Можда под утицајем Ласалове огорчене борбе против либерализма, и он је онако нападао српске либерале, стављајући их у једну категорију са најгорим реакционарима, „као нијансе једне партије која хоће да одржи монопол имања и власти“. Иначе, њему Ласалов политички рад изгледа недовољан, и у чланку *Радничко питање у Србији*, он га критикује што је раднички програм свео на минимум, и толике снаге трошио на пореску реформу и на кредит за радничка удружења.[2]

[1] *Целокупна дела*, I, стр. 45,

[2] Ласал је мало утицао на Марковића, али је код Срба у опште, око 1870 године, нарочито у периоду од 1870 до 1875, био врло познат и популаризован. Још у омладинској дружини *Завери*, 1867, у Минхену Милисав Миловановић чита рад *Упоредно објашњавање система Ласала и Шулца Делића;* Јеша Јерковић, 1871, у *Младој Србадији* преводи *Премишљања о уставу;* исти преводилац, у истом часопису, 1872, преводи *Шта је то лажна уставност и како она постаје.* У *Младој Србадији*, такође, 1872, преводи се *Раднички програм Ласалов у нарочитој свези између данашњег историјског развитка и између покрета радничког.* Земунски *Граничар*, 1874, доноси *О суштини устава.* То изилази као I књига *Савремене Библиотеке*, у Новом Саду, 1875. Преводилац, Никола Марковић, истичући велики значај Ласалових списа, обећава да ће сва важнија његова дела превести на српски језик.

У опште, утицаји западнога социјализма, израђеног за индустријски пролетаријат великих капиталистичких земаља, код Светозара Марковића су више теоријске но практичне природе, и у сваком случају долазе иза утицаја рускога социјализма, социјализма по Чернишевском, израђеног за велике масе сеоског народа у аграрним земљама као што су Русија и Србија. Нарочито на пољу практичке акције Марковић се издваја од Маркса и од социјализма Интернационале, и на основу идеја Чернишевскога ствара нов, „шири програм“ рада за Србију.

ГЛАВА XI

ПРАКТИЧНИ ЕКОНОМСКИ ПРОГРАМ.

КООПЕРАТИВНИ ПОКРЕТ КОД ЕВРОПСКИХ СОЦИЈАЛИСТА ОКО 1870. — КООПЕРАТИВНЕ ИДЕЈЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА. — СЕЉАЧКО ПИТАЊЕ. — РУСКИ АГРАРНИ СОЦИЈАЛИЗАМ. — ИЗ ПАТРИЈАРХАЛНОСТИ У КОМУНИЗАМ. — СОЦИЈАЛИСТИЧКИ РАД НА СРПСКОМЕ СЕЛУ. — СЕОСКА ЗАДРУГА. — ИСТИЦАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ПИТАЊА НАД ЕКОНОМСКИМ.

Као једно од најглавнијих и најлакших средстава за остварење социјалистичкога програма у Србији, Светозар Марковић је сматрао кооперацију, цео један разгранат систем произвођачких и потрошачких дружина.

Кооперација се тада почела схватати као велико оруђе социјалнога напретка у опште, и у извесним социјалистичким круговима у њој се гледао почетак, прво, делимично остварење социјализма. 1848 године у Француској, када се озбиљно схватило начело Луја Блана, „организације рада“, кооперације су почеле ницати на све стране. За кратко време основало се преко 200 радничких задруга, којима је држава притекла у помоћ са 3,000.000 динара. Те задруге нису имале успеха, и 1865 било их је свега 4 у животу. Шездесетих година, под Прудоновим утицајем, јавља се нов кооперативни покрет, који толико заноси радничку класу, да су се револуционарни социјалисти као стари Бланки почели бунити про-

тиву њега, наводећи да скреће пажњу и слаби револуционарну енергију пролетаријата.[1]

Али начело кооперације је било тако јако, да је Комуна 1871 намеравала да радничким удружењима и кооперативама преда фабрике које су фабриканти напустили, и да сва та удружења и кооперативе састави у једну конфедерацију. У Немачкој кооперативни покрет је још јачи. Од 1849 Шулце Делич проповеда кооперацију и за раднике и за малу буржоазију, на основу начела самопомоћи, без ослањања на државу, и шездесетих година тај покрет добива велике размере. Са социјалистичке, и моралне и практичне тачке гледишта таква кооперација, која је водила рачуна само о непосредним материјалним интересима, била је опасна, јер је од радника стварала мале грађане. Фердинанд Ласал започиње цео крсташки рат против такве кооперације коју сматра за једну буржоаску палијативу и прерушену филантропију, уверен да кооперативе без обилате државне помоћи не могу одолети у борби против капиталиста. Ради тога, казивао је он, потребно је да радници политички освоје државу, да данашња „полицијска држава“ постане радничка држава, и да она из својих средстава помаже кооперативе. Маркс у Интернационали заступао је мишљење да кооперативе не могу опстати без државне потпоре, и његова је идеја у изјави Интернационале из 1866, у којој се кооперативни покрет сматра као „једна од опруга преображаја данашњега друштва“, и тврди да ће будуће друштво бити „удружење слободних и једнаких произвођача“.[2]

Марковић, који је и у Русији видео како социјалисти оснивају радничке кооперативе, био је убеђен да тако треба радити и у Србији. Само, чим је дошао, њему се јавило практично питање: с киме и за кога да оснива задруге? Немајући радника, он почиње посао са малом буржоазијом, са занатлијама. „Они пријатељи *радничког*

[1] Paul Louis: *Histoire de socialisme français*, Paris, 1901. P. 231.

[2] Edgard Milhaud: *La Démocratie socialiste allemande*. Paris, 1903. P. 442—515.

света, вели он, који би хтели да се приме учешћа у *организацији рада* код нас, могу по овим начелима удесити правило за сваку *занатлиску* задругу у своме месту према својим потребама.“ [2] Он почиње рад са занатлијама, али не демагошким и реакционарним заваравањима да је могућно вратити средњевековне еснафе, но на против у напредном смислу, тражећи укидање застарелих еснафа, и модерну организацију занатлијства, стручно образовање, прилагођавање новоме духу и новим потребама времена.

У чланку *Наше удруживање* он је опширно разложио своје идеје и програм рада на пољу кооперације. Он предвиђа *произвођачке дружине*, кооперације за заједничку производњу. Оне, пре свега, спасавају зависног и сиромашног малог занатлију од капиталиста, купујући по јевтиној цени, непосредно и из прве руке сирови материјал за прерађивање. Удруженим снагама и капиталима занатлије су у стању да технички подигну своје занате, да уведу савршеније алате и машине, и да спреме, шиљањем на страну, технички усавршен подмладак. На тај начин би се, без помоћи великога капитала и без опасности коју он повлачи за собом, створила „мануфактурна велика производња.“ Произвођачке задруге помажу занатлију као произвођача, а потрошачке задруге га помажу као потрошача, укидајући посреднике, и дајући му непосредно добру и јевтину робу. Те задруге не треба да остану само на недовољној приватној иницијативи, но и општине, нарочито сеоске, треба да отварају општинске дућане. Као што се види, Марковић прихвата Ласалову идеју да социјална целина свима средствима треба да потпомогне кооперативни покрет, само он се не обраћа на државу, јер у својим федералистичким идејама не мари много за њу, но на општину, која је за њега најповољнија форма социјалне организације.

[2] *Целокупна дела*, III, 35.

Кооперативни покрет, разлаже Марковић, треба да буде попуњен организацијом кредита. Удружење капитала у виду акционарских удружења потребно је, јер тако ће се доћи до индустрије, која значи остајање новца у земљи и стварање једне технички развијене радничке класе. Опасност је само што ће се тако створити „новчана аристокрација“, и са њом, као природна последица, пролетаријат, „а за тим и социјална револуција доћи ће неизбежно.“ Зато је дужност државе да учини све да се организује кредит у корист народа, ситних произвођача и на селу и у вароши. Окружне штедионице, предлагане 1871, биће „најаче и најбоље средство да се земљорадња усаврши и да се индустрија подигне.“ Те штедионице прикупиће новчана средства и даваће их индустријским и земљорадничким задругама, и тако ће се у исти мах решити два проблема, која су на Западу решена у негативном смислу: подићи ће се радиност и створити велика индустрија и велика пољска привреда, а у исти мах онемогућиће се социјална неједнакост и сиротиња, тако да ће национално и народно богатство бити једна иста ствар. На тај начин, комбинованим економским организацијама, потрошачким и произвођачким задругама, државним кредитом употребљеним на стварање кооперативне народне производње, решава се у Србији социјални проблем „на здравом народном темељу“, и рад и капитал неће бити разједињени и у супротности, но у једним истим рукама, у рукама целога народа. Тако Србија неће морати проћи кроз пакао капиталистичке производње, па да дође у рај социјалистичке производње.

Са економским радом у вароши Марковић није имао успеха. Занатлијске задруге су пропале, и једино што су занатлије, више из оног општег малобуржоаског незадовољства са стањем ствари но услед његове социјалистичке пропаганде, прилазили готово као класа политичком радикализму. Кредитне установе су се развијале на чисто буржоазном основу. Држава је остала полицијска и бирократска као што је и била. Марковићу је још остајао сељачки сталеж.

У његовим очима сељаци у Србији су материјално оно исто што су радници на Западу, шта више њихов положај је гори, и беда већа.[1] Одиста, у Србији око 1870 године осећала се знатна економска криза на селу. У низу чланака *Од куда долази наша сиромаштина*,[2] Марковић је указао на непосредне узроке те домаће кризе: општа новчана криза у Европи, чињеница да су имућни људи у Србији уложили много новаца у куповину турских добара после 1867, што је изазвало реткост и скупоћу новаца у земљи. Али он нарочито истиче као главне узроке општег народног осиромашавање: бирократско устројство модерне српске државе, која од народа више узима но што даје, а у вези са тим и зеленаштво. Марковић је, како је то доказао Г. Слободан Јовановић,[3] дао претерано црну слику економског стања српског села, уопштавајући сувише, претерујући готово редовно. Распадање старих задруга било је изазвало потрес у народном животу; народ, одржавајући старе и скупе обичаје, више је трошио но што је привређивао, и прибегавао је зеленашима, који су скуп и редак новац у земљи давали под отмичарски интерес. Цео свет је тада осећао потребу закона који ће сељака штитити од лакоумног задуживања и зеленашке експлоатације. Марковић је узео на се да прикаже бедно стање сељака и економно пропадање Србије. Он се служио податцима само од три године, 1863—1865, од којих су две биле неродне; затим, економско стање Србије ценио је искључиво по извозу појединих артикала, не водећи рачуна о другим артиклима. Он као јак аргуменат истиче опадање сточарства, ма да то није значило сиромашење земље, но на против да је услед рашћења становништва ратарство потискивало сточарство. Марковићу је требало за његову социјалистичку критику и акцију да стање сељачког сталежа прикаже очајним и да нацрта застрашавајућу слику

[1] *Целокупна дела*, VII, 27.
[2] *Јавност*, 1873, бр. 3—9.
[3] *Светозар Марковић*. Београд, 1903, стр. 21—35, 37—47.

злочина бирократске државе. Стварност га је у том смислу демантовала. Сељак није пропао, но се напротив подигао, и ако данас Србија није „рај сиромашнога човека“, како су певали плаћени панегиричари, и ако се у њој почео вршити процес пролетаризације на селу, ипак је она — и ако најнасељенија —, једина земља на Балкану која нема емиграције. Извоз и увоз у њој стално расту, и њено економно напредовање је истина коју нико не спори. Али, Марковић је био убеђен да је Србија на рубу пропасти, да је сељак пошао у бескућнике и просјаке, и зато је на прво место ставио сељачко питање.

За њега је сељачко питање било капитално питање. Сељак је био број са којим се морало рачунати и сила са којом се могло радити. „Маса народа је сељак-сопственик. Ваљда се не мисли да сељак сам себе „експроприра“. То је већ логичан апсурд, а у практици то је проста будалаштина“. Марковић обраћа толико пажње сељачком питању да у основу његов социјализам, у колико има социјализма, личи на аграрни социјализам. И зато што је сељачком питању у Србији и из теоријских и практичних разлога давао толико значаја, зато је напустио пролетерски програм Интернационале и усвојио руски сељачки социјализам, како су га прво формуловали Герцен и Чернишевски, нарочито Чернишевски.

Руски аграрни социјализам је прилично сложена појава. Као што су стари немачки националисти и либерали из почетка XIX века идеализовали Тацитову и тевтонску Германију, проповедали мржњу на модерну, француску културу, и тражили да савремену Немачку врате том узору, тако су руски славенофили, идући за њиховим романтичарским примером, идеализовали старо Словенство, старе нарави и врлине, проповедали мржњу на културу „трулог запада“, величали руског сељака, који је сачувао нетакнуте старе словенске традиције, проповедали култ „простаго, чернаго народа“.[1] Герцен, који

[1] *Письма М. А. Бакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву*, коментар М. П. Драгоманова, стр. 476—477.

је иначе био толики противник реакционарних славенофила, прихвата ту њихову идеју, и као и они мисли да су латински и германски народи заморени и исцрпени, огрезли у традиције и у рутину, и да ће Словени, као што је предсказивао Хердер, донети нову и свежу крв, подмладити и препородити човечанство. После велике демократске и социјалне катастрофе од 1848, Герцен губи сваку веру у препорођајне силе Западне Европе, „старога света“, и сва његова нада окреће се младој Русији, која носи у себи толико снаге будућности, нарочито здравом инстинкту руског сељака. Од 1850 у низу књига, нарочито у *Русскій народъ и соціализмъ* (1861) и *Старый міръ и Россія* (1854), он заступа мишљење да западни свет није у стању да се ослободи буржоаске цивилизације, и да ће Словени, у првом реду Руси са својим општинском својином, са „миром и артелом“, извршити социјални преображај човечанства. И у томе правцу аграрнога социјализма словенских општина лежи „огромна будућност Словена“.[1]

Ту Герценову „социјалистичко-славенофилску философију“, како је назива М. Драгоманов, прихватио је Чернишевски, а са њим и готово сви руски социјалисти шездесетнх и седамдесетих година. Чернишевски је у свом делу *Критика предубѣжденій противъ общиннаго землевладѣнія* показао колики је историјски значај, и у прошлости и у будућности, руске општинске својине, верујући тврдо да ће она спасти Русију од „болести пролетаријатства,“ и сву наду полажући у дубока осећања сељачке масе која су се тако манифестовала у сељачким устанцима XVII и XVIII века. Када је 1861 укинуто феудално право у Русији, социјалисти су били у јавности представници сељачких интереса и нарочито се заузимали

[1] А. Тунъ: *Исторія революціоннаго движенія въ Россіи*, стр. 81. — *Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева къ Ал. Ив. Герцену*, Съ объяснительными примѣчаніями М. Драгоманова. Женева, 1892, стр. 162--165 — Г. В. Плехановъ: *Н. В. Чернышевскій*, стр. 168—171.

за одржавање и проширивање општинске својине, која је у њиховим очима била почетак национализације земље и прва клица социјалистичког друштва. Од 1870 године не сматра се више за главну циљ интелектуална пропаганда међу школском младежи, но „одлажење у народ“, буђење заспалих народних маса, „сејача и ранитеља“ руске земље, како вели Некрасов, припремање велике „мужичке револуције“. Сви руски социјалистички програми из почетка седамдесетих година задржавају идеју Герцена и Чернишевскога: да је руска општинска својина клица социјалистичке својине, и да њу нарочито треба неговати. Програм заграничне групе листа *Народное Дѣло* из 1868, који су саставили Бакунин и Н. И. Жуковски, тражи да земља припадне „земљорадничким општинама“. У *Програму руске секције Међународног Удружења Радника* истиче се како је „руски народ у свима временима тежио остварењу великих начела, која су прогласили међународни раднички конгреси: ка општинској својини земље и оруђа рада.“ У програму листа *Впередъ* из 1873 излаже се да основица руског социјалног живота, на којој се по савременим захтевима може подићи будућност руског народа, јесте „сељаштво са општинском својином земље.“ Развити сељачку општину у смислу општег обрађивања земље и општег коришћења њеним производима, створити од општине политички елеменат руског друштва, утопити приватну својину у општинску својину, образовати сељака у том смислу, то је „специјално руски циљ, на коме треба да ради сваки Рус, који жели напретка својој домовини“.[1]

Марковићу је тај „специјално руски циљ“ изгледао у исти мах као и специјално српски циљ, и социјалистички рад у Србији он схвата потпуно исто онако као што су схватали руски социјалисти његова времена. Код западних социјалиста он није нашао интересовања за се-

[1] Г. А. Куклинъ: *Итоги революціоннаго движенія въ Россіи за сорокъ лѣтъ (1862--1902 г. г.)*, стр. 9, 16, 17.

љака. Од старијих социјалистичких писаца, сем фурijериста и Пјера Леруа, нико не води рачуна о сељаку, и 1848 када се говорило о радницима увек се мислило на раднике велике индустрије.[1] Код руских социјалиста Марковић је нашао не само велико интересовање за сељаке, но лака и примамљива решења сложеног сељачког питања. Он, који је иначе јасно видео разлику између патријархалности и демократизма, дао се завести својим руским учитељима, и са убеђењем је тврдио да су мир, артел и задруга докази надмоћности словенске цивилизације. „Те установе, примећује сасвим тачно Г. Слободан Јовановић, нису биле чисто словенске у том смислу, што би их имали само Словени и нико више. Њих су имали тако исто и западни народи, и ако су се у Марковићево време оне виделе само код Словена, а не и код западних народа, то је било стога, што су се ови последњи уздигли на један виши ступањ цивилизације, на коме су те установе морале ишчезнути. Оне нису сведочиле о оригиналности Словена већ о њиховој слабој цивилизацији“.[2]

Марковић је био толико ушао у идеје руске „социјалистичко-славенофилске филозофије“, да то није опажао. Руски социјалисти су доказивали да млада људска друштва не морају проћи кроз исте ступње економска развића кроз које су прошла стара друштва, да разум, социјално искуство и просвећена воља треба да имају значаја у социјалној еволуцији, и да Русија не мора проћи кроз фаталну фазу капиталистичког развића и одболовати „болест пролетаријатства“, но да, развивши своје патријархалне облике својине, *мир* и *артел*, може прескочити капитализам и ући непосредно у социјализам. Марковић је био тврдо убеђен да се тако, „на основу савремене науке“, може дићи „*оригинална словенска друштвена зграда*“.[3] У једном писму од 24 де-

[1] Georges Renard: *La République de 1848* Préface de A. Millerand. Paris. P. 240.

[2] *Светозар Марковић*, стр. 112—113.

[3] *Целокупна дела*, VI, 166.

цембра 1868, он разлаже сву корист коју би Срби имали ако би подизали своју државну и друштвену зграду „на непоквареном темељу, а на основу савремене науке“: „Ми би тако избегли (и ако не сасвим, а оно у многоме) она страшна зла, која једу друштво на Западу: пролетаријат, страшну безнаравственост и поделу народа на пролетаријат... крваве кризе што се тамо догађају у последњем столећу скоро сваке 20 године“.[1]

Тај лек је у сачувању установа патријархалнога комунизма, какав се задржао на селу и код Руса и код Срба. „По моме мишљењу, вели Марковић, за наше околности најбоље је *руска општинска својина*“. Али, у недостатку рускога мира, који је шира економска организација, Срби имају задругу, а „савремени економски идеал веома је близак у начелу строју који постоји у задрузи“.[2] У целој *Србији на Истоку* он идилички описује доба задруге, у којој је било све што је ваљало, и која је била извор „поезије, среће и задовољства какве нема у слободној Србији“. Задругу треба не само сачувати од пропадања, но је треба подржати, развити у савременом правцу, проширити је и цео економски строј земље удесити у њеном смислу. Тако ће Србија без трзавица и без болова прећи у социјалистичко друштво, тако ћемо

[1] То Марковићево мишљење дели и Елизе Рекли. Говорећи о Србији, у свом славном делу *La Terre et les hommes* (Paris, 1875, T. I, p. 286), он помиње како посланици у српској скупштини старају се да се што више поштује „словенско начело заједничке својине земље“. „Они у томе са разлогом виде најсигурније средство да сачувају своју земљу од навале пауперизма“. Слично мисли и Емил де Лавле (*De la propriété et de ses formes primitives*. Paris, 1874, p. 217). Говорећи опширно о српској задрузи, он истиче њену „врло корисну улогу у политичкој организацији“. „Што се Србија тек ослобођена, тако ванредно прилагодила готово републиканском режиму и систему самоуправе које би тешко поднеле многе западне државе, то доказује да су Срби изучили се потребним врлинама да живе слободни и да сами собом управљају“.

[2] *Јавност*, 1873, бр. 20. *Зеленаши и законски предлог о шест дана ораће земље.*

обезбедити и своју економску и националну независност, и неће бити бојазни „да ће нам странци заузети сву индустрију и све изворе богатства као што данас страхујемо у „слободној“ Србији.“ То је једини пут спасти се од опасне и црне „буржоазне цивилизације“ и створити „сјајну, ориђиналну српску цивилизацију“.

У тим својим антикапиталистичким и патријархално-комунистичким идејама Марковић је ишао тако далеко да је био и против железница, које су, по речима једног савременог писца, „најмоћнија полуга друштвенога преображаја“. Он се бојао да железнице не отворе врата страном капитализму и поруше стари задружни живот. Из тих разлога, поред осталих политичких и финансијских, била је и радикална странка осамдесетих година против грађења железница у Србији.

Практичан начин решења сељачког питања Марковићу је овако изгледао. Могло би се допуститн садање пропадање сељака и концентрација својине у руке зеленаша и богаташа. Али се могу сељаци, мали сопственици, пропагандом убедити у надмоћност задружног рада, и они ће *својевољно* одрећи се приватне својине и прихватити „производњу на основу сељачке својине“, остављајући срезу да врши „прикупљање распарчане земље у гомилу, уједињење рада и капитала и увођење савршеније производње“. Какав је задатак напредне омладине у томе правцу? 1874 године Јован Жујовић је предлагао да се манастирска имања претворе у произвођачке задруге. Марковић, у једном писму од 2 јануара 1875, одлучно је против тога предлога, и држи да треба обратити пажњу на проучавање сељака и сиротиње на селу, оценити да ли има „радног елемента за социјалистичке задруге“, не пасти понова у оне „теоријске и практичне грешке“ у које се пало 1871 приликом оснивања занатлијских задруга у Београду. У једном писму, он тај практични задатак поставља: „Наш је задатак не да уништимо капиталистичко газдинство, које у ствари не постоји, већ да малу патријархалну својину преобратимо у заједничку, и да тако

прескочимо једну историјску епоху развића — епоху капиталистичког газдинства".

Марковић је јасно видео огроман значај питања сеоске својине, и није ни за часак заносио се илузијом да се социјално питање у Србији може решити против сељака, или бар без сељака. Тај проблем се ставио преда њ у свој озбиљности са којом и данас стоји пред европским социјализмом. И данас, нарочито када се доказало да мала својина на селу не пропада, као што је Маркс представљао, него да на против бројно расте, питање је не само тактике но и доктрине: чиме социјалистичка партија треба да излази пред сељаке. Ортодоксни социјалисти, остајући при Марксовој хипотези, тврде да сеоска својина пропада и да ће и на селу фатално доћи подела на капиталистичке велике поседнике и на сеоски пролетаријат. Са друге стране, они социјалисти којима је до дела а не до речи, мисле обратно. Баварски социјалисти, на пример, пошав са гледишта да социјализму није само циљ материјално добро пролетаријата, но и ослобођење човечанства, траже да се социјалнодемократска странка бори не само за индустријски пролетаријат но и за сеоски сталеж. И баварски социјалисти траже за сељака да држава узме у своје руке све хипотеке сеоских имања, да организује земљораднички кредит, пољопривредна осигурања, земљорадничке задруге, да повећава општинску својину, итд.[1] Француски социјалисти и то најортодокснији, марксистички гедисти, иду међу сељаке са врло ублаженим програмом не социјалне револуције но аграрних реформама, не да социјализују њихове земље но да легитимну малу својину бране од грабљивости буржоаске државе, од зеленаштва и капитализма.[2] И данас после четрдесет година теоријских претресања и практичних покушаја, питање о малој сеоској својини остало је Ахилова пета модерног социјализма. У оваком случају, ако Марковић није био у строгој логици и ортодоксији социјалистичкој, то исто раде и данашњи практични радници социјалистички.

[1] E. Milhaud: *La Démocratie socialiste allemande*, p. 302—308.

[2] Compère-Morel, уводни чланак у *L' Humanité*, 25 јула 1910.

Марковићеве идеје о социјалној реформи на селу биле су примамљиве, али не и изводљиве. У сваком случају, Марковић није лично ушао у спровођење тих идеја на селу. Он је 1874 видео сву сложеност сеоскога питања, и држао да се претходно треба добро документовати о приликама на српском селу, извршити целу једну озбиљну анкету, и тек онда врло опрезно израђивати аграрни програм. Од општих идеја он није пришао детаљном програму, као што то нису ни учинили ни његови следбеници. Он је наглашавао потребу да треба доћи у „непосредни додир са сељачком масом", да пре но што се организује наша „сељачка општина као основна јединица новог друштвеног строја", ваља ослободити „нашу најмногобројнију класу, раденичку-земљорадничку од ћифтинске и бирократске експлоатације". Нешто конкретнији био је тајни програм *Јавности* из 1873, у коме се тражи: ликвидација сељачких дугова, земља у рукама само оних који раде, предавање земље које је својина не-сељака у руке општини. Али када је требало прецизовати, остало се на овој неодређености: „да се српски народ осигура од пролетаријата нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску. Како се то може извршити и за које време остаје да се испита." И оно што је најтеже и најважније, начин како ће да се тај идеал изврши, ни Марковић ни његови следбеници нису више додиривали.

На тај начин он је једно економско питање стављао иза једног политичког питања, и место економске организације села, отпочињао демократску политичку пропаганду. Пре свега, њему је изгледало потребно оно што је почетком 1875 формуловао као „*главне тачке нашег програма:* уништење бирократске државе, организација среза као политичке велике општине и централне владе изабране скупштином." Прво је потребно отети државу из руку бирократије, и створити народну државу која би себи поставила за задатак опште добро и благостање, и

која ће узети на себе да у интересу народне масе организује народни рад у смислу задружне својине. И зато је требала политичка демократска борба. Са те тачке гледишта, он је писао: „*питање о хлебу — то је питање о самоуправи*",[1] и зато је, после неуспеха са занатлијским задругама, и пробајући земљиште за економски рад на селу, сву своју пажњу обратио на непосредну политичку борбу.

На тај начин, првобитни социјализам Светозара Марковића окретао је у политички демократизам, у стварање радикалне странке.

ГЛАВА XII

ПРАКТИЧНИ ПОЛИТИЧКИ ПРОГРАМ.

ДОГМАТИЧНОСТ И НЕПОМИРЉИВОСТ ПРВОГ ПЕРИОДА РАДА. — СХВАТАЊЕ РЕЛАТИВНОСТИ У ИДЕЈАМА И ПОСТУПНОСТИ У АКЦИЈИ. — АНТИЛИБЕРАЛИЗАМ. — НАПУШТАЊЕ ПРОЛЕТЕРСКОГ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПРОГРАМА И ПОЧЕТАК ДЕМОКРАТСКЕ АКЦИЈЕ. — ПРОГРАМ ОД 1873 ГОДИНЕ. — БОРБА ПРОТИВ БИРОКРАТИЈЕ. — ФЕДЕРАЛИЗАМ. — АНТИБИРОКРАТСКИ И САМОУПРАВНИ КАРАКТЕР СРПСКОГ РАДИКАЛИЗМА.

Светозар Марковић је отпочео јаван рад врло млад; из књига и са пуном главом теорија ушао је одмах у политички живот, и то објашњава његову апсолутност и догматичност у првим тренутцима. Оно што је било сувише апсолутно у његовој доктрини и одвећ оштро у његовим младићским афирмацијама објашњава се такође стањем демократске и социјалне идеје крајем шездесетих година. После десет година реакције која је дошла после 1848 године, шездесетих година, демократски дух се пробудио, и изгледало је да се убрзаним корацима иде ослобођењу нација и народних маса. Ако Пољска није успела 1863, Италија је извршила своје национално ослобођење. Католичка Шпанија постала је република. Интернационала је кренула успаване радничке масе, штрајкови у Француској и Белгији узимају незапамћене размере, революционарна мисао у Русији захвата и школу и касарну, и у европској демократији, у којој су увек живеле успомене од 1830 и 1848, мисле да је час куцнуо, и да је револуција на прагу. Марковић, који је четири године провео у ужим круговима младих револуционара у Петрограду и у Цириху, делио је илузије свога доба и својих једномишљеника. У 1 броју *Радника* за 1872 он, са сасвим младићским оптимизмом, који су крваво угушење Комуне и блиски распад Интернационале тако свирепо демантовали, излаже повољне изгледе за социјалну револуцију у Европи. Народи су се данас „толико упознали и братимили", а број бораца за ново друштво порастао је „до огромних размера". У Енглеској радници су извојевали деветочасовни радни дан. Републикански покрет захвата целу Европу. „У Португалији сад се организује партија Интернационале, у Шпанији је Интернационала издржала победу у Скупштини". У Италији се на ноге диже „јака радничка партија". У Русији револуција се спрема, а у Аустрији се јављају „знаци пробуђене свети". Све то су „претече друштвеног преображаја". „Народ долази све ближе својој цељи".

Гледајући тако некритички на стање ствари, он исто тако некритички усваја неколико погрешних идеја које су тада биле на цени код социјалиста. Зборске фразе он узима за научне истине. Он тврди да цивилизација није ништа учинила за раднике, и да што више има богаташа, све је већа сиротиња. („У економној радњи то је правило да од 10 један постане богат, а остали 9 иду у толико ниже у колико тај један иде више"). Он сасвим усваја данас у велико напуштени Ласалов „гвоздени закон", који су и Чернишевски и Маркс донекле били прихватили, тврди да са развитком капитализма стање масе постаје све горе, и он је потпуно присталица познате „теорије пауперизације" (Verelendungstheorie). Та схватања изра-

[1] *Целокупна дела*, II, 139.

ђена су у доба када је стање радничке масе било очајно, када се по фабрикама радило по 16 и 18 часова дневно и када су наднице биле тако ниске да су радници у пуном смислу речи скапавали од глади.[1] Но од шездесетих година положај радничке класе стао се поправљати, некадашња физичка беда постала је само релативна социјална беда, и од 1890, од конгреса у Хале, немачки социјалисти су напустили теорију сталне пауперизације радничког сталежа, која иде упоредо са развитком капитализма.

У тим више агитаторским но научним идејама, које су онда сматране као саставни део социјализма, и биле *leitmotiv* свију социјалистичких беседа и манифеста, Марковић није веровао да се у оквиру капиталистичког друштва може ишта учинити за поправку стања радничког сталежа. И очекујући социјалну катаклизму, чудо социјалне револуције коју су још око 1870 предсказивали Маркс и Енгелс, он је презриво одбацивао сваку помисао на социјалне реформе. Енглеска аристократија, вели он, намерава да донесе неке бедне и ситне палијативне законе у корист радничког сталежа, али то она чини само зато да утиша народну срџбу и умири незадовољство које се јавило, да би тако продужила своје господовање и пљачкање народа. „Има ли штогод неморалније од ове основне побуде што покреће аристократију да „мудро“ и „поступно“ реформише државне установе“.[2] Између буржоаске државе и радничке класе не може бити додирних тачака: „начело власти и начело рада не могу да се сложе.[3] Заједно са Марксом, у чланку *Друштвена и политичка борба у Европи*, он закључује да ће само револуција пресећи Гордијев чвор социјалнога питања, и да ће сила бити бабица новога друштва.

Но Марковић није дуго остао у тим наивним идејама непомирљивог догматизма и вербалног револуцио-

[1] Emile Vandervelde: *Les noces d'or du socialisme international.* Paris, 1898. P. 4—6.

[2] *Раденик,* 1871, бр. 29.

[3] *Радник.* 1872. бр. 27.

нарства. Од тога га је спасла његова јака памет. Искуство двогодишњег додира са непосредном стварношћу и практичним животом дало је му драгоцено осећање релативности у идејама и поступности у раду. Он није био затворен дух који је живео у апстракцијама, но човек од акције који је хтео да ствара и да ради. И зато неизбежно, под утицајем живота и у раду, променио је своје прве књишке идеје.

Пре свега он добива оно осећање релативности до којега долазе само паметни људи, и јасно почиње осећати сву разлику између стварности и идејне формуле у коју се она завија. „*Живот је људски много сложенији,* вели он врло интелигентно, *него што ми можемо то да изразимо.* У самој ствари, развитак човекове друштвености, развитак осећања и социјалних доктрина, развитак вере са њеним последицама, обичајима, обредима и свештеничком класом, *иде са свим испреплетано и уткано једно у друго, а не оделито као што изгледа кад ми причамо*“.[1] Још и онда када је био у пуном социјалистичком заносу он је по својој здравој памети осећао: „У људском развитку, као и у људским односима нема тако оштрих граница, као што их ми одређујемо у нашем причању рад лакше прегледности или ради јасније карактеристике“.[2]

Он идејама не даје апсолутну и буквалну важност, а теорије само у толико цени у колико имају важности за практичан рад. Теорија, вели он у једном писму, не сме да „постане само пријатна забава мозга, већ да се вазда има пред очима практична циљ, ради које се теорија изучава“.[3] Критеријум који он поставља и у теорији и у практици јесте *друштвена корист.* Он сам долази до оне тачне идеје, коју је Маркс формуловао 1860 године, да социјализам не треба да буде „примена макаквог уто-

[1] *Целокупна дела,* II, 112.

[2] *Целокупна дела,* III, 137,

[3] *Целокупна дела,* II, 58.

пијског система, но свесно учествовање у историјској еволуцији друштва, која се врши пред нашим очима".

Он одсудно устаје против оних апсолутних духова у социјализму који верују у системе, догме и формуле, и мисле „да се може за друштво створити нека стална, непокретна форма, па да се у њу људи уђушкају". Акција треба да стоји над теоријом, и прилике опредељују правац и начин рада. „Животна питања народна износе се на решавање самим потребама народа, а не комбинацијама које ничу у главама појединаца. Нико не може прописати ред, којим се морају решавати народна питања".[1] У осуђивању революционарне реторике и „лармања", у „револуцији на хартији", оне „тактике безтактичности" како је данас назива Плеханов, Марковић је све више ишао једном умереном реформистичком социјализму, и говорио, сасвим опортунистички: „У политици *то јест* у животу, човек не може тражити оно што је апсолутно најбоље већ што је *могуће* најбоље".[2] И то гледиште се најзад свело на одлучан демократизам са програмом социјалних реформа.

У његовом напуштању чистог социјалистичког програма има поступности. Прогласивши да су „крајња захтевања и утопија синоними", он иде даље и говори јасније. Још онда када је у штампи ломио копља за Комуну, и када су му београдски реакционари прилепили име „комунца", он истиче комунизам само као виши идеал коме треба тежити, али који се не да остварити, и пише: „*Комунизам није могуће применити*, јер није могуће довести људе да живе подпунце у онаким друштвима као што су хтели први проповедници комунизма. То је истина. Али комунизам је извео *начела*, на основу којих треба преображавати друштво и коме треба да тежи човечанство.[3] Оно што он хоће то је „*могући комунизам*", који може да иде споро и поступно, јер „за сваки

[1] *Раденик*, 1871, бр. 19 *Зближење начелних партија.*
[2] *Целокупна дела*, III, 171.
[3] *Целокупна дела*, IV, 79—80.

велики преображај потребан је „дуги пут историјског развитка".[1] Он јасно види да је револуција ризичан, скуп и несигуран пут, да она значи распиривање великих нада које се не могу остварити, да је она опијање речима од које стварност трезни, да „диктатура пролетаријата", „цезаризам неколико стотина глава под црвеном капом", по речима Е. Фурнијера, не воде слободи и правди. У опште, разлаже он, „друштвене револуције остављају само почесне преображаје. То је закон друштвеног преображаја, и противно томе закону не могу социјалисти ништа радити".[2] „Ја не велим, објашњава он, да тиранију не треба обарати силом, само велим да ће се сваки такав преврат свршити ничим, ако маса није проникнута бар вером и надом да ће јој нови поредак донети добра. Дотле, по моме схватању сила се може употребити само на негацију, на обарање старога друштва, али организација новог друштва не може се остварити насиљем, против воље већине". Између реакционара који хоће у назад и конзервативаца који хоће да одрже стање које постоји, са једне стране, и непомирљивих револуционара, који хоће своје начело као одлучна мањина насиљем да наметну своја мишљења већини, он је за средњи пут, мирну еволуцију, поступан напредак, убеђивање и задобивање већине путем политичке демократије, политичког завојевања власти и поступног извођења социјалних реформа.

Његов политички рад има две стране: једну негативну, борбу против либералне странке, а другу позитивну, стварање радикалне странке, или, како је он 1874 називао, „народне партије".

Социјализам око 1870 године био је непријатељски расположен према либерализму. У опште, старији социјалисти или су били равнодушни према политичким бор-

[1] *Целокупна дела*, IV, 86—87.
[2] *Целокупна дела*, VII, 44.

бама, или су политичку демократију сматрали као недовољну и неспособну. Фурје је бацао анатему на Револуцију од 1789 и на револуције у опште. Роберт Овен је, из почетка, одвајао социјализам од демократије, тврдио да политичке реформе народу не доносе користи, тражио од владе да се радницима помогне да се не би бацили у наручје револуционарима. Сен-Симоновци су били равнодушни у борби либерала са апсолутизмом, и из либералних кругова им се пребацивало да имају сумњивих веза са реакционарима; Прудон није био тако апсолутан противник Другога Царства као што су били републиканци. После јунског покоља од 1848, радничка маса је била непријатељски расположена према републиканцима, и то је био један од великих услова успеха Наполеона III. Исто тако је после крвавог угушења Париске Комуне у француском пролетаријату живела мржња на грађанску републику и на оно што се тада називало „тробојни терор." У немачком социјализму био је сличан појав. Енгелс је пре 1848 претпостављао торијевце виговцима, као човечније према радничком сталежу и боље расположене за социјалне реформе. Ласал је шездесетих година водио најогорченију борбу против либерала, усвајао многе и многе Бизмаркове идеје, био мишљења да би буржоаска република, зато што заступа интересе индустријске буржоазије, мање радила за економско поправљање стања радничке класе, но једна монархија са владаром који би хтео да повећа своју популарност у народу, и са просвећеним министрима који би разумели дух времена и више интересе целине. Противници су сумњичили Ласала да има извесних веза са Бизмарком, са којим је у сваком случају имао неких заједничких идеја. Либералске оптужбе Ласала нису се доказале, али је историјска чињеница да је његова фракција после његове смрти, управо њен вођ фон Швајцер, имала веза са Бизмарком. Чернишевски је, са економске тачке гледишта, непрестано наглашавао антиномију која постоји између либерализма и социјализма, и ишао у својим претеривањима тако далеко да је Сибир, где је сељак материјално осигуран, стављао изнад Енглеске, у којој је сељак изгубио земљу. И данас још има доста социјалиста који тврде да су политичке форме индифирентне, и као најбољу тактику сматрају ударати на блиске демократске странке. Тако су баварски социјалисти недавно правили изборне компромисе са клерикалима, тако је вођ ортодоксних марксиста у Француској Жил Гед не давно узвикнуо: „Шта мари, Вилхелм или Лубе, то јест, шта чини, република или монархија?".

И када је Марковић онако страсно устао против српских либерала, то није било зато што је из амбиције хтео да ствара нову странку, но стога што су тадашњи социјалисти сматрали за дужност да ископају што дубљи јаз између социјализма и либерализма. Он је изједначивао политички либерализам и политичку демократију са економским либерализмом, са познатим *laissez-faire laissez-passer* старе економске школе. Он сматра да је демократија апсолутна присталица неограничене приватне својине, да улогу државе она своди на прикупљање порезе и одржавање реда, и да се противи економском напретку у смислу стварања великих газдинства.[1] Специјално, против либерализма у Србији он је био и са чисто политичких разлога, са демократског гледишта. Он је сматрао да су либерали после 1868 дезертирали из логора слободе, називао их „бивша опозиција", и када је 1869 добио глас из Србије да либерали пропадају узвикнуо је: „Е па нека падају! Нису ни ваљали. Ваљда ће уступити места другима бољима!"[2]

У том негативном делу свога политичкога рада Марковић је имао успеха, бар делимично у Србији. Либерална странка изгубила је ореолу слободњачке странке, странке поборнице слободе и напретка, и омладина, која је до 1868 листом била у њој, напустила је. Заставу сло-

[1] *Социјализам или друштвено питање. Рад,* 1874, стр. 181—182.

[2] *Целокупна дела,* VII. 96.

боде подиже он, млађу генерацију прикупља нова странка која се од 1870 године стала груписати око њега.

24 децембра 1868 писао је Марковић из Петрограда своме пријатељу Љубомиру Белимарковићу: „По моме мишљењу треба да се организује *радикална* партија (само не онако као што је по мишљењу Др. Станојевића), и тада да се отпочне борба противу свега што је устарело, — борба младог колена против старог". И појам *радикалан* и *радикализам* има код њега сасвим особити значај. Он не схвата ту *радикалну* партију онако како се схватала у Европи, и како је схватио „доктор-радикалац" Драгиша Станојевић: као крајњу политичку демократију која тражи корените политичке и економне реформе, али не дирајући у основе приватне својине. Он схвата тај појам онако како се око 1870 године схватао у Русији: као крајњу револуционарну странку, са социјалистичким програмом, која зло засеца у корену, и тражи укидање приватне својине. За њега је „радикална српска партија" она „која оће да оствари најнапреднија начела у српском народу".[1] *Радикална* странка Светозара Марковића из доба око 1869 није оно што је била радикална странка у Србији 1874—1875 и 1881; то је просто социјалистичка странка. Тек у последњим годинама свога рада Марковић ће у европском смислу говорити о „радикалној партији", називајући је често и „народном партијом", народном не у смислу народносном, националном, но у смислу народском, пучком.

Еволуирајући у идејама, он је еволуирао и у политичкој акцији, или боље рећи у политичкој акцији он је поправљао своје идеје. За две године практичнога рада „на терену", он је видео да у земљи као што је тада била Србија не дâ се ништа озбиљно и трајно учинити са једним искључивим и уским програмом као што је био програм Интернационале, који је Маркс створио на основу својих проучавања капиталистичког режима у Енглеској и

[1] *Одговор Др-у Владану Ђорђевићу*, стр. 8.

за потребе индустријског пролетаријата економски најразвијенијих држава Западне Европе. Интернационала се распадала, Комуна је била у крви угушена, ствар пролетерске революције одложена на даље време. Стварност је била најбољи учитељ, и од 1872 Марковић је променио не само тактику но и свој програм.

Он напушта програм Интернационале и раднички социјализам. Као „крајњу мету", као један даљи идеал, чак и као максимални програм, он задржава социјализам, али у живот и борбу улази се једним политичким демократским програмом, са минималним програмом најпречих и непосредно остварљивих захтева. „Сваки добитак макакве слободе, вели он 1872, очевидно олакшава целу борбу за добијање већих слобода, а уз то рачуна се и са потпуном слободом, једнакошћу и братством свију људи, за чим теже социјалисти. Али разуме се они не ограничавају свој рад само на то да се ова или она слобода задобије, већ иду све даље, имајући непрестано у очима своју крајњу мету"...[1] Он јасно види да се у политици мора рачунати не са оним што се хоће но са оним што се може. „Кад ми говоримо пише он још 1869, о *кореном преображају* наших установа, ми не мислимо никад да одједаред створимо нешто што у теорији замишљамо као најбоље. То није могуће. Но ми мислимо да најпре створимо *оно стање које је најближе од свију оних која се могу код нас остварити, имајући у виду наш умни и материјални развитак.*"[2]

„Крајња мета", то је остварење социјалистичког друштва, а непосредни задатак то је „борба с бирократијом", „уништење бирократског система", и стварање народне, демократске државе у Србији. Исто онако као што је у недостатку радничког пролетаријата отпочео рад са малим сопственицима занатлијама, исто тако, у недостатку капиталиста, отпочиње борбу са бирократијом, која је за

[1] *Радник*, 1872, бр. 51. *Наш раднички програм.*

[2] *Целокупна дела*, I, 82.

њега била и политички и економски експлоататор народних маса.

Г. Слободан Јовановић је исцрпно анализовао антибирократске идеје Светозара Марковића.[1] Исто онако као што је претерано црним бојама сликао стање српског сељака, исто је тако претерао у оцени бирократије у Србији. Чиновништво је било рђаво, нарочито полицијско, и у земљи су са свих страна дизали се гласови да га треба поправити, Марковић је ишао даље и тражио да се укине. Шта више, он је чиновнике представио као сталеж који економски упропашћује земљу, и тврдио да сељак сиромаши зато што чиновник харчи и троши. То су у ствари претеривања, која у крајњој линији значе русоовску критику модерне цивилизације, државе и варошког живота у опште. Цела *Србија на Истоку* је одсудан напад на бирократију, која је српску државу погрешно организовала, супротно народном духу и народним потребама, тражња да се народ ослободи од туторства и експлоатације бирократије, и да створи своју државу, на „непоквареном темељу“, на основу задружне својине и у облику изборне демократије и потпуне самоуправе.

Борба против бирократије била је у основу једна чисто политичка борба. Од бирократије отети власт и дати је народу, то је био сав непосредни задатак „народне партије“. Марковић је на ту страну уперио целу снагу младога покрета. Он који је, доследно својим крајњим демократским начелима, био републиканац, који је 1869, у *Српским Обманама*, говорио о „сујеверју монархизма“ и који је писао: „онај који хоће и слободу и монархију, или лаже или не зна шта говори“ — без довољно логике и сагласности са својим демократским и самоуправним начелима био се помирио са идејом „нужног зла“ и допуштао да се монархијска форма владавине, али само *форма*, може задржати за неко време. „Код нас постоји монархија

[1] *Светозар Марковић*, Глава III, *Његова критика бирократског система*, стр. 46—58.

— прво за то што народ тако хоће; друго за то: што су наше спољне околности такве, да се никаква друга форма државна не би трпела од стране суседа, од којих зависимо. Ови су разлози заиста значајни и монархија треба да постоји“.[1] Али, за то је држао да сву снагу треба уложити на уништење бирократије.

1873 када је покретана *Јавност*, било је одлучено да се изради један мали општи програм, „као основ практичног рада“, који би био познат само најближим сарадницима и сигурним једномишљеницима. Тај програм је израђен, и у колико је цириншки програм из 1872 био револуционаран и анархистички, у толико је крагујевачки програм био умерен и радикално-демократски. Тај важан документ, који је први радикални програм у Србији, био је познат само по изводу који је Беноа Малон дао у своме чланку о Светозару Марковићу.[2] У целини тај програм се налази у једном писму Светозара Марковића, писаном 7 новембра 1873 сестрама Нинковићевим. Објашњавајући програм, он вели да је у њ унето само оно „што се може постићи у *данашње* време“ и што може послужити само као основа за рад „на даљем друштвеном преображају“. „То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али *одсудну* тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу“. Тај историјски документ, у целини, гласи:

„1) Уништити сасвим данашњу управну систему скупштинским решењем;

2) Привремени одбор, изабран из средине скупштинске, заузима испрва централну управу; доцније овај се одбор замењује другим који састављају иза-

[1] *Целокупна дела*, I, 94.

[2] *La Revue Socialiste*, 1888, T. VIII, p. 588. „Овај програм, вели Малон, био је упућен једном земљорадничком народу, тек дотакнутом модерном индустријском и капиталистичком еволуцијом, и он није могао садржавати све генерализације западнога колективизма. Али што је више ваљало, тај програм је одговарао потребама које су осећали они којима се обраћао, и зато је успех био огроман“.

брани делегати из сваког округа (Организација и делокруг главног одбора у главном се слаже са српским Советом од 1807 год.)

3) У окрузима бирају се, слични по организацији, окружни одбори, који имају управу у економским, просветним и другим стварима, које се тичу једнога округа;

4) Главни одбор врши закључке Народне Скупштине, а окружни закључке окружне скупштине, у колико се њих тичу и једна и друга решења;

5) Полицијска управа предаје се сасвим у руке појединим општинама;

6) Данашња судска система укида се сасвим; на место ње суде само изборни (поротни) судови; разуме се бесплатно, или на рачун парничара.

Примедба. Ако ово по тачној оцени наших околности не би могло да се одмах изведе, остају две системе за прелазно стање:

а) Прости општински судови суде све спорове, а апелата је скуп неколико општинских судија једног округа, које окружна скупштина за извесно време изабере, или

б) Сваки срез (или известан број општина) бира једног изборног судију за извесно време с одређеном платом, а апелата је скуп судија у једном округу, који бира 3—4 пута преко године.

7) Финансијска система добија особито самостално уређење: на челу стоји централна банка, која управља државним приходима и расходима; у окрузима и срезовима устројавају се банке окружне и среске, које управљају свима окружним и среским финансијским пословима. Ове банке служе у исто време за намиривање свију економских потреба, на прилику на подизању општинске, задружне индустрије, грађење путева и општих зграда, давање кредита, и т. д.

8) Уништити сав дуг који лежи на земљи земљорадничке класе. Да се ово достигне могу бити разни путови:

а) Опростити дуг целог народа Управи Фондова, и дуг приватним поверијоцима просто збрисати. Обвезу државе према пупилима и сирочадима и другим поверијоцима узимље цео народ и исплаћује је из општих народних прихода. Ово је најпростији и најрадикалнији, али у исто време и најопаснији пут.

б) Дуг Управе [Фондова] поклонити народу, а дуг појединих повериоца узимљу општине на себе; само предходно избрати судови из средине сељака решавају који је дуг интерешџијски, који ваља збрисати, а који је прави, који ваља платити. Општина за накнаду постаје власник задужене земље, а даје после сваком свом члану земљу на уживање, а порезом по имању исплаћује свој дуг као и остале редовне трошкове.

9) Само онај може имати земљу, који је ради сам. Сва земља која не припада земљорадницима припада општинама у којима се налази. Ово се узакоњава Народном Скупштином.

10) Да се српски народ осигура од пролетаријата нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску. Како се то може извршити и за које време, остаје да се испита.

Примедба. Према овим општим начелима партија кад се буде организовала израдиће у детаљима план будуће организације српског друштва и план за свој практични рад, којим то да постигне".

Овај програм, управо главне идеје и тачке будућег странкиног програма, није задовољавао Марковића, и он се одлучио на њ само са тешким срцем. У једном писму писаном почетком 1874 марта Нинковићевим, он се из-

вињава што *Јавност* одступа од чистог социјалистичког програма и што се чине толики уступци средини која је тако непогодна за социјалистички рад. „Изгледа страшна збрка, и један социјалист или бар радикал чисте крви на западу ужаснуо би се оваке збрке и нелогичности у једном листу. Али ми на Оријенту спрам таких пребацивања смо неосетљиви. Наше друштвено стање тако је хаотично и неодређено, да се партије не могу никако да групирају“.

Било како му драго, лака или тешка срца, Марковић је од 1873 отпочео рад на основу мешовитог радикално-социјалистичког програма, више радикалног но социјалистичког. Свакако, он помишља на ликвидацију сељачких дугова и на социјалистичку организацију производње на селу, али то су само *desiderata* која тек имају да се изведу у будућности, и то тек пошто се изведе први, непосредни део програма: политичка демократизација Србије, децентрализација, пуна, готово апсолутна народна самоуправа. Српски народ је „глуп и незрео;“ он зна само за „тегобе што га тиште, а не уме да нађе лека, не уме да изнађе систему државну, која му гарантира слободу и благостање.“ Тај пут треба да му покажу „теоретички образовани људи“, они „који су живели грађанском слободом у Северној Америци или у Швајцарској“. А тај „пут спасења је демократија“.[1] На неколико недеља пред смрт, Марковић овако формулише захтеве своје, „млађе радикалне партије“: она хоће „енергично да се организује као јака партија, да унутарњом акцијом извојује самоуправу у срезу и округу, и да путем законодавне и уставотворне скупштине извојује *народни суверенитет*, и таку народну врховну управу, која би била и вољна и кадра да потчини династичке интересе народним интересима“...[2]

Демократија, специјално социјализам око 1870 године, имала је два разна идеала: јакобинска цетрализација јаке „народне државе“, нешто онако као што је била јакобинска Република од 1793, и федералистички идеал широке самоуправе, нешто налик на савез швајцарских кантона и северо-америчких држава.[1] Док је Маркс био за јаку радничку државу, дотле су многи социјалисти, раније, нарочито руски социјалисти у то доба, били за политички федерализам. Роберт Овен је сматрао да сеоска, земљорадничка општина, која обделава заједничку општинску земљу, јесте ћелица будућег друштва. Прудон је опширно излагао идеје политичког федерализма, и у његовом духу манифест Комуне од 19 марта 1871 истицао је као идеал „апсолутну самоуправу општина̂ проширену на сва места у Француској“, и Комуна је узалудно покушавала да оснује „Федерацију Општина̂ Француске.“ Бакунин је био апостол идеје да место уништене државе треба да заузме „удружење општина“. Женевска група *Народное Дѣло* имала је као политички идеал „слободну федерацију слободних општина.“ Програм групе *Впередъ* такође је тражио „федерацију самоуправних општина и слободних савеза.“

И Марковић, зато што је био у идејама руског социјализма, и што је у Србији имао прилике да види све рђаве стране једне претерано централизаторске и сурово полицијске државе, био је за самоуправну и федералистичку концепцију, и он је, са својим друговима, имао, како сам вели у једном писму од 2 јануара 1875: „општи план за општинску федеративну организацију наше државе“. Само, општинску самоуправу он није схватао буквално, а најмање онако као што је учинила доцније радикална странка.

[1] *Целокупна дела*, VII, 89—90.

[2] *Целокупна дела*, VII, 118.

[1] Јурска Федерација овако поставља разлику између два схватања, Марксовог централистичког и Бакуниновог федералистичког: „Питање које данас дели Интернационалу своди се у ова два израза: федерализам или централизација. Два програма социјалне обнове стоје један према другом: један схвата будуће друштво у облику централизоване народне државе (Volksstaat); други га одређује, на против, као слободну федерацију слободних индустријских и земљорадничких удружења *Mémoire de la Fédération jurassienne*... p. 285.

Он је живео у Швајцарској, на делу видео штетност претеране децентрализације, видео да баш назадни и католички кантони траже федерализам и самоуправу, да не би морали ићи за напретком целе земље, док напредни и радикални кантони траже јачање државне снаге, и, баш у то доба када је он био у Швајцарској, боре се за: „једну школу, једну војску, један закон". Марковић је у једном писму, Пери Тодоровићу, 2 јула 1874, писао: „Ја не сматрам ни за какву савршену или бар добру систему ону политичку децентрализацију у Швајцарској, која цео народ разбија на ситне комадиће, који нису у стању да се културно развијају као једна *организована целина*."[1] У другом писму П. Тодоровићу, писаном 26 новембра 1874 године, он исказује бојазан да се са „општинском самоуправом не разбије Србија на раздвојене атоме и општине". „Заиста, вели он, ако би ко хтео да на пр. данашњу Србију разбије на две хиљаде и неколико стотина *данашњих општина*, које су већином мале, раштркане, на великом простору, са врло рђавим средствима за саобраћај, па би још хтео да свака од ових општина врши државну функцију — тај би (социјалиста или несоцијалиста) био права будала". Он хоће велику, јаку општину, управо срез, и савез таквих општина имао би да замени полицијску бирократску државу.

То су биле основне политичке идеје Светозара Марковића. Поједине реформе он је почео специјално израђивати сам, а неке је, као на пример војне и просветне реформе, остављао да разраде стручњаци, сматрајући да ће оне доћи као природна последица вели-

[1] У Марковићевом кругу сви нису делили то тачно мишљење, његово, и Коста Таушановић, у преводу књиге Ч. Хевера *Швајцарска, њен устав, владе и њена самоуправа* (Београд, 1880), величајући у предговору ову „државу основану на правој народној суверености" буни се што су швајцарски радикали уставом од 1874 пошли путем државне централизације: „ако Швајцарска продужи и даље централисати се, у што ми не верујемо, онда ће многе лепе установе садање угинути, а на место ње порнићи ће недоношчад форме Бизмаркове" (стр. 10).

ких политичких реформама. Цео његов практички рад у добу од 1873 до 1875 године, своди се на борбу против бирократије и за увођење народне самоуправе. И он и његови другови у Крагујевцу су хватали везе са посланицима из народа, који су били незадовољни крутом државном управом, рђавом полицијом која је увек била рак-рана Србије, и злом вољом владе која није хтела ни да чује за општинску и окружну самоуправу. Око Марковићевог школског друга Адама Богосављевића окупило се око 40 посланика, махом са села, који су у Скупштини тражили и говорили оно што су писали *Јавност* и *Глас Јавности*. То је била прва клица будуће радикалне странке, и људи у њој били су они који ће странку створити и водити је, Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Милија Миловановић.

Они траже не само делимичне слободоумне и демократске реформе, као слободу штампе и слободу збора и удружења, смањивање чиновничких плата, но излазе са радикалним захтевима за „уништење бирократске системе", „подпуно преустројство државне управе у смислу општинске и окружне самоуправе". И у томе смислу, ти посланици подносе цео низ предлога: да се укину окружна начелства и жандармерија, да полицијска власт пређе на среске власти и окружне судове, да се да народу општинска самоуправа, и тако даље. *Ослобођење* је снажно подупирало ту скупштинску акцију, занемарајући готово све друго, проширујући њихов програм и новим захтевима: да се укине државни савет, да се послови духовних судова пренесу на грађанске судове. Само *Ослобођење* је овако писало о тој скупштинској акцији (1875, бр. 13): „Ова је опозиција поникла просто из пробуђене свести народа, који се досадањом практиком навикао да осећа мање оног глупог и штетног страхопоштовања спрам господе, и који је познавши своје природно и неоспорно право да сам собом и својом имовином располаже, окуражио се да у брк господи

каже: народ је...." Ту је цензура избрисала једну реч, која је очевидно била: господар.

Тим путем је ишла политичка еволуција Светозара Марковића: од радничког социјализма Интернационале, преко минималног социјално-демократског програма, дошао је он ка демократском радикализму.

ГЛАВА XIII

НАЦИОНАЛНЕ ИДЕЈЕ

НЕМАЧКИ И РУСКИ СОЦИЈАЛИСТИ О СЛОВЕНИМА. — НАЦИОНАЛНО ОСЕЋАЊЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА. — ОСЛОБОЂЕЊЕ СРПСКОГА НАРОДА. — СРБИ ПРЕМА ХРВАТИМА И ПРЕМА БУГАРИМА. — ДЕМОКРАТСКО И ФЕДЕРАЛИСТИЧКО РЕШЕЊЕ СРПСКОГА ПИТАЊА.

Око 1870 године социјализам је био интернационалан, али не антинационалан, и национална жица код Светозара Марковића у толико је неизбежно била јача што је он припадао једној потиштеној раси, која је у тај мах свим силама тежила к ослобођењу и уједињењу.

Код немачких социјалиста тога времена национализам се показивао не само у нарочитој љубави за немачки народ но и у великој антипатији према Словенима. Маркс и Енгелс, у *Комунистичком Манифесту*, прокламовали су, до душе да „пролетери немају отаџбине," и то у једном тренутку кад је радничка класа била потпуно обесправљена и притиснута. Али они су ипак поздравили дело немачког уједињења под пруским краљем. Маркс није био тако доследан космополит, као што би могло изгледати по тој чувеној реченици. Он у опште није марио за Словене, и, са либералне и националне тачке гледишта, он је 1848, у *Neue Rheinische Zeitung*, бранио Мађаре против Словена, сматрајући Угарску као потребну и природну савезницу Немачке у прошлости и у будућности. У чланцима писаним 1851 и 1852 у *New-Jork Daily Tribune*[1], он велича Немце као „енергичну расу", и жигоше словенски покрет од 1848, „тај бесмислени и анти-историјски покрет који не тежи ничем мањем но потиштавању цивилизованог Запада варварском Истоку, вароши селу, трговине, мануфатуре, образовања примитивној агрикултури словенских робова". Он држи да су, после 1848, пропали једном за свагда сви словенски покушаји за независност, и да Словенима предстоји судба Гала у Енглеској, Баска у Шпанији, Бретона у Француској, свих тих „расејаних остатака многобројних народа чија се националност и политичка животна моћ давно угушила и који су већ близу хиљаду година принуђени да иду за моћнијим народима који су их освојили". Шта су хтеле те *умируће народности*, „Чеси, Словенци, Далматинци"? Мислили су да у општој забуни 1848 врате „политички statu quo од лета господњег 800". „Хиљадугодишња историја морала би показати да је једно такво ударање у назад немогуће: да ако је земљиште на истоку од Елбе и Сâле било некада покривено Словенима сједињеним међу собом, та чињеница само доказује историјску тенденцију, а у исто доба физичку и умну снагу немачке нације да потчини, апсорбује и асимилује своје некадање источне суседе; да је та апсорбујућа способност увек била и још јесте једна од најмоћнијих средстава за ширење цивилизације Западне Европе на Истоку европског континента... да је природна и неизбежна судба тих *умирућих народности* да оставе да се изврши тај процес распадања и апсорбовања суседима моћнијим од њих". Мисле ли Чеси и Јужни Словени, пита се Маркс, да ће се историја зауставити и да буде на руци њима „који немају ни прве услове за националну егзистенцију". 1853 у једном допису американском листу *New-Jork Tribune* Маркс је био нешто попустио у своме славофобском шовинизму, готово у пангерманском империјализму, и пишући о Источном Питању, тражио је слободу балканских Словена, тврдио да ће Балкан постати „природно наслеђе словенске расе", да су Словени у тим крајевима „једини носиоци цивилизације", да Србија представља „снажно и

[1] *Révolution et Contra-Révolution en Allemagne*, par Karl Marx, traduit par Laura Lafargue. Paris, 1900, p. 99, 136, 153—156.

сразмерно добро организовано језгро једне нације“, и да Срби, као напредан и демократски народ, заслужују симпатије европске демократије.[1]

Енгелс је у нерасположењу према Словенима и у мржњи на Русију, коју је сматрао за „бедем свирепости и варварства, непријатеља сваке цивилизације“, ишао даље и био доследнији но Маркс. Поред Маркса 1848 он је у *Neue Rheinische Zeitung* водио читав крсташки рат противу Словена. И како је мислио о Словенима, а нарочито о Јужним Словенима, види се из његовога писма Едуарду Бернштајну, писаном 1882, приликом херцеговачког устанка од 1881. Енгелс је пун суровог презирања према тим „примитивним народићима“, чији опстанак у средини Европе сматра „као анахронизам“.“ „Чак и кад би ови добри људи имали исту вредност као шкотски хајлендери које је прославио Валтер Скот, који су такође били *најгоре коњокрадице*, ми бисмо могли највише осудити *начин*, на који садашње друштво са њима поступа. *Да смо ми у могућности, ми бисмо учинили крај урођеном риналдо-риналдизму ових делија*“.[2]

Ласал је потпомагао националну империјалистичку политику Бизмаркову, и у својој драми *Franz von Sickingen*, развијао идеју коју је Бизмарк остварио: да се велики историјски догађаји врше „огњем и мачем“. 1859, у брошури *Талијански рат и мисија Пруске*, давао је немачкој демократији исте савете које је Бизмарк давао пруском краљу. Он прихвата идеју Родбертуса да ће доћи време када ће турско наследство прихватити Немачка и да ће немачки пукови и радници на Босфору, одгурнути Словене као нижу расу, чије је једино право

[1] J. Скерлић: *Карло Маркс о Србима. Српски Књижевни Гласник*, 1910, књ. XXIV, стр. 631—636.

[2] Српски превод овога писма, које је прво било штампано у париском часопису *Le Mouvement socialiste* за 1900, изишао је у *Социјалисту*, 1908, бр. 1. Целокупно Енгелсово схватање Источног Питања даје се видети у његовој књизи *Спољашња политика руског царства*, која је изишла у српском преводу 1896 у Београду.

бити асимиловани великим културним нацијама. За време српских устанака и ратова 1876—1878, немачка социјална демократија је држала страну Турцима, и Либкнехт је страховао за судбину Турске и Аустрије које ће поплавити словенска поплава.[1] И држање немачке Социјалне Демократије у Немачкој и Аустрији 1908 доказало је да то старо мишљење још и данас влада.

И исто онако као што су немачки социјалисти заборављали принцип Интернационале „да закони морала и правде морају управљати односима и простих појединаца као и сувереним законима међународних односа“, исто онако као што су они били прво Немци па после интернационални социјалисти, исто тако су и словенски, руски социјалисти, имали јаких словенских симпатија и озбиљно рачуна о великим интересима словенске расе. Још у програму украјинских демократа из 1846, којима су били на челу познати историк Костомаров и највећи малоруски песник Тарас Шевченко, као један од главних задатака истицало се „ширење идеја словенске узајамности и будуће федерације словенских народа на основу пуне слободе и аутономије народности.[2] Тај програм прихватили су и заступали руски социјалисти шездесетих и седамдесетих година. Герцен, у *Колоколу* за 1860 (бр. 84), у чланку *Срби и Црногорци*, напада на „зближење невских и бечких Немаца“, уверава Србе да „у Русији ништа није мање словенско но влада“. Руска влада, готова да васкрсне Свету Алијанцију која удара у своме гробу, удружује се са „трулом Аустријом“, која је највећи противник Словенства, да заједно „одрже ропство народа и освећени принцип самовлашћа“. Срби треба

[1] *Zur orientalischen Frage, oder soll Europa kosakisch werden?* Ein Wahrwort an das deutsche Volk. Leipzig. (На то је Н. L (Србин, како уверава Драгоманов), одговорио брошуром: *Zur orientalischen Frage, oder soll die sozialistische Arbeiterpartei türkisch werden?* Ein Wahrwort an die deutsche Sozialdemokratie.

[2] *За сто лѣтъ (1800—1896)*. Сборникъ по исторіи политическихъ и общественныхъ движеній въ Россіи. Часть первая, стр. 14.

да се клоне агената руске владе, оних што путују на Свету Гору и што декламују о „светом православљу“, само да се заплаши Турска и Аустрија и да се од ње што више извуче. Зимски Дворац није Русија, а руска бирократија није руски народ. Место старе, назадне, мрачне, ненародне и несловенске званичне Русије, ниче нова, слободна, словенска млада Русија. И Герцен позива Србе и Црногорце да са њим раде, стављајући им на расположење свој слободни загранични лист, да се у њему северна и јужна браћа сусретну и пруже руку један другим. Герцен није прикривао своје словенске симпатије, и Маркс га због тога је оптуживао пред европским социјалистичким светом да прима 25.000 динара годишње за пропаганду „од панславистичке и псевдосоцијалистичке странке у Русији“.[1]

Чернишевски је имао симпатија за Србе, високо ценио духовне дарове српскога народа, специјално српску народну поезију,[2] и, како изгледа, знао српски. Он је био убеђен противник Аустрије, и када су почетком шездесетих година Мађари подигли оштру борбу против Беча, Чернишевски је у својим политичким чланцима саветовао да се не понови грешка из 1848, и да Словени не постану опет слепо оруђе бечке камариле. Он је противу славенофилског схватања ослобођења Словенства „под сенком крила рускога орла“, по речима Ивана Аксакова, и жели да ослобођење Јужних Словена не значи стварање руских губернија на Балкану.[3]

Но од руских социјалиста нико није више имао словенских осећања но Бакунин. Још пре 1848 он се бавио словенским питањем; у Паризу је 1848 проповедао „ослобођење свих Словена, уништење свих Аустрија“ и на

[1] James Guillaume: *L' Internationale,* T. I, p. 258. Марксов тајни циркулар против Бакунина.

[2] Ј. Скерлић: *Н. Ј. Чернишевски о српској народној поезији, Српски Књижевни Гласник,* 1910, бр. 241.

[3] Г. В. Плехановъ: *Н. Г. Чернышевскій,* стр. 62—64, 316—317.

словенском конгресу узео је врло видно учешће, и њему је било стављено у дужност да напише словенски манифест на „европске народе.“ *Aufruf an die Slaven, von einem russischen Patrioten Michael Bakunin, Mitglied des Slavenkongresses in Prag,* који је изашао у Кетену 1848, тражи „светску федерацију европских република“, револуцијом у Русији уништењем „немачких притежавалаца руског скиптра,“ уништењем реакционарне и антисловенске Аустрије, словенску федерацију, „савез не под окриљем аустријске династије“, но савез за ослобођење од Аустрије, „савез за оснивање федерације, која ће бити дужна да у брзо сједини све словенске народе.“ Те исте идеје словенског револуционарног федерализма Бакунин није престајао развијати у целом низу чланака и прогласа, нарочито у *Русскимъ, польскимъ и всѣмъ славянскимъ друзьямъ* (*Колоколъ,* 1862). И ту он призива за „борбу за руску слободу, за пољску слободу, за слободу и независност свих Словена“, тражи да се народна, словенска Русија очисти од туђинских управљача, да своје Татаре пошље у Азију, своје Немце у Немачку, да остане слободан, чист руски народ, да Русија тако постане у стању да помогне дело словенске слободе у Познањској, у Галицији, у Шлеској, у Чешкој, у Буковини, у целој Турској.[1] У свем свом космополитизму он није никако марио за Немце („что славянину здорово, то нѣмцу смерть), и највећа увреда коју је могао добацити Марксу и својим противницима у Интернационали 1872 то је што их је називао „немачко-чивутском компанијом.“ Ови му нису остајали дужни и оптуживали су га као агента руске владе и плаћеника руских панслависта. И Бакунин је утврђивао једну истину када је, у једном писму Либкнехту 1870, писао: „За велики број година ми смо сусретали у вашој земљи само антипатију и неповерење... није се нападало само Царево царство но на цео

[1] *Письма М. А. Бакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву.* Приложенія, стр. 353—419.

руски народ.“ Та револуционарно-словенска Бакунинова идеја остала је код руских социјалиста, и она се најбоље показала 1876 и 1877. Приличан број руских социјалиста, и то најважнијих, Рос, који је радио са Србима у Цириху 1872, Сергије Кравчински, Клеменс, Ерошенко, који је и погинуо, учествовали су у босанско-херцеговачком устанку, и тај покрет у корист Јужних Словена помагао је сам Жељабов, душа целог револуционарног покрета руског.[1] Тај покрет међу руском социјалистичком омладином био је толико ухватио маха, да је *Впередъ* — који је исповедао апсурдну идеју да Јужни Словени треба да причекају социјалну револуцију у Немачкој, Аустрији и Русији — писао да руски револуционари пре свега дугују својој земљи и да је њина крв потребнија за ослобођење рускога народа од руског царизма и бирократије но за ослобођење Срба и Бугара од турског ропства.

Тако, на два супротна начина судили су о словенском питању, у опште, о источном на посе, немачки и руски представници једне исте, социјалистичке странке. Пред таквим стањем ствари, Светозар Марковић се није могао дуго размишљати. Оставивши Немце, који су Словене прокламовали за нижу расу, правдали турско господство и ометали ослобођење српског народа, он је пошао за Русима, са којима се и у свим осталим питањима више слагао, који су држали да и Словени имају права на живот и слободу, и који су имали искрених симпатија за Јужне Словене и за „благородни српски народ“ како је Бакунин рекао 1848 године. И Светозар Марковић, и у данима када је био највећма загрејан за интернационални социјализам и светску социјалну револуцију, није губио живо национално осећање, и сав његов социјализам имао је националан карактер.

Пре свега, има у Марковићу једно латентно не само

[2] Вл. Бурцевъ: *За сто лѣтъ (1800—1896)*, Т. II, стр. 87—88.; James Guillaume: *L' Internationale*, Т. I, p. 210—211. Тајни циркулар Марксов против Бакунина, стр. 292—299. *L. Internationale*, Т. III, p. 309—310.

српско, него и србијанско национално осећање. Свакако, он је устајао против националне романтике либерала и све њихове фразеологије о „србскости“, и свом снагом борио се против теорије да треба одбацивати све што није „у духу народном“. „Ја велим, пише он у једном писму из 1868, да су и самовољни началници, капетани, пандури, кврге, батине, кундаци, топузи и сва она грозна тиранија у „духу народном“. Све су то последице нашег дугог робовања под Турцима, и оне су срасле са нама као вера у вештице и вампире и друге сујеверице, које су опште свим необразованим народима“. И он поставља тачан критеријум: „Само оно српско треба да се држи што је добро, а оно што је лоше треба га бацити, па ма по сто пута било „српско“.[1] „Реформе се баш с тога и предузимају да се униште неке рђаве стране „народнога духа“, и услови који помажу да се те стране развијају, а да остану само добре стране и да се *створе нови услови*, из којих ће се развити нове стране народнога духа, т.ј. нова убеђења, обичаји, установе, и т. д. Темељ је свима реформама знање — наука. А науке нема ни француске, ни енглеске, ни српске...“ Но поред свега тога, он хоће „народни правац“ у српском друштву и стварање „ориђиналне српске цивилизације“. Он напада оне које хоће српском народу да „кроје капу по туђинском калупу“.[2] Он напада Ђорђа Малетића и Матију Бана који су служили свима реакцијама у Србији, као „пробисвета кумпанија“ и „ђубре туђинско на нашој земљи“.[3] Он напада на Јована Хаџића и прве чиновнике српске пореклом из Угарске који су скренули Србију са њеног народног пута. И критикујући, у *Јавности* 1874, скупштински рад, специјално Др Николу Крстића, он вели: „Србију су доста усрећавали правници и филозофи из шарош-патошке школе, али овом приликом су показали најпотпу-

[1] *Раденик*, 1871, бр. 27.

[2] *Рад*, 1874, стр. 338.

[3] *Целокупна дела*, V, 54 105.

није своју моралну пустоћу, своје грубо незнање, управо своју варварско-маџарску необразованост".

Остављајући на страну његов манифест *Српској Омладини* из 1868, који је више омладински но социјалистички, већ у првим његовим чисто социјалистичким списима виде се националне идеје и преокупације. Пишући о лозанском конгресу Лиге за Мир и Слободу, 1869, он хвали њену одлуку да Источно Питање треба решити „у најширем смислу начела народне самоуправе". То му изгледа „најумесније нешто од свега што је конгрес могао решити", „најреалније од свију решења што их је овогодишњи конгрес донео". У *Раденику*, у периоду социјалистичке пропаганде, он одлучно заступа идеју народнога ослобођења. Он има живо осећање националне солидарности, и пред једним дописом из Брчке пише: „Живот наше браће у Босни тако је близак и везан са судбом српскога народа у Босни, да га ми не можемо одвајати од нашег живота".[1] Почетком 1872 он пише: „Добит велика за нас је што мисао о јединству и ослобођењу српскога народа код свију српских синова постаје све неодољивија, а код независније и образованије класе све дубља и чистија..."[2] У теоријском чланку *Наш раднички програм*[3] он разлаже: „Слобода изнутра повлачи и слободу споља. По себи се разуме да онај који оће потпуну слободу, једнакост и братство људи, мора хтети и ослобођење од страних непријатеља. Сваки корак у том правцу, то је *средство* да се социјалисте приближе својој крајњој мети".

Ослобођење српскога народа има да се изврши према два непријатеља, према Турској и према Аустрији. Турска у Европи је „владавина једне дивљачке ордије". „Ако је за проповедање и ширење социјалистичких начела у Турској држави неопходно да се *најпре* уништи турска држава, онда је сасвим доследно да социјалисти раде пре

[1] *Раденик*, 1871, бр. 2.
[2] *Радник*, 1872, бр. 2.
[3] *Радник*, 1872, бр. 51.

свега да се то изврши".[1] Као што су либерали шездесетих година љуто напали на разне српске владе што не дижу устанке и објављују рат Турској, тако је и Марковић пребацивао српским владама из почетка седамдесетих година што не улазе у националну акцију, и као једну од најгорих последица бирократизма сматрао је слабљење революционарне националне енергије. „Код толиких устанака за ослобођење што се збише у последње време на балканском полуострву, народ српски у кнежевини остаде непомичан као да се то њега ништа не тиче. Бирократска система успела је да угуши у њему сваку личну иницијативу. Нека се сравни с овим лична енерђија и предузимљивост грчког, влашког и самог бугарског народа за своје ослобођење, па да се увиди како су дубоко пали потомци Кара-Ђорђа и Милоша".[2] И Марковић није само проповедао уништење Турске, но и радио на њему. 1872 он је са друговима припремао устанак у Босни, Херцеговини и Старој Србији.

Исто онако као што је револуционаран у схватањима односа српскога народа према Турској, исто тако држи да слобода српског народа и опстанак Аустрија искључују једна другоју. Он је одлучан противник празне фразе о „словенској Аустрији". „Да се реши питање народности у Аустрији у правом смислу, треба дакле разрушити, монархију хабзбуршку, која је скрпљена женидбама, наслеђивањима и разним уговорима и која се држала језуитским лагаријама и грубом солдачком силом..." Федерализам у Аустрији јесте „најгора државна фраза која се може замислити..."[3] Исту ту мисао он још енергичније и потпуније исказује: „Ми држимо да је „савезна" Аустрија *немогућна*, јер је *непотребна народима* што у њој живе". Мали народи у Аустрији имају пречи и целисходнији пут: „да се сједине с другом својом браћом

[1] *Одговор Д-ру Владану Ђорђевићу*, стр. 27.
[2] *Целокупна дела*, II, 35—36.
[1] *Радник* 1871, бр, 24. *Словенска Аустрија и Српско Јединство.*

која живе ван Аустро-Угарске“. И то националистичко схватање истиче он као „програм наше радње према нашем народу на оној страни“.[1] Само у једном тренутку, у првим почетцима свога јавнога рада и сав у идејама Интернационале, он је саветовао Србима у Аустро-Угарској да са удруженим радницима целе монархије боре се „против господе управљача у Бечу и Пешти, и рђавог друштвеног реда ствари“.[2] Али те илузије код њега биле су краткога века. Он је оштро осуђивао аустријске социјалисте који хоће рад и социјалне реформе у границама данашње Аустрије. У једном писму од 12 јула 1873 напада он на аустријски социјалистички орган *Volkswille* и чини ову значајну изјаву: „Сви они који неће централизацију, неће војску, бирокрацију, што држе Аустрију као државу, који неће на прилику да словенски сељак с југа својом порезом одржава пијацу фабричним произвођачима Беча, Пеште и других вароши, тај је код њих „назадњак“ и спада у исту категорију као и феудалци и клерикали, који такође припадају федералистичкој партији у Аустро-Угарској. Ја не знам како ко о томе мисли, али ја држим да је *мојим начелима много ближи Милетић и у опште демократска федералистичка партија у Аустро-Угарској него тамошња социјалистичка партија с њеним узаним програмом и погрешним појмовима о самим основним друштвеним питањима*“.

Негативна страна националног програма Светозара Марковића то је уништење турске и аустријске владавине над Србима; позитивно је јединство са Хрватима, савез са Бугарима и осталим балканским народима. По својој здравој памети и по нагону за народну политику, он је као аксиому о којој не може бити никакве речи узео да су Срби и Хрвати један народ, и редовно је писао „наш српско-хрватски народ“.[3] И једна од крупнијих замерака које

[1] *Раденик*, 1871. бр. 3.

[2] *Целокупна дела*, I, 15—16.

[3] *Раденик*, 1871. бр, 1, 5, 11.

чини Уједињеној Омладини Српској јесте што не ствара што ближе везе између Срба и Хрвата.[1]

Исто тако он је за што интимније и солидније везе са Бугарима. У *Јавности* (1874, бр. 8) полемишући са бугарским цариградским листом *Правом*, који је оптуживао Србе да воде националну пропаганду у бугарским крајевима, он вели: „Ми не знамо да постоји каква српска пропаганда у бугарским крајевима. На против *знамо поуздано*, да између народа српског и бугарског постоји највећа љубав, да се они онде где се дотичу, управо *не сматрају као два народа* но као један народ. На срећу народ ништа не зна ни о великом Симеуну и Асану, Немањи и Душану; они сматрају само Турчина — па и то у главном турску владу и њене силеџије — као своје непријатеље; они сматрају своје *заједничко* ослобођење од Турака као своју *заједничку* циљ, и никад не воде рачуна ни спора: где ће бити граница „српског“, „бугарског“ *царства*. То *народно* јединство исповедају сви образовани Срби у Србији...“ Он напада бугарски лист као „турску улизицу“, а његово писање као „чорбаџијско улизавање пред пашама и везирима.“ „Наша је заједничка циљ ослобођење српског и бугарског народа, а никад нећемо водити спор оће ли граница између Срба и Бугара бити „Бугарска Морава“ или *Српска Морава*. То ће најпосле решити само ослобођени народ, ако му буде била потребна та граница“.[2]

Светозар Марковић је одлучно, и речју и делом, био за ослобођење и уједињење српскога народа, али на други начин но као што су били династични и званични

[1] *Раденик*, 1871, бр. 27.

[2] Истом приликом он је напао српске шовинисте „московске школе“, чији је представник Милош Милојевић, човек који „фанатички мрзи све што је паметно, па било српско или бугарско“. Ускоро, такође у *Јавности* (1874, бр. 21), Марковић уверава Бугаре да је „српско јавно мњење сасвим противно лудим, дон-кихотским нападајима М. Милојевића и дружинице му“, чији је рад „гадан, ништаван и худ“, и који у науци вреди исто толико колико слепац Јеремија Обрад. Караџић у књижевности.

кругови у Србији. Он полази од ове основне мисли: „*Ослобођење* једног народа од тираније другог народа само је један колут у ланцу других слобода“. Исто онако као што се Хервег бунио против немачког уједињења под Хохенцолернима, да немачке земље постану „један наковањ под једним чекићем“, тако и он неће да Србија игра улогу „Пруске Словенског Југа“, како је то писало полузванично *Јединство*, нити да се ослобођење и уједињење сведе на једну владарску круну, једне касарне и једне канцеларије. Он јасно и тачно види нераздвојивост националне и народске еманципације, и не престаје борити се против схватања либерала, да треба напустити идеју о унутрашњом политичком и економском преображају Србије, док се не изврши национално уједињење. „Спољне ослобођење српског народа је саставни део унутарњег ослобођења. Оно се не може извршити без извесних унутрашњих реформа, које би дале народу средстава — материјално благостање и просвету — за ослобођење; опет све унутарње реформе у нашој земљи не могу се никако извести док се не изврши спољње ослобођење“.[1]

Он нарочито устаје противу династичног схватања српског ослобођења, не допушта да се виши и вечити интереси народни жртвују малим и пролазним „интересима једне породице“, и још у *Српским Обманама* истиче „противност између ослобођења српског народа и увеличања броја поданика Обреновића.“ Исто тако он устаје противу империјалистичког схватања српског јединства, и тврди да нити је право нити је могућно у то јединство силом утерати Хрвате и Бугаре. Његово схватање је веће и шире. „Мисао српског јединства то је најреволуционарнија мисао што постоји на Балканском Полуострву од Стамбола до Беча. Та мисао садржи већ у себи: уништење Турске и Аустрије, престанак Србије и Црне Горе као *самосталних кнежевина* и преврат у целом политичком склопу српскога народа. Из делова ове две ца-

[1] *Ослобођење*, 1875, бр. 7.

ревине и из две српске кнежевине постаје једна нова српска држава — то значи српско јединство“.[1] *У Србији на Истоку* он прецизује ту своју мисао. Србија је по своме географском положају центар за револуционарну акцију „не само у српском народу него и у опште међу Словенима.“ „Српски народ нема другог изласка до револуције на балканском полуострву, револуције која би се завршила уништењем свију држава што данас сметају, да ти народи не могу да се сједине *као слободни људи и равноправни радници*, као савез општина — жупанија — држава — како им најудесније буде“.[2] Другим речима, он хоће стварање 1) једне „оригиналне државе српске“, на темељу задружне производње, и 2) један савез балканских народа, у облику федерације слободних општина или слободних народних држава.

Последњих година његова живота тај федералистички идеал добива прецизнији облик, и не ослања се више на социјалистичку идеологију но на практичне нужности. Федерација балканских народа изгледа му не као најбоља, но као једино могућа форма владавине на Балкану. У чланку *Социјализам или друштвено питање*, он износи своје разлоге. Још раније он је доказивао либералима да греше што мисле да је положај Србије на Балкану, где има неколико народности, религија и раса, исти као што је био положај Пијемонта на Апенинском Полуострву, где је била само једна раса, једна религија, једна нација. Уједињење Српства, како га либерали разумеју, може се извршити само проширењем граница данашње Србије. Али где су те границе географске и историјске? У освајању извесно ће се прећи етнографске границе, Србија долази у сукоб са Хрватима, Бугарима и Румунима, и постаје освајачка и насилничка земља, као што је Мађарска. Са таквом политиком у какав положај долази Србија према Бугарима? Ако дође до рата са Турцима,

[1] *Раденик*, 1871, бр. 25.

[2] *Целокупна дела, Србија на Истоку*, VI, 167—168.

има два излаза: „или ће Бугари остати непокренути, и у том случају ако Србија не падне у борби са Турцима, она ће отерати Бугаре у турске редове, и пре или после Бугари ће створити са Србима оно што су ови спремали њима". Излажући другу могућност, Марковић је са проницљивошћу великог државника, казивао ове готово пророчке речи: „или ће та борба изазвати револуцију у Бугарској и ослобођење Бугара, и у том случају Србија неће бити господар ситуације на Балканском Полуострву, нити ће тада понићи „Велика Србија"..."[1]

Марковић прихвата идеје Светозара Милетића и Љубена Каравелова, прима оно што су балканским и доњодунавским народима саветовали Мацини и демократи у Лиги за Мир и Слободу: да на Југо-Истоку Европе треба стварати нову Швајцарску. „Сви услови за развитак српског народа говоре дакле за то, да је српском народу потребно *савезно устројство*, не државно јединство. Унутарњи развитак и спољњи политички услови гоне српски народ да као своју мету постави: *ослобођење и федерација, и то федерацију српско-бугарску не по народностима, но по стварним потребама.* А ова федерација може се врло лако раширити у *федерацију народа на балканском полуострву*, и још даље ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава. Федерација ова не оснива се на начелу народности но на личној слободи оних људи који ступају у савезну заједницу. Али тим самим начином ујамчава се и свачија народност, јер се тиме даје право и свакој народности да заузме самосталну групу у савезу". И непосредни и практички национални програм Светозара Марковића своди се у формули на ово: „*социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе, револуција у Турској и федерација на Балканском Полуострву.*"

Том демократском и федералистичком програму не може се пребацити ни ненационалан ни непрактичан карактер. То је програм старе радикалне странке, која можда у том делу и данас се највише држи својих старих традиција; то је програм модерне српске демократије, потпуно у духу данашњега југословенског федералистичког портрета; то су, најзад, и данас схватања балканских социјалистичких странака и у Србији и у Бугарској.

[1] *Рад*, 1874, стр. 340—344.

ГЛАВА XIV

КЊИЖЕВНЕ ИДЕЈЕ.[1]

РЕАКЦИЈА ПРОТИВ ОМЛАДИНСКОГ РОМАНТИЗМА. — УСВАЈАЊЕ КЊИЖЕВНИХ ИДЕЈА ЧЕРНИШЕВСКОГА. — РЕАЛИСТИЧКА КРИТИКА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ОКО 1870. — ИЗЈЕДНАЧАВАЊЕ РЕАЛИЗМА СА ТЕНДЕНЦИОЗНОШЋУ. — УТИЦАЈ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА.

И ако је понајмање, и то сасвим узгред писао о књижевности, Марковић је извршио велики и трајан књижевни утицај, и нигде није било тако хваљен и тако оспораван као на књижевном пољу.

Како је његов покрет у суштини био један интелектуалан покрет, природно је било да је он обратио пажњу на књижевност, као једну од главних манифестација духовне делатности. Само, као у толиким другим тачкама свога рада, он је ту био рђаво схваћен. Благодарећи претераној ревности његових ученика, који су његове књижевне идеје схватали сувише буквално и терали са њима до последњих консеквенција, он је испао као неки мрачан и суров иконокласт књижевности, „уништитељ естетике" и низак материјалист за кога један пар кобасица више вреди него све Шекспирове драме и трагедије скупа. У ствари, Марковић је у ондашњој српској књижевности био оштар израз општега незадовољства

[1] О књижевним идејама Светозара Марковића говори књижица Јована Скерлића: *„Уништење" естетике и демократизација уметности.* Београд, 1903.

са романтичарством, и проповедник руских реалистичких књижевних схватања.

Он је одлучније и безобзирније рекао о болесном стању српске књижевности оно што су многи други, из самог омладинског и романтичарског круга, говорили са оградама и са подразумевањима.[1]

Још 1860 године *Даница* је осуђивала љубавно цврктање српских песника: „Ми би радије у место ови славуја гледали по којег орлића или соколића, или простије рећи, много нам се чини кад између 13 песама не нађемо мање од десет љубавни и сентиментални песама. Зар српски песник нема каквог лепшег, вишег, свежијег осећања, које ће му песму из груди измамити? Зар ће довека да пева само љубавну чежњу, тихе уздисаје, бледи месец, росно цвеће, драгине очи? Зар српски песник да нема светије туге од растанка са драгом, зар да нема ватреније жеље од пољупца са њени усана!“ Исти лист, поводом отужних љубавних песама Милорада П. Шапчанина, вулгарно је писао: „где се ум на шајтов меће да би се што налик на осећање истерало, то је онанија душевна.“ Ватрослав Јагић, у *Književniku* од 1866, оцењујући савремену српску и хрватску поезију, вели: „Тко би веровао, да није цијела истина, да у очи тих знаменитих догађаја, који се на словенском југу приправљају, наши лирски пјесници ипак мало што друго и знаду и воле, него ли грлити и љубити, за драгом уздисати или је грудима притискати.“ У *Матици* за 1866, омладинац Тоша Недељковић удара на лажно трубадурство, извештачену сентименталност српске поезије, која је „огледало празнине, расејаности и бунцања.“ Уредник *Матице* Антоније Хаџић, 1869, пише да „нигда ваљада није вештачко песништво наше тако рђаво стајало као сада.“ У *Србији* за 1867 (бр. 52), поводом тврђења једног руског писца да Јужни Словени не знају „ништа друго да раде до само да пе-

[1] Ј. Скерлић: *Омладина и њена књижевност (1848—1871)* стр. 420—422.

вају“, сарадник листа додаје: „Мени се чини да би много боље било оканути се стихотворства и латити се посла; ми смо и сувише певали на овом белом свету, певали смо и плакали пет стотина година; време је да се престане већ једанпут; нисмо деца...“ И Живојин Жујовић и Љубен Каравелов, развијајући идеје руских реалиста, исто тако ударају на савремену српску поезију.

И када се сабере све то, види се да је незадовољство са болесним стањем српске књивесности, нарочито поезије, било опште, у свима круговима, и да је Марковић одрешито и безобзирно рекао само оно што је цео свет мислио и осећао. У два кратка и одсечна чланка *Певање и мишљење (једна панорама из наше књижевности)*, који је изишао у *Матици* 1868 (бр. 32—34), и у „писму“ *Реалност у поезији*, које је донела *Матица* 1870 (бр. 15), он је карактерисао савремену поезију исто онако као и толики пре њега. За њега је она „бесплодна пустиња пуна чкаља и коприва“ „смеса из љубавних изјава, фантастичких сцена, празних фраза и смешних будалаштина“, и наши празни и бедни лиричари „начинише од наших 2—3 журнала неки бесмислени „комплиментирбух“, а често и пошту за своје „липсбрифове“.“ Новеле и приповетке, не вреде ни мало више; то су „недоношчад“, без „онога што је главно“, без „истинског живота људског“. Једном речју, савремена српска књижевност не ваља, са малим изузетцима, ништа не ваља. Њен правац је из основа погрешан, и она треба да крене другим, разумнијим, кориснијим, модернијим путем.

Марковић је показао сву духовну пустош и беду српске књижевности да би могао изложити своје позитивне идеје, да би указао пут којим треба ићи. Те идеје нису оригиналне, и као у економији и у политици он ће и у књижевности проповедати идеје руских реформатора шездесетих година, специјално свога учитеља Чернишевског, и покушати да их уведе и примени у српску књижевност.

Чернишевски се много бавио питањима књижевне

теорије,[1] и хтео да у руској књижевности игра ону улогу коју је у немачкој књижевности играо Лесинг, о коме је написао добру студију. Схватајући књижевност као један од најглавнијих израза духовнога живота, он јој у историјском животу приписује велику улогу. У његовим очима књижевност увек треба да буде онаква као што је била немачка књижевност од половине XVIII до половине XIX века и руска књижевност у Гогољево доба, увек у вези са друштвеним животом и покретач духовнога напретка. Естетика, она вербална и мртва естетика која се играла са речима и губила у празним формулама, естетика која је изишла из немачке метафизике, била је у његовим очима „мртва наука“, и он је енергично вршио њено сарањивање у руској књижевности.

Марковић усваја идеје Чернишевскога. „Омладини, која хоће да има здраве појмове о правом значењу уметности, писао је он, ја веома препоручујем дело Чернишевскога *Эстетическія отношенія искусства къ дѣйствительности*“.[2] Марковић као и Чернишевски, удара на метафизичку естетику и војује за реалистичку књижевност, која је израз живота и вођа у животу. У доба када се он школовао естетика је владала и у српским школама и у српској књижевности. На ђачкој клупи он је морао учити Малетићеве естетичке формуле, у роду ове: „Лепо је духом произведено и у спољашње вештаство положено преображење чувствено ограничене појаве за чист израз идеје“. У листовима су се водиле дуге препирке о „трагичној кривици“, и књижевни производи су мерени по параграфима естетике, сведене на скуп формула, рецепта и догмата.

[1] Г. В. Плехановъ: *Н. Г. Чернышевскій* Отдѣлъ III. *Литературные взгляды Н. Г. Чернышевскаго*, стр. 206—275.

[2] *Целокупна дела*, II, 5. — *Летопис Матице Српске*, 1874—1875, књ. 117, 118, у преводу В. Вујића, донео је превод тог списа под насловом *Естетички одношаји к природи*, са „критичким“ примедбама Лазе Костића, у којима су идеје Чернишевскога обележене као „кусе појаве апсолутнога нихилизма“.

Марковић улази у књижевна питања са одсечношћу у речима и са суровошћу у изражавању, које су афектирали људи његове генерације, коју тако добро изражава Базаров у Тургењевљевим *Оцевима и деци*. Он пре свега изјављује да нема „ни најмање естетичког осећања“, и без обзира удара на све идеје „покојне метафизике“ којима се дотле у књижевности клањало. Он одбацује све предрасуде о Лепоме, и не прима књижевност као остваривање једне апсолутне идеје. Његова критика је нарочито уперена против поезије, и то посебно лирске поезије. Он у опште нема високо мишљење о поезији, и, као Меколеј у осталом, држи да је она могла цветати у примитивним временима незнања и вере, када људски дух није испитивао ни анализовао, но када се само дивио и одушевљавао. Апсолутних урођених идеја нема, и апсолутна идеја о Лепоме, коју човек доноси на свет, једна је велика заблуда. Као и све у свету, књижевност се мења и усавршава. Књижевност изражава живот и схватања људи једнога доба, и људи у књижевна дела уносе „*свој* живот, *своја* убеђења и осећања, и *своје* потребе.“ У најбољем случају, књижевност је верна слика природе, али та копија никада не може имати снаге и израза као сама природа.

Нови поглед на књижевност стоји у потпуној супротности са старим погледима. Докле се некада, у доба „рецептурско-апотекарског“ критиковања, како вели Доброљубов, гледало на голу и празну форму, да ли је једно дело израђено по свима правилима и да ли испуњује све норме, данас се гледа на садржину самога дела, на садржину која је израз народнога живота. У нашем мисаоном и напредном добу само оно има значаја што има смисла и разлога и што доноси опште користи, служи делу општега напретка. „Некорисно нема право на уважење“, вели Чернишевски, и „само садржина, достојна пажње мислећег човека, кадра је да спасе вештину од прекора, као да је она некорисна забава...“ Књижевник мора да буде у идејама свога доба, да саосећа са својим

савременицима, да буде „војник мисли“ и радник на друштвеном напретку. „Од књижевности се захтева да доноси само оно што је заиста корисно друштву: да претреса и подиже савремена питања, да представља истински живот народни са гледишта савремене науке, једном речи, да је по мислима и осећајима *савремена*“. „Оне личности у народу, које су дубље и силније осетиле све патње што тиште цео народ, и које су кадре да искажу та осећања у вештачкој форми — то су прави песници, то су пробуђени делови народа, то је народна свест о себи самом и својим патњама“. Марковић се тако изражава за примењену, тенденциозну књижевност по схватањима руских реалиста, која би за социологију била оно што су атласи за географију.

И у тој борби против метафизичке естетике, у борби која је у основу била тачна и оправдана, Марковић иде даље, спори поезију у опште, и долази до идеје претапања књижевности у науку. Он припада нараштају који је имао пред очима велики слом идеализма, и политичког и духовног, из 1848, и који је сав ушао у идеје науке и анализе. Марковић готово иронично говори о „песничком одушевљењу“ људи из 1848. Стварност је народима отворила очи. „Народи увидеше, да није довољно песничко одушевљење, па да се постигне цељ за којим они жуде, они дознаше да сложено социјално питање не може решити ни један песник, па ма како он генијалан био; да се реши то питање, од којега зависи слобода народа, нужна је укупна умна снага народа. Народи почеше све више сами да се занимају својим тегобама, место песничког одушевљења поче све више да заузима маха разматрање разума — наука“. И та велика еволуција у духовима опажа се и у књижевности: лиризам нестаје, критички и аналитички социјални дух се јавља. Књижевност показује тенденцију да се слије с науком, „песнички облик постао је нешто са свим споредно, а главна је пропаганда оних мисли, што их је израдила данашња наука“. Типски представник нове књижевности јесте роман Чернишевског *Шта да се ради*, а од њега па до једног социолошког научног списа само је један корак. У опште, поезија је завршила своју историјску улогу. Из снова и фантазије човечанство улази у живот мисли и разума, и настаје доба практичнога рада.

У главним потезима, то су књижевне идеје Светозара Марковића. У примени њих он показује и разумевања и укуса. Он ће на једну страну метнути фељтонске романе Пола Февала, празну и наивну мађарску романтику Мавра Јокаија, а на другу страну Виктора Ига, Жорж Сандову Чарлса Дикенса, Гогоља, и пребациће се само у хвали једног данас сасвим заборављеног француског писца, Леоније Баре, у књижевности назване Андре Лео, која је узела учешћа у Комуни 1871. Марковић је био један од најранијих писаца српских који су видели и истакли велики значај модерног реалистичког романа, „друштвеног романа-епоса“ и његову „дагеротипну анализу живота.“ Примењујући своје идеје на стање савремене српске књижевности, он је ударио на нижу омладинску поезију, ону која је својом патриотском фразеологијом, лажним ентузијазмом, празном реториком, високопарним одушевљавањима и отужном сентименталношћу била изазвала цео свет против себе, и од које данас није ништа остало. Песници које он напада то су Мита Поповић, „браца Мита“, карикатурна личност омладинске поезије, заборављени песници онога доба Милан Андрић и Андра Грујић, два познатија омладинска песника трећега реда Милан Кујунџић-Абердар и Милорад Шапчанин. На њих и на оне безбројне стихотворце *Данице*, *Виле* и *Матице*, на фантастичне новеле Лазе Костића, мислио је Марковић када је онако оштро говорио о савременој српској књижевности.

Али он, пре свега, не сматра књижеван рад као непродуктиван рад, и уме да цени вредност једне онакве поезије као што је наша народна, коју је и његов учитељ Чернишевски волео. „Слепи српски певачи, вели Марковић, у животу српскога народа под Турцима, који су у

народу сачували свест о слободи и независности и будили га за борбу за ослобођење, без сумње су били кориснији радници, но многи и многи привредници, који су у зноју лица свог јели леб и својим производним радом ранили спаије и јаничаре".[1] Он високо цени Његоша, Змаја, Јакшића и Јакова Игњатовића, оно што одиста ваља и што у ствари чини српску књижевност. Тенденциозност могла му је само помутити вид да у нижим списима Владана Ђорђевића (роман *Сшајка* и драма *Народ и великаши*) види књижевна дела од вредности. Змај, крајњи либерал, демократ, и ако не социјалист, имао је слободњачких симпатија за идеје социјалног преображаја, и Марковић је писао да „сатира Јовановића заузела би почасно место у ма чијој књижевности". *Раденик*, 1871, (бр. 66) узимао је у заштиту Змаја од неоправданих *Враголанових* напада: „Има људи који својим дубоким племенитим осећањем, и не знајући за разне научне теорије, увек умеју да осете сваку правду, племенитост и поштење, као и сваку кривду, низост и прљавштину људску — они осете често и најфиније побуде и појаве у раду личности, целих партија, народних маса. То су људи вазда борци за истину и правду, са пером или са мачем у руци". Такав песник је и Змај, један „од првих песника и првих бораца за све што је добро племенито и истинито." Када се прослављала двадесетпетогодишњица књижевна рада Змајева, београдско *Побратимство*, које је све било у идејама Светозара Марковића, честитало му је, истичући га као песника који треба да покаже „правац и другим нашим песницима који хоће да радом својим користе народу".[2] А социјалистички *Рад*, 1874, (стр. 29) назвао га је „нашим најбољим песником реалистом." Јакшић се својим идејама и радом приближио младим реформаторима, и социјални дух који се раније код њега јављао, као у *Спахији*, под утицајем

[1] *Сувремена радничка начела у односу на наш народ. Застава*, 1872, бр. 2.

[2] *Застава*, 1874, бр. 126.

новога покрета претворио се у социјалистички дух, као у *Шваљи*, *Земљи* и *Ратару*. У *Враголану* он се бори за нове идеје и хвали чланке Светозара Марковића у *Раднику*, који ће српски народ да „избаве из овог несретног и јадног, сиромашног живота" О својим младим пријатељима пред саму смрт Јакшић ће писати: „У Србији има још неколико младих срдаца, који осећају народне болове и јаде — оно је друго све камен и коров".[1]

Кад је реч о књижевним идејама Светозара Марковића не треба губити из вида две ствари. Прво, он је о књижевности писао само у два узгредна, полемична чланка, у доба прве своје младости и доктринарства. Друго, не треба заборављати да су на његове књижевне идеје доцније накаламљене идеје Пере Тодоровића и других „уништитеља естетике". Као што је Писарев прихватио и до крајњих граница „уништења естетике" развио антиметафизичке и реалистичке књижевне идеје Чернишевског, терајући до пардокса да тврди да пар чизама више вреди но сва Пушкинова дела, тако је П. Тодоровић, у књижици *Уништење естетике*, која је изишла у Новом Саду 1875, и у својим *Књижевним писмима*, која су изилазила у *Стражи* за 1878, отишао до крајности, до апсурдности са антиестестичким идејама. Следбеници, наивни и увек готови на претеривања, прихватили су их као одрицање књижевности у опште. То је била вечита историја о учитељима чија учења ученици изопачавају и упропашћују.

Једна велика погрешка у књижевним идејама Светозара Марковића била је што је он и сувише изједначавао реализам и тенденциозност. Реализам, у опште, пре се слаже са нетендециозношћу, а социјална тенденција преовлађивала је код писаца идеалистичке школе, као код Ига и Жорж Сандове, док су на против баш писци реалистичке школе, Флобер, Зола, у првом периоду свога рада, Мопасан, у приповетци и роману, парнасовци у поезији, прокла-

[1] *Стража*, 1878, стр. 532.

мовали и практиковали начело „уметности ради уметности“ и уметничке неузбудљивости, потребу да се писац никако не види у своме делу. Идеја да уметност треба да буде тенденциозна, морална и социјална налази се иначе код много писаца, и то писаца разних школа, махом код оних који су били под утицајем напредних политичких и социјалних идеја XVIII и XIX века. То су идеје које су инспирисале јакобинске драме из 1794 године и Давидове слике. У *Манифесту Једнаких* се узвикивало: „Нека пропадну све уметности, само да имамо истинску једнакост“. Сен-Симон је тражио уметност која би духовно и морално васпитала народ. Ламартин је у *Судбини поезије* оцртавао уметност која изражава идеје и тежње доба, и 1848 био је „велика оргуља Револуције“. Луј Блан је нападао на „антисоцијалну филозофију“ „уметности ради уметности“, тражио да књижевност буде социјална и демократска, са јединим циљем: опште добро. Виктор Иго је у песнику гледао путовођу, духовног пастира, запаљену лучу народа, тврдио да уметност треба да има „задатак националан, задатак социјалан, задатак човечански“, и у томе смислу писао и *Деведесет Трећу* и *Јаднике*. Жорж Сандова, која је написала цео низ социјалних, управо социјалистичких романа, писала је: „Уметност није ништа друго до више мање јасан, више мање удесан облик социјалне истине“. Немачки либерални и демократски писци из доба Младе Немачке и доба пред 1848, били су у истим идејама. Фајербах је сматрао сатиру као „једини погодан израз поезије“. Фрајлиграт, Хервег, цела *Tendenzpoesie* немачка, Рихард Вагнер у 1849, години схватали су уметност као оруђе социјалног и политичког ослобођења. Хајне је писао: „Песништво, ма колико да сам га волео, било је за ме света играчка, али освећена играчка за небеске циљеве. Никад нисам много полагао важности на песничку славу, и мало ме се тиче ако други моје песме хвале или куде. Али на мој мртвачки ковчег ставите мач, јер ја бејах ваљан војник у рату човечанства“. У руској књижевности после Пушкина

јасно се опажа тај ослободилачки дух, и њиме су задахнуте Гогољеве *Мртве душе* и *Ревизор*, и *Ловчеви записници* Тургењева, који су толико учинили за ослобођење сељака. Шездесетих година, то је била уметност Шчедрина, Некрасова, Гљеба Успенског. Данас, то је Толстој са својим нападима не само на уско схваћену, дилетантску и аристократску уметност, но и на целу модерну уметност у опште, схвативши је као скупину чулности, реторике, самољубља, тражећи да се уметност стави у службу ширења хришћанских идеја братства и једнакости међу људима. Социјална схватања уметности у наше доба имали су људи као Рускин и Гијо; покушај за спајање поезије и науке вршио је један тако велики песник као што је био Сили Придом, а на тенденциозној књижевности радили су у последње време Емил Зола, у циклусима *Три Вароши* и *Четири Еванђеља*, и Анатол Франс у својим романима писаним за време Драјфусове Афере и после ње. Ако је Марковић тражио тендензионост у уметности, он није био сам у томе, и шта више може се рећи да је у тој идеји био у врло добром друштву.

Какав је био утицај критике Светозара Марковића на српску књижевност? Два критичара српска, који нису били у његовим идејама, овако оцењују његов рад. Светислав Вуловић, конзервативац по својим политичким уверењима, карактерише Марковића као „човека велика дара и необичног одушевљења“, који је био „нарављу и срцем прави песник, који би, да беше још одарен и песничком речју, створио јамачно нову школу песника српских“.[1] Његова критика није била од штетних последица. „И ако Марковић не износи правог узрока појаву о ком говори, и не уме да покаже ни правог пута савременим песницима — ипак разложно се није имало и није могло готово ништа рећи противу његових љутих прекора и његове строге осуде. Осећало се да је његов суд праведан и истинит, јер се осећало да је савремена пое-

[1] *Бранко Радичевић*. Београд, 1889, стр. 190—194.

зија одиста лоша“. Љубомир Недић, који је у свом болесном реакционарству осећао велику мржњу према Марковићу, називао га „такозваним покојним Светозаром“, а његове идеје увозом из Русије „земље незрелих теорија“, признаје ипак да је његова, и ако једнострана, критика „донекле благотворно утицала на нашу поезију. Она је највише учинила да престану оне досадне декламације и она отужна пренемагања, и да се у нашем песништву одомаћи здравији и истинитији тон“.[1]

Поред негативних услуга, Марковић је учинио и позитивних услуга српској књижевности. Ван сваког спора је да су два његова оштра чланка учинила крај болесном стању наше романтике на заходу, и исто тако је извесно да под његовим утицајима, у општим идејама његова покрета, дотадашња романтичка српска књижевност, која је била под немачким и мађарским утицајима, окренула се руском реализму, и да се од седамдесетих година почело код нас обилно преводити са рускога језика и стала стварати србијанска реалистичка књижевност. Поред знатнога броја ситнијих прича Гогољевих тада се преводе *Мртве душе* (1872), *Ревизор* (1870) и *Тарас Буљба* (1870), и млади реформатори су са усхићењем читали Гогољеве слике руске бирократије и сеоског племства. Из Тургењева се преводе само 1869 три романа: *Дим*, *Дан пре* и *Оцеви и деца*, Тургењев се осећа поласкан тим великим симпатијама код Срба, хоће да учи српски и исказује „ванредну жељу, да се развитак толико интересантног српског народа креће напред под сувременим утицајем слободе“. Преводи се Чернишевски: *Шта да се ради* (1871, 1874), Гончаров а *Један обичан догађај*, (1872), и снажне политичке сатире Шчедринове (*Прича о томе како је један прост геја наранио два начелника*, *Нестало савести*, 1872). Од Виктора Ига преводе се *Јадници* (1872), и почиње се преводити *Деведесет Трећа*; Републикански писци народнога живота у Елсасу Еркман-

[1] *Из најновије српске лирике*. Београд, 1893. Стр. 18.

Шатриан, два симпатична и добра писца која су данас неправедно пали у полу-заборав, преводе се доста и читају се много. *Histoire d'un paysan* прерадио је Рус Тихомиров у агитациону књигу за руске прилике *Исторія одного крестьянина*, а ту прераду удесио је за српске прилике Пера Тодоровић у *Историју једног француског сељака*, која је врло много утицала на ширење напредних идеја у народној маси. Исто тако преводи се од истих писаца 1873 антибонапартистички роман *Историја једног плебисцита*, „прича једног од оних што су гласали: за“. Почетком седамдесетих година преводе се Ламнеове *Речи вернога* (1871), Ренанов *Живот Исусов* (1872), *Емил* Жан-Жака Русоа (1875) и Ламартинова *Историја жирондинаца*. (1875), Епоси седамдесетих година може се све пребацити, али само не да није имала осећања за добра дела страних књижевности, и редак је тренутак када се код нас боља дела преводила и, што је главније, и радије читала.

Утицај књижевних идеја Светозара Марковића осећао се и непосредно, у оригиналним делима српске књижевности. Ђура Јакшић је тада испевао *Шваљу*, *Ратара* и *Земљу*, Змај *На гробу стрељаних комуниста*, Јаша Томић је покушао да оснује социјалистичку поезију српску, и његови стихови, и ако нису ушли у књижевност имали су и имају своју публику у демократским срединама. И доцније, Војислав Илић је био у тим идејама и дао приличан број демократских и социјалистичких песама. Владимир Јовановић је испевао социјалистичке песме *Раду* (1881) и *Зидарска песма*, и у предговору збирци *Из самачкога живота* (1890) изјашњавао се за реализам у поезији. У приповетци утицај идеја Светозара Марковића осећао се још јаче. Милован Глишић је почео свој књижевни рад у малим социјалистичким листовима седамдесетих година, и у сеоске приповетке уносио оне нападе *Радника* и *Јавности* на несавесне зеленаше и рђаво чиновништво. Лаза К. Лазаревић је почео превођењем и величањем Чернишевскога. Јанко Веселиновић ушао је

у живот са Марковићевим идејама и своме првом учитељу одужио се давши његову идеалну слику у роману *Јунаку наших дана*. Сеоска реалистичка приповетка у Србији била је природна последица учења Светозара Марковића, који је тражио да се напусте историјске фикције, феодалне симпатије, сентиментална пренемагања и фантастична маштања, и да се сва пажња обрати стварном животу, и то животу најмногобројније и најважније класе у Србији, сељачке.

Марковић је код Срба био најбољи представник такозване „публицистичке критике", како су је Доброљубов и Писарев вршили, човек који је више но ико, и посредно и непосредно, учинио за увођење руских модерних писаца у српски читалачки свет и за стварање реалистичке књижевности српске.

ГЛАВА XV

МАТЕРИЈАЛИЗАМ

НАПРЕДАК ПРИРОДНИХ НАУКА У XIX ВЕКУ. — КУЛТ ПРИРОДНИХ НАУКА У РУСИЈИ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА. — НЕМАЧКИ ФИЗИОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛИЗАМ. — ПРОПАГАНДА МАТЕРИЈАЛИСТИЧКИХ ДОКТРИНА. — ПРИРОДЊАЧКИ ПОКРЕТ У ОМЛАДИНИ. — ДАРВИН И ХЕКЕЛ. — ПРИРОДЊАЧКА И МАТЕРИЈАЛИСТИЧКА ЛИТЕРАТУРА СРПСКА СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА.

XIX век назван је „веком природних наука", и огромни научни напретци, и у теорији и у примени, који су у то доба учињени, дају пуно оправдање томе називу. На крају XVIII века опажало се већ стварање нових наука и осетно напредовање старих. Али у току XIX века настао је цео један низ великих и значајних научних творевина и проналазака, нарочито у области хемије, физике и биологије. То је доба примене паре и електрицитета, изналаска железница и пароброда, машинизма у индустрији, фотографије, телеграфије, спектралне анализе; доба Хелмхолца, Вирхова, Клода Бернара, Пастера, Либига, Фарадија, Хекслија, Дарвина, Хекела и толиких других. Шездесетих година успех егзактних наука био је такав да су оне почеле владати над свима осталим наукама и наметати им и свој правац и своје методе.

Тај велики научни полет није остао без политичких и социјалних последица. Машинизам уведен у индустрију изазвао је читаву револуцију у економским и социјалним односима, почео стварати једно сасвим ново друштво и нову цивилизацију. Поред тога, природне науке су, као у XVIII веку, у доба енциклопедиста и материјалистичких филозофа, стале вршити непосредни утицај, ослобађајући духове од метафизике и религије, водећи их ка рационалистичким и критичким погледима на живот и друштво. „Амфитеатар науке јесте храм демократије", писао је енглески културни историчар Тома Бекл. У наше доба нико није боље изразио онај огроман утицај који науке врше на духове но велики француски писац Анатол Франс, у говору којим је 1900 године отворио народни универзитет *Буђење* у Паризу: „Ако човек размишља о бедама које су, од пећинског доба па до наших још варварских дана, сатирале несрећно човечанство, готово увек се налази узрок у лажном тумачењу природних појава и у некој од оних богословских доктрина које дају васељени свирепо и глупо објашњење. Рђава физика производи рђав морал, и то је довољно да, у низу векова, поколења људи рађају се и мру у бездни патњи и очајања".[1]

Но нигде у Европи, у доба око 1860 године, није се толико осетио тај ослободилачки дух природних наука као у Русији, која је била у пуном духовном цветању, у френетичном јурењу ка напретку, у једном онаквом духовном периоду кроз какав је западна цивилизација прошла у XVIII веку. У првом периоду руског покрета, када се ишло у првом реду на ослобођење духова од заблуда и традиција, које су толико притискивале и спу-

[1] *Opinions sociales*, Paris, 1902. II, p. 74—75.

тавоале Русију, и на стварање једне одабране, духовно еманциповане интелигенције, интерес за природне науке дошао је на прво место. Тада се преводило све што је важније изилазило на страним језицима, говорило и дискутовало о научним питањима, са жаром са којим су се у Средњем Веку дискутовале теолошке теме и пропозиције. Герцен је упућивао младеж у природне науке у својим *Письма объ изученіи природы.* Бихнерова *Сила и материја*, преведена на руски и литографисана издана у Москви 1860, трудом московске револуционарне организације, ширила се у хиљадама примерака и распростирала нову веру неверовања. То је било доба када је, по речима Степњака, „Рус не-материјалист био бела врана". Један од људи из тога покрета, В. Зајцев, вели о том првом периоду руског нихилизма: „ми смо били дубоко убеђени да се боримо за срећу целог човечанства, и сваки би од нас радо пошао на губилиште и главу своју дао за Молескота и Дарвина." Те ствари и седамдесетих година, када је покрет узео одлучно и практично политички карактер, биле су за руске револуционаре тако важне, да је лист *Впередъ* 1875, у свом 1 броју, као прву тачку програма, ставио „борбу реалнога погледа на свет, јасно схватање човечанских потреба против свих идола богословских, метафизичких, теоретичких и моралних, краће говорећи: борбу науке против религије".

То велико интересовање за природне науке осећа се и код Срба још од краја шездесетих година. На првој омладинској скупштини у Новом Саду, 1866, Владан Ђорђевић је говорио *О важности јестаственице*, и то модерне јестаственице, по схватањима Карла Фогта и Либига, као „природне филозофије" стављене на супрот спекулативној филозофији. „Нас може спасти само јестаственица, то ће рећи стварати у нашим школама правац у духу времена". У ђачким омладинским дружинама опажа се све веће интересовање за природне науке. У бечкој *Зори* 1866/1867 био је цео низ природњачких предавања: *Први појмови о ваздуху, води и земљи, Мраз, киша и туча, Око*, превод Молескотова дела *О храни.* У минхенској *Завери* 1867 предаје се о електрицитету и о *Хемиском земљоделству* по Либигу. *Вила* 1867 доноси превод Лазара Докића *Како су се развиле идеје у јестаственици* од Либига, а 1868 говори о предавањима Карла Фогта у Берлину. Од 1867 *Матица* доноси цео један низ популарних чланака о природним појавама.

Но сав тај интерес за природне науке код Срба на крају шездесетих година био је више индивидуалан, случајан, неповезан. Требало је да дође Светозар Марковић, па да се од тога интересовања подигне читав култ, да се створи цео један филозофски систем, и да српске духове упути новим правцем „реалне науке". Марковић се школовао у Русији када је природњачки дух био на своме врхунцу, и када је прва дужност „новога човека" „мислећег пролетера" била ући у идеје Дарвина, Бихнера и Молескота. Марковић, сасвим логично у својој главној идеји: да је за напредак земље пре свега потребно створити једну духом јаку, мишљу ослобођену елиту у интелигенцији, отпочео је тиме што је за образоване људе стао проповедати природњачку филозофију. Као и његови руски учитељи он држи да су природне науке једине сигурне и тачне, и да остале, такозване моралне науке нису ништа друго до више мање оштроумна довијања, више или мање вероватне претпоставке. У једном великом и систематском чланку, *Реални правац у науци и у животу*, који је имао врло велика утицаја на младо поколење, он је развио цео програм нове филозофије. Природне науке он ставља као средиште коме све друге науке треба да буду подређене. И филозофија, и етика, и педагогија, и естетика, и све друштвене науке имају не само да издрже ревизију природних наука, но и да приме као своју основицу њене резултате и да се развијају у правцу њених метода. Та превласт природних наука над свима манифестацијама људскога духа значи уношење разума и истине у људски живот, и од победе

научних истина до којих је дошла нова природњачка филозофија зависи какав ће бити „сав будући живот човечанства“. Марковић неће „науку ради науке“, но науку ради човечанства, ради материјалних користи коју она пружа људима, ради њеног великог духовног утицаја који ослобођава човечанство од празноверица, заблуда, традиција, ауторитета, од свега оног што људи трпе од вековног незнања, духовне лењости и вере у „божју вољу“ и у „божју милост“. Човечанство, које је вековима чекало своје спасење, у науци је данас добило ослободилачког Месију.

Оно што је Марковић са толико вере назвао *новом науком*, и што је у његовим очима било права, једина наука, Наука једном речи, био је физиолошки материјализам који је у добу од 1855 до 1870 био у цвету.[1] То није била нека нова мисао, но развијање онога што су проповедали енглески и француски материјалисти XVII и XVIII века, Локе, Хобес, Кондијак, Холбак, Ла Метри, Кабанис, сав спекулативни механички материјализам XVIII века. Под утицајем Фајербаха, у Немачкој, некада „традиционалној отаџбини идеализма“, педесетих година, стварала се цела једна врло активна и борбена школа материјалистичких филозофа, којима су на челу били Луј Бихнер, Холанђанин Јаков Молескот, чија је дела Ренан називао „лепим књигама, пуним тако велике филозофије“, и Карло Фогт. Без обзира како ће се у званичним круговима и у универзитетској науци примити њихове идеје, они су, жртвујући своје већ лепо започете научне каријере, излажући се гоњењима, отпочели крсташки рат противу званичне метафизичке филозофије и противу службене хришћанске религије. Њихови списи, нарочито Молескотова изучавања *Циркулација живота* и *Светлост и живот*,

[1] F.-A. Lange: *Histoire du matérialisme et critique de son importance à notre époque.* Traduction de l' allemand sur la deuxième édition avec l' autorisation de l' auteur par B. Pommerol. Paris, 1879. Tome II, p. 99—100, 107, 204, 631—632. — Albert Lévy: *La Philosophie de Feurebach et son influence sur la littérature allemande.* Paris, 1904. Глава: *Moleschot-Le matérialisme physiologique.*

а на првом месту систематска, полемички и популарно написана књига Бихнерова *Сила и Материја*, подмлађивали су стари материјализам и стварали нову доктрину која се практично завршавала атеизмом. Нарочито Бихнер, у својим доцнијим списима, до краја је изводио Дарвинове закључке.[1] Непрекидни низ научних изналазака, срећне техничке примене њихове, индустријско цветање, позитиван дух који је завладао целим друштвом, — помагао је да се те нове доктрине приме као истине које одговарају стању ствари и потребама времена. И материјализам се у толико јаче и брже ширио, што је подмлађени политички антиклерикализам потребовао једну одсудну научну теорију која је подсецала религију у самим њеним основима. Нови покрет је из Немачке захватио и Француску; цела једна група младих писаца, међу којима су били доцније познати научни радници Елизе Рекли, Шарл Летурно, Андре Лефевр, ширили су материјалистичке идеје. Један спиритуалистички писац тога доба писао је: материјализам, „та реч која је још пре неколико година личила на увреду, и у полемици се није смела употребљавати без много обазривости и ограда, у означавању једне доктрине“ данас је постао развијена застава, званично име целе једне школе. Данашњи материјалисти казују без икаквих ограничења своја мишљења, и са пркосним

[1] Бихнер је зато код нас 1870, као раније код Руса, био много
читан и превођен. Мита Ракић у *Матици* 1869 преводи одломке
из *Силе и материје*. 1870 Андра Николић и Светозар Атанаси-
јевић, великошколци, објављују његове *Слике из физиологије*, и у
позиву на претплату, констатујући „силне предрасуде о човечанском
животу код Срба“, веле: „ове предрасуде морају пасти испред истин-
ског знања о животу, а нарочито кад се у народ унесу главни основи
физиолошке науке, написане разумљиво.“ И да би сузбили предрасуде,
они преводе Бихнера, који иначе има „грдну заслугу у науци.“ *Млада*
Србадија 1871 доноси *Старост човечанског рода*; *Панчевац*,
1872, *Воља и природни закон*; *Застава*, 1872, *Држава и Морал*;
Исток, 1872, *Ропство у животиња*; *Јавност*, 1874, *Постанак*
човека, извод из предавања *Постанак човека у свези са теори-*
јом развијања.

поносом носи се име материјалиста. „Свака прелазна нианса брише се, нестаје; време одлагања и половних мера прошло је; дошао је час апсолутних одрицања... То није више методичка сумња... на врло догматичној аргументацији подиже се наука одсудно атеистичка“.[1]

Преко Руса Марковић је оберучке прихватио немачки материјализам, и у једном писму Живојину Жујовићу из 1870 говори о теоријама Бихнера, Молескота и Фогта као о „необоривим доказима“. Њему су се нарочито допадали немачки материјалисти што су својим идејама давали социјалну и политичку примену, и што су му били политички једномишљеници. Бихнер му се био нарочито допао, јер његова *Сила и Материја*, дело је не само једног научењака човека који вешто и логички излаже своје идеје, доброг стилиста који уме да да израза, боје и полета својим редовима, но и једног слободног мислиоца и демократа, који је одушевљен за напредак и добро човечанства, који науку ставља у службу духовне и грађанске слободе. Из тих особина његова књига, која се више не сматра за научну, у којој има много спорног и нетачног, и данас је сачувала велики број читалаца, и сматра се увек као једна од ручних књига Слободне Мисли. И Марковић није ништа друго радио но је за српске читаоце популаризовао идеје Бихнера у првом реду, потом Дарвина, Молескота и Фогта.

Под утицајем новога покрета јавља се у српској књижевности велико интересовање за идеје материјализма и трансформизма, какво се није ни раније ни доцније код нас видело. Седамдесетих година цео свет се бави природним наукама, и у томе погледу занимљиво је видети списак претплатника на српски превод Хекелове *Природне Историје Постања*, која је изишла 1875. Издање је са 100 дуката помогла Коларчева Задужбина, а са мањим прилозима од 1—2 дуката, поред осталих, и Јован Ристић, бивши намесник, Јован Мариновић, бивши министар-председник, Стевча Михајловић, председник Државног Савета у пензији, Јеврем Грујић, државни саветник. Јавило се 466 претплатника, од којих је било 210 ђака, 45 чиновника, 34 калфе, 30 трговаца, 28 професора, 15 практиканата, 13 свештеника, 8 официра, и тако даље. Пада у очи да је било више свештеника (13) претплатника но лекара (4), више калфи (34) и трговаца (30) но професора (28).

[1] E. Caro: *Le Matérialisme et la Science.* (Deuxième édition) Paris, 1868, p. 67—68.

По школама и у ђачким дружинама стале се изучавати природне науке и претресати природњачка питања. У бечкој *Зори* 1874 предаје се: о бури, о отровима, о Њутновом животу, о варењу, о Дарвиновој теорији, о води при ниској температури, о ваздуху и вегетацији. Алманах *Зоре*, који је изишао 1875, садржи неколико природњачких чланака. У *Побратимству* од краја шездесетих година природне науке потискују све друго. Преводи се Дарвин, Бихнер, Лујис, Клод Бернар. Алманах *Побратимство* 1871 има три чланка, и сва три природњачке садржине. У предговору се наводе ове речи, које изражавају схватање целе једне генерације. „Ми видесмо како други свет дође до обавештења, научимо разумети тај свет, па ћемо учинити да и наш свет разуме, да се обавести. Пред нама је грдна руда чисте истине и науке, ми ћемо је речницима и граматикама расковати и дати нашем народу; тиме ћемо учинити да он на своме језику може читати оно што се зове наука, и што би му може бити без нас неприступно било“.

Од великих природњака код нас се истиче и чита Дарвин. Марковић је усвојио и проповедао природњачке идеје педесетих година, а после тога и учење Дарвина и Хекела. Дарвина је он називао „знаменитим енглеским научењаком“, и наводио га често не само у општим биолошким питањима но и у претресањима о постанку породице, религије, обичаја, друштва.

Дарвин, о коме је први пут било речи код Срба

1863 у једном предавању пештанске *Преоднице*, и кога је 1869 у *Србији* преводио сам Панта Срећковић, од 1870 године почиње бивати проучаван, популаризован и читан.[1] У *Србији* 1870 (бр. 26—56) преводило се из Дарвина *Како су постали видови*, а исти лист исте године доноси чланак Писарева *Дарвинова теорија*. 1872, *Млада Србадија* доноси јавно предавање Јована Бадемлића *О начелу борбе за опстанак*. Међу малим европским народима Срби су били први који су почели преводити великог енглеског природњака. 1874, Милан М. Радовановић је тражио од Дарвина дозволу да преведе његово епохално дело *Origin of species*, које је имало толико утицаја на духове, и у коме се смело ушло у „питање питањâ“, у питање о постанку човека, на које су дотле одговарале само митологије и религије. Дарвин се радо одазвао позиву, и 25 августа 1876 писао му: „Ако би стање ваше земље допустило да се преведе моје дело *Origin of species*, бићу много задовољан... Стање ваше отаџбине пробуђује најдубљу и општу симпатију у овој земљи, и Енглеска најозбиљније жели да је види сасвим ослобођену од тиранства Турака“. У другом писму од 5 фебруара 1877, он је опет изјављивао: „биће ми велико задовољство кад помислим, да сам припомогао да се привуче пажња младих људи природним наукама у земљи, за коју многи у Енглеској мисле да ће скоро заузети одлично место међу европским народима“. И то дело, под насловом *Постанак фела*, изишло је, са наведеним Дарвиновим писмима, у Београду 1879 године.

Као и Дарвин и његов ученик и популаризатор Хекел, за кога је казано да је за Дарвина био оно што је Меланхтон био за Лутера, био је рано познат и много превођен код Срба, у толико радије што је он био одлучнији у својим закључцима. Светозар Марковић у једном писму из 8 јула 1869 године вели за Хекела да је „први од присталица Дарвинових, који је Дарвинову теорију

[1] Урош Џонић: *Дарвин у српској науци и књижевности*. *Српски Књижевни Гласник*, 1909, књ. XXII, 293—297.

развио доследније но и сам Дарвин и довео је до крајњих резултата“. И Марковић га наводи као пресудан ауторитет у биолошким питањима. *Радник* и *Млада Србадија* 1872 године доносе поједине одломке из његових дела, нарочито из *Историје постања*. *Рад* 1874 изјављује жељу да се са Дарвиновим *Постанком видова* преведе *Историја постања*: „Обе ове књиге даће много бољи правац нашој природњачкој књижевности“.

Тај велики посао извео је други брат из породице Радовановића, Алекса. Кад је он затражио од Хекела дозволу за превод, Хекел му је, „с великом радошћу“ одговорио 8 децембра 1873, и рекао: „Ја се надам да ће ова књига и међу вашим земљацима припомоћи, да се гдекоје предрасуде искорене, и да ће њом људи упућени бити на пут истинога познавања праве природе“. Дело је изишло у Београду 1875, и у предговору преводилац је писао: „превођењем ове књиге хтели смо пустити да на литерарну стазу нашу, да још у непречишћено тамно поље од идеја, падне неколико зракова ове величанствене буктиње, према којој ће генерације моћи поћи правим путем ка истини, науци и величини“.

Седамдесетих година преводе се по свима српским листовима и часописима многобројни природњачки чланци Карла Фогта, Хекслиа, Хелмхолца, остављајући на страну мање познате писце. Међу преводиоцима популарних природњачких чланака су: Љубомир Недић (*Ваздух, светлост и топлота*, у *Истоку* за 1874) и Лаза К. Лазаревић (*Историја једне свеће*, у *Матици* за 1870). У то доба преводи се низ популарних природњачких књига, међу осталима: *Физичне силе и узајамни одношај њихов* од Ј. Р. Гровеа (1870), *Земља и природни појави на њој* од Бекетова (1870), *Наша земља*, од Др. Штала у три издања (1871, 1872 и 1873), *Јеванђеље природе* (1871), *Вероисповест савременог природњака* (1873), знаменито предавање Е. Ди Боа-Ремона *О границама сазнања*; Веvелова *Историја индуктивних наука* (1874); дело

Жана Масеа *Histoire d' une bouchée de pain*, „писмо једној девојчици о животу човека и животиња“, имало је два превода, оба 1874, један од Милана Ђ. Милићевића, други од Владимира Карића. Жил Верн као популизатор природних наука јако је на цени, и *Будућност* 1873 (бр. 31) изјављује жељу да се тај писац преводи и чита, јер „уноси у сваку кућу у којој се зна читати целу јестаственицу, целокупну науку о природи...“ И за неколико година преводи са неколико романа његових: *Путовање у средину земље* (1873), *Путовање са земље на месец* (1874), *Пет недеља у балону* (1875).

Тај култ природних наука, та вера у „велике и светле истине природне науке“, како вели Хелмхолц, трајала је код нас у току целих седамдесетих година, па се продужила и преко тога доба. Али у научном свету јавила се реакција противу физиолошког материјализма. У Немачкој, где је та теорија никла, јавила се реакција, из исто тако политичких као и научних побуда. Либиг је материјалисте проглашавао за научне дилетанте; Вирхов, који је васпитао Бихнера, и који се једно време сматрао за врло блиска материјалистима, од 1873 почео је нападати и трансформизам и целу Дарвинову теорију; Ди Боа Ремон, уплашен од социјалних и политичких последица материјалистичких учења, сводећи улогу универзитета, по сопственим речима, на „васпитање интелектуалне телесне гарде Хохенцолернâ“, са девизом „*ignorabimus*“, покушао је да заустави полет природних наука у освојењу природних тајана. Позитивисти су се исто тако изјаснили против материјалиста: Огист Конт и Литре у неколико махова одбијали су сваку везу између материјализма и позитивизма; Конт је, у једном писму Џ. Ст. Милу, писао да је атеизам једна спекулацаја о битностима и узроцима, која место веровања у Бога ставља метафизичка маштања о постанку света и човека, узалудно покушавајући да реши „питање које здрава филозофија мора најзад да остави на страну.“ Социјалисти су се исто тако одрекли солидарности са доктрином материјализма, Маркс је постављао разлику између природњачког, физиолошког материјализма Бихнера и Молескота, и свог, историјског материјализма, или тачније говорећи, историјског детерминизма, а Енгелс је природњачки материјализам приказивао као робу лоше врсте. И у Русији, где се у те теорије толико веровало, одпочела је слабити прва вера. Лавров је немачки материјализам сводио на метафизику, а после смрти Писарева духови су стали напуштати природњачке преокупације и обраћати се социјално-економским студијама и практично-политичким питањима.

И данас стари немачки материјализам, за који се у једно време држало да је последња, готово дефинитивна реч науке, који је за неколико генерација и за толике људе био нова вера, данас је напуштен, и као једна недовољно научна хипотеза припада само историји филозофије. У сваком случају, физиолошки материјализам и ако није одговорио на „загонетку васељене“, како се у једно време мислило, био је један леп и пун полета период људске мисли, и његова тврђења ако нису била тачна, свакако су била мање далеко од истине но апсурдне доктрине и детињске бајке религије.

ГЛАВА XVI

АНТИРЕЛИГИОЗНОСТ.

СПИРИТУАЛИСТИЧКА ДЕМОКРАТИЈА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ И МАТЕРИЈАЛИСТИЧКА ДЕМОКРАТИЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА. — АНТИРЕЛИГИОЗНИ ПОКРЕТ КОД РУСА. — ИДЕЈЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА О ПОСТАНКУ И ПРИРОДИ РЕЛИГИЈЕ И ЊЕГОВО СХВАТАЊЕ РЕЛИГИОЗНОГ ПИТАЊА КОД СРБА. — ОМЛАДИНСКИ АНТИКЛЕРИКАЛИЗАМ И БЕЗРЕЛИГИОЗНОСТ НОВОГА ПОКРЕТА.

Као природна последица материјалистичких идеја била је Марковићева антирелигиозност.

У његово доба потпуно се извршило одвајање између религије и демократије, које су у првој половини

XIX века имале много додирних тачака и врло често се и стапале и изједначавале.[1] Социјалисти и демократи прве половине XIX века произилазили су из деиста Жан-Жака Русоа, а не из антихришћанина Волтера или атеистичких енциклопедиста. Бабеф и његови другови су у својој комунистичкој доктрини давали много места Провиђењу и хтели враћање ка чистом, првобитном Хришћанству. Фурје тражи потврду својим начелима у „Светим Еванђељима", и у потврду својих идеја наводи текстове из Библије Сен-Симон је своме социјализму дао религиозан карактер и религиозну организацију, и једно од његових главних дела носи назив *Ново Хришћанство*. Кабе у свом делу *Право Хришћанство (Le Vrai Christianisme)* писао је: „Наш икаријански комунизам је право Хришћанство, ми смо прави Хришћани, следбеници Исуса Христа; његово Еванђеље је наш Закон, његова доктрина је наш вођ". Пјер Леру је тврдио да је велика разлика између XVIII и XIX века што је XVIII век нападао Хришћанство, а XIX век му одаје дужно поштовање, и он остварење социјализма изводи из „божанског закона". Луј Блан је нападао Волтера, у коме је гледао оличење буржоаскога духа, и тврдио да се Демократија бори у име вишег религиозног идеала. За Мацинија је републиканска странка била „у битности верска странка", и његова девиза била је: „Бог и Слобода". 1848, социјализам се схватао као „еванђеље на делу", попови су благосиљали „дрвеће слободе", а крст се носио упоредо са црвеном заставом.

Само по изузетку, по неки од старијих социјалиста изилазили су са антирелигиозношћу. Тако Роберт Овен, који је толико био у идејама XVIII века, писао је да је човек роб троструког зла: приватне својине, брака и религије, жигосао „веру у хиљадама облика и поповштину која одржава људску душу у заблуди", и 1817 јавно се

[1] G. Weill: *L' Histoire du parti républicain en France de 1814 à 1870.* Paris, 1900, p. 242--244. Georges Renard: *L' esprit de 1848.* Paris, 1910, p. 7—10.

одрекао хришћанске религије, што му хипокрити и пијетисти никада нису опростили. Бланки је сав свој век провео под девизом „Ни Бога ни господара". Прудон је сматрао да Црква одриче и убија људско достојанство, да је Хришћанство скуп празних симбола, мртвих догмата и грубих предрасуда, и писао, у својој *Теорији својине:* „Когод ми говори о Богу насрће на моју кесу или на моју слободу. Бог, то је потпун егоизам, апсолутна усамљеност,... Ја никако не познајем Бога; то је мистицизам. Бог, то је сенка савести бачена на поље маште... Бог, то је глупост и кукавиштво; Бог, то је лицемерство и лаж; Бог, то је тиранија и беда; Бог, то је зло". Маркс је био убеђен атеист, и у целом свом систему историјског материјализма, он је, по речима Пола Лафарга, истерао Бога из његовог последњег уточишта, из историје.

После 1848 године, у доба реакције, када се Црква у целој Европи ставила у службу политичке и социјалне реакције, у социјалистичким, у опште у напредним круговима, отреса се деистичких илузија, и Демократија природним током историјских догађаја долази до антирелигиозних идеја, или бар до антиклерикалне политике. Налазећи Цркву на противничкој страни, охрабрена великим напретцима науке, које су по речима Карла Фогта све више сужавале међе Божје Државе, Демократија је почела ударати на религију, и већ шездесетих година напредне странке уносе у своје програме супрематију Државе над Црквом, одвајање Цркве од Државе, потпуну световност наставе. Папство, које је 1848 у једном часу показивало неких либералних намера, нагло се стало враћати ка средњевековним идејама. 1854 проглашена је догма Conceptio immaculata. 1864, у познатој енциклици *Syllabus*, папа Пије IX бацио је анатему на све модерне идеје и установе: на пантеизам, рационализам, либерализам, социјализам, протестантизам, опште право гласа, слободу штампе, верску равноправност, и на многе друге „заблуде и перверсне доктрине". То дело средњевековног ултрамонтизма изазвало је читаву буру, а не само да су се дигле слободо-

умне и напредне странке, но и саме владе, и Наполеон III, Александар II и Виктор Емануело забрањују да се папина енциклика објављује у њиховим земљама. Папство се није дало заплашити, и јула 1870 451 кардинал и бискуп из целог католичког света прогласили су папску непогрешивост. То још више даје маха општем антиклерикалном покрету, који захвати и Немачку. Бизмарк од 1872 отпочиње „Kulturkampf“ против католичке цркве, „политичко понављање Реформације“, дело једног „политичког Лутера“, покушај за „духовно ослобођење Немачке“, како је поводом тога писао Хекел. Око 1870 године антиклерикални покрет је на своме врхунцу, Кастелар од језуитске Шпаније инквизиције и ломачâ ствара демократску републику, Гарибалди улази у Рим и од папе, некада господара света, ствара „ватиканског заробљеника“.

У Русији, напредни покрет, који се јавио око 1860 године, како је одмах дошло до сукоба између религије и демократије, узео је од првога часа антирелигиозан карактер. Шта више, у оном првом рационалистичком и идеолошком покрету, када се веровало да пре свега треба извршити револуцију у духовима, борба против религије стављена је на једно од првих места. Напад је био енергичан, и вера, бар у круговима руске напредне интелигенције била је мртва. „Хришћанство је пало, вели Степњак, приказујући нихилизам шездесетих година, као старо, црвоточиво здање, које се држало само с тога, што некоме није на ум дошло да се на њ прислони“. Атеизам је постао саставни део руског социјализма, и, по речима једног руског револуционарног писца, атеисти су чинили све да спасу душу Хришћана, као што су некада Хришћани спасавали душе атеисте. Бакунин окреће познату Волтерову реч у атеистичку афирмацију: „Да Бог постоји, требало би га укинути“, и све руски револуционарни програми из доба око 1870, нарочито они којима је Бакунин кумовао, као програми *Народное Дѣло* из 1868, Међународног Савеза Социјалне Демократије, Јурске

Федерације и Словенске Секције Интернационале, имају атеизам као једну од главних тачака.

Изишавши из руске социјалистичке школе, Светозар Марковић је природно и сам био антирелигиозан. У чланку *Реални правац у науци и животу* он излаже своје погледе на религију. Он у вери види појав најнижег умног развића људског, наивно објашњење примитивних људи. „Вера и сујеверије постали су из истог извора. Вера је исто што и сујеверије, само што је она сујеверије званично признато“. Вера мора да буде апсолутна, слепа и да се сматра за непогрешиву и неприкосновену, и она се не да замислити без откровења, чуда, искључивости, фанатизма и теократије.

У критици религије у опште, Марковић се труди да буде правичан према Хришћанству, и у првобитном Хришћанству он готово гледа оно што су видели утопистички и спиритуалистички социјалисти пре 1848. У вери првих Хришћана он види морални и социјални протест угњетених класа, и хвали њен етички идеализам, братску љубав према ближњима, борбу против корупције силних и богатих, одрицање од земаљских блага, сажаљивост према грешницима. И између тога Хришћанства и модерног социјализма Марковић налази велику сличност. „Сам хришћански морал као што је изложен у Еванђељу у основу је комунистичан“.[1] Хришћанство је донде било на идеалној висини и означавало једну вишу етапу у моралном и социјалном развићу човечанства док није победило и постало обавезна, организована, „државна религија“. Од тада је наступио период укочене догматичности, мржње на слободу мисли, аскетизам, калуђерство, заглупљивање и експлоатисање народних маса, фанатизам и насиље. Између Хришћанства и Слободне Мисли морало је доћи до сукоба. Борба почиње Реформацијом, критика XVIII века даје религији смртне ударце, савремена наука, демократизована, раширена у народне

[1] *Целокупна дела*, IV, 73.

масе, прогања религију на свима пољима и отима јој власт над душама које је вековима држала у мраку. Између науке и вере нема средине, помирење је немогуће, и Марковић одбацује деизам као полутанство. „Онде где је истина доказана, где је знање, ту вери нема места". Наука је нова вера, искупитељ човечанства. „Морал без празноверја, знање на место вере, то је решење сувремене науке".[1]

То је теоријско мишљење Светозара Марковића о религији у опште. Но он прецизује своје погледе о религији код Срба. На супрот усвојеном мишљењу да је православна вера очувала и спасла српски народ, он тврди да се у животу народа, у његовој кући и општини, види „веома мало, или управо ни мало утицај хришћанске вере". Социјални односи, појмови и обичаји у српском народу имају прасловенски, предхришћански, пагански карактер. И ако народне песме певају борбу „за крст часни" и за „веру ришћанску", буне против Турака нису никако имале религиозан, но политички и социјални карактер.[2] Црква је некада и ишла са народом, али данас сасвим обратно, црквена јерархија и у Турској и у Аустро-Угарској иде против народа, а са народним угњетачима. „Црква је вазда показивала да има и других интереса, осим народних (религиозних), она је то показивала у Турској и Аустрији и показује и данас. Српски је народ бранио православну цркву, као што сваки народ брани оно, што поштује као светињу, али у односајима између цркве и народа није никад било других односаја но *власт и поданици*. Ту је у животу створено начело *ауторитета*".[3]

Марковић прави разлику између црквене јерархије, коју сматра за црквену бирократију, и нижег свештенства, које није каста но саставни део народа. „Код нас

[1] *Целокупна дела*, II, 122.

[2] *Панчевац*, 1870, бр. 77.

[3] *Целокупна дела*, II, 121.

нема још ни затуцане поповштине", пише он. „Наше свештенство, као сталеж, нема никакве моћи, никакве силе. То су само људи који само у толико важе у колико припадају овој или оној партији, али сами за се они не сачињавају никакву партију." Према томе, непосредне опасности од клерикализма у Србији нема. „Стога кретати рат против свештенства не би имало код нас никаква смисла. А јави ли се потреба да се удари на свештенство, то их треба ударити као помоћнике неког другог сталежа, без кога поповштина не би вредела ништа".[1]

Марковић, у принципу антирелигиозан, у практици чини оно исто што пребацује немачким социјалним демократима: он неће антиклерикалну акцију. Он то чини што мисли да је наука саранила веру и да се мртвима не вреди бавити; што мисли да „код нас нема још ни затуцаности поповштином ни мистицизма монархијског", што је искрено убеђен да непосредне опасности од стране Цркве одиста нема, а и из тактичких разлога што држи да снагу треба трошити против опаснијих непријатеља, а за потребније и важније реформе. Што је више улазио у борбу, он је све већма напуштао своју пређашњу идеологију, рад на духовном препорођају, и сву пажњу и снагу улагао у политичку борбу против бирократије, а за демократизацију установа. Од 1871 он више и не говори о религији, и антирелигиозна пропаганда се једва осећа. До душе, Архијерејски Сабор у Београду 1871 констатовао је како „од неког времена опажа се зао дух у друштву нашем, а нарочито у младежи српској, која се учи у вишим и средњим школама, па отуд окужава и младе званичнике, чиновнике, учитеље и трговце". Но те изјаве Архијерејског Сабора противу „бујице атеизма и материјализма" више су празна страховања и подражавања руском Светом Синоду но што су имале стварнога разлога. Покрет Светозара Марковића је сасвим занемарио верску критику и изгубио антире-

[1] *Рад*, 1874, стр. 46.

лизиозан карактер. У његовом програму и не помиње се деоба Цркве од Државе; у његовим листовима нема ни речи о световности наставе, и само једном, узгред, *Ослобођење* ће тражити смањивање плате владикама и пренашање брачних парница од црквених на грађанске судове. Нови покрет не само да одбија но и привлачи један део свештенства. Поп Маринко Ивковић, који ће погинути мученичком смрћу на Краљевици 1883 године, иде за Светозаром Марковићем још од 1872; поп Милоје Барјактаровић је уз њега од 1873, и то као један од најпоузданијих пријатеља; 1875, скупљач *Ослобођења* за Параћин је ђакон Зака Арсенијевић, а из београдске Богословије, још за живота Марковићева, излазе читаве генерације младих попова, који ће са учитељима бити апостоли радикализма по селима, оснивачи будуће радикалне странке у Србији.

У опште, код омладинских либерала нарочито њихове левице, није било толико радикалне антирелигиозности као код Светозара Марковића, који на том пољу иде корак напред. Али код либерала, нарочито у Војводини, и то много више из разлога њихове црквене организације, било је далеко више практичног антиклерикализма. Марковић је и сувише поклањао пажњу политичким питањима, претеривао у својој вери у дефинитивну победу науке, и подцењивао опасности који долазе од Цркве. Искуство Демократије у Европи за последњих тридесет година, искуство и српске Демократије од увек у Војводини и последњих година у Србији, стално и велико зло које наша нација пати од верске подвојености, доказали су да је Марковић подцењивао вечиту опасност од верског догматизма.

ГЛАВА XVII

ФЕМИНИЗАМ.

ОМЛАДИНСКА СХВАТАЊА ЖЕНЕ И ЊЕНЕ УЛОГЕ У НАЦИОНАЛНОЈ БОРБИ. — „ЕМАНЦИПАЦИЈА ЖЕНА“ КОД РУСА. — ИДЕОЛОШКИ ФЕМИНИЗАМ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА. — ЖЕНСКО ПИТАЊЕ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА.

У општем идејном покрету за слободу коме се на чело ставио Светозар Марковић било је места и за слободу жене. И ако је игде то било потребно, то је имало смисла и разлога код Срба, где је, услед патријархалних идеја на које се накалемило турско, оријентално схватање жене, жена била у потпуном бесправљу. Тек 1730 године жена је добила право код Срба да може и у цркву ићи, и тек Доситеј Обрадовић стао је тражити за жену школовање и образовање. Романтичари, у својим сентименталним идејама почели су издизати жену као љубавницу, а омладински националисти обратили су на њу пажњу као на националну васпитатељку. У омладинском покрету жене су „сестре по Марку и Душану“, први пут се јављају не само на „беседама“ где се игра но и на скупштинама где се претреса. На омладинској скупштини у Београду 1867 руски изасланик Бочкаров предлагао је да се „свечано прокламује женама право на јаван рад“, и после подуже дебате прешло се на „важније ствари“. Из омладинских кругова излази Драга Дејановић, „жена са дубоким осећањем“, како је назива Светозар Марковић, која је била први женски апостол феминизма код Срба, и која је у неколико предавања и чланака и то више са националне тачке гледишта, проповедала идеју равноправности и еманципације.

Но човек који је први, по модерним схватањима, потпуно и доследно стао развијати идеје еманципације жене био је Светозар Марковић. Он је почео проповедати феми-

[1] Ј. Скерлић: *Омладина и њена књижевност (1848—1871)*, стр. 268—271.

низам онакав какав се у то доба схватао, нарочито како га је заступао Џон Стјуарт Мил. Још пре 1848, поједини социјалисти, сен-симоновци, фуријеристи, Пјер Леру, тражили су пуноправну једнакост жене са човеком, и 1848 године тражбине женске равноправности улазе у општи социјалистички програм.[1] Крајем шездесетих година осетио се у просвећеним и напредним круговима европски снажан покрет за еманципацију жена. 1867 стигла је енглеском парламенту прва петиција са 13.000 женских потписа, у којој се тражило право гласа и за жене, и тај предлог потпомогло је у парламенту 75 посланика; 1870, стигла је нова петиција са 109.000 потписа, коју су потпомогли 124 парламентараца, а на петицији од 1872 било је 250.000 потписа. 1868, на конгресу Лиге за Мир и Слободе, у Берну, једногласно је примљена идеја равноправности жене са човеком. 1872 цирички универзитет дао је докторске титуле Рускињи Г-ђи Суслов и Енглескињи Г-ђици Морган, и то се сматрало као велика победа практичног, доказанога феминизма. 1872 године основана је у Женеви *Међународно Удружење Женскиња*, са циљем да ради на умном развићу жена и на поправци њеног положаја у друштву. Поред органа тога друштва, *La Solidarité*, било је још неколико феминистичких листова, *l'Avenir des femmes*, орган *Француског удружења за право жена*, *Cornelia* у Флоренцији и *Donna* у Венецији.

Марковић је примио феминистичке идеје од својих руских учитеља. Цео покрет од шездесетих година у основу је имао индивидуалистички карактер, и тежио ослобођењу личности од свију тиранија, међу осталим и ослобођењу жене од породичне и социјалне потчињености. У револуционарним прогласима тога доба редовно се тражи „ослобођење жене“, и Чернишевски је у роману *Шта да се ради* показао како треба схватати жену као равноправног друга у борби и у животу. Руска жена улази тада у школе, друштва, политику и у социјалну акцију.

[1] Georges Renard: *La République de 1848*, p. 240—241.

Од како је 1867 године цирички универзитет отворио врата женскињу, Рускиње су стале јатима долетати у Цирих. 1867 било је само 1, а 1873 већ их је 118. Марковић је те жене видео у Цириху, друговао са њима, упознао њихово мистично одушевљење за науку и за човечанство, њихов широк и племенити идеализам, њихово пожртвовање и оданост општој ствари, видео ону вишу врсту жена, какве су биле Софија Барђина, Софија Перовскаја, Вјера Засулич, сестре Суботин, сестре Корнилове, мученице и светитељке руске револуције. Марковић је имао прилику да види ослобођену жену, и он је из Цириха отишао као убеђен феминист.

У првим годинама свога рада он је отпочео проповедати идеју „ослобођења женскиња“. У том погледу нарочито је значајан његов чланак *Је ли жена способна да буде равноправна с човеком*, у *Младој Србадији* 1870 године. Ослобођење женскиња не схвата он као што то схватају данашњи социјалисти, чије мишљење је најбоље изложио Август Бебел у свом познатом делу *Жена и Социјализам*. Данашњи социјалисти не схватају ослобођење жена као један јуридички покрет, да се жене пред законом изједначе са човеком, да могуући у школу и у јавна звања, па и да дођу до политичких права. Они сматрају женско питање као један саставни део великог социјалног питања, и држе да ће жене задобити потпуну независност и економску слободу само у општем социјалном преображају, који ће учинити у исти мах крај и неједнакости економској као и неједнакости полној.

Марковић схвата феминизам као старији буржоаски феминисти, и он више тежи да подигне жену из повлашћених сталежа но да помогне жени радници, и цео његов феминизам је више јуридички и етички но социјалан и економски. У женском питању његов главни ауторитет је Џон Стјуарт Мил, који је, под утицајем своје умне жене, био сасвим усвојио феминистичке идеје. Његова књига о *Потчињености женскиња* била је ручна књига руских еманципатора, и 1871 та књига изишла је у српском

преводу Илије Душманића, Раше Милошевића и Стојана Протића, са предговором Светозара Марковића *Ослобођење женскиња*. Главне идеје и разлоге Марковић је црпао из те, у своје време чувене књиге, чији „необориви докази“ били су за њега математички јасни. У својој просветитељској идеологији он поставља овако питање: „Како да се цела половина човешка, *женски пол*, извуче из незналичког мрака, из потчињености и празне сујете, а задобије за науку и људски напредак?“[1] Жени треба дати могућност да развија своје природне способности, да се ослободи робовања моди и луксузу, празног и затвореног живота, да се подигне на висину мисли, да постане достојан друг слободна човека, ваљана васпитачица будућих грађана. Такозвана инфериорност жене само је последица њеног потчињеног положаја у породици и у друштву. Жени треба отворити врата у школе и у живот, и она ће достићи човека на путу духовнога напредовања. И из тих разлога он је предложио Омладини да у програм свога органа унесе „потпуну равноправност мушкиња и женскиња“.

Целога свога живота Марковић је остао у тим еманципаторским идејама. Уносећи увек у социјално питање врло много етичкога елемента, са схватањем да лична морална реформа има да претходи општој социјалној реформи, он је природно поклањао врло много пажње питању односа између човека и жене, тежећи свим силама да жену, у слободи мисли и савести, у личном достојанству и социјалној акцији, изједначи са човеком. У својим писмима он је често говорио о женском питању, и своја схватања још боље одређивао. У једном писму сестрама Нинковићевим, писаном 1 новембра 1872, он је разлагао: „Није еманципација у томе да женско може гледати овај или онај призор, или да може говорити о разним „тајанственим“ и „незгодним“ предметима. Кад би се еманципација у томе састојала, онда би многе женске

[1] *Целокупна дела*, II, 32.

биле давно еманциповане као и мушки. Еманципација састоји се у томе, да човек, био он женско или мушко, сматра себе као *самосталну личност*, да је *ваљан и моћан да живи*, и ради по своме уверењу; а за то је потребно да има *своје* уверење и *своју* вољу. Женска која је стала на ту висину, она је еманципована, она је кадра да живи и да се *бори* за своја начела. Па макар пала у борби, она је *живила као слободан човек*“. И Марковић оштро говори о „практично еманципованим шарлатанкињама,“ о оним сујетним женама код којих преостаје „жеља за блеском, за парадирањем, за допадањем публици и мушкињу,“ и код којих може „и докторска диплома да постане шлеп и шињон“.

Његово схватање жене има нечега чистог, готовог аскетског. Он је далеко од ослобођене жене како је схватала Млада Немачка: „слободна страст, слободна љубав, слободна жена“. Од Руса му је остала нека готово религиозна целомудреност и идеализам. Као оснивач какве религиозне секте, он проповеда „невиност и чистоту у полним односима“, он хоће да између човека и жене увек буду „чисти, нежни, братимски и сестрински односи, па били они у полним одношајима или не“. И само на те основе може се ставити „заједничко живљење и заједничко васпитање разних полова од детињства“, „општа симпатија и дружба међу свима члановима социјалистичкога друштва“. Као сен-симонисти он придаје жени велики морализаторски, готово искупитељски значај у друштву: душом облагорођена, духом ослобођена жена доказује му „да је наравствени преображај људства заиста могућан, да оно светло и чисто друштво коме ми социјалисте тежимо, није сан, није утопија. То показује у исто време какву велику улогу у великом наравственом преображају човечанства имате ви женскиње, ви које сте чисте и свете, ви које нисте упрљане блатом овог друштва“.[1]

[1] *Целокупна дела*, VII, 73.

Под личним утицајем Светозара Марковића цео наш покрет седамдесетих година прихвата феминистичке тражбине. У листовима, не само социјалистичким но и у либералним, преводе се еманципаторски чланци. *Млада Србадија* има сталну рубрику „из женског света“, а *Радење* „новости женског покрета“[1] *Радење* 1871 (бр. 18) тражи да се што пре Народној Скупштини поднесе предлог „да се и женском полу даду она иста права на образовања каква имају и мушки.“ Српски Црквени Сабор у Карловцима 1871 готово једногласно решава да се и женскиње могу у први мах примати у мушке учитељске школе, док се не оснују две женске учитељске школе. Као успех феминизма у то доба бележило се да су српски превод Дреперове *Историје умног развића Европе*, штампан у Државној Штампарији у Београду, слагале женске руке.

Све док је радикална странка била под свежим утицајем Светозара Марковића у њој је било ако не одређених феминистичких идеја, а оно у сваком случају извесно феминистичко расположење. И када је 1881 основана радикална странка у Крагујевцу, на њој је било неколико женских делегата, и у странкин статут унесено је да „члан народне радикалне странке може бити сваки српски грађанин и *грађанка*, који усвоје програм странке.“

---

[1] *Радење* 1871, бр. 28—31 доноси чланак руског социјалиста П. Н. Ткачева *Утлив женскиња на напредак знања*, а 1872, бр. 23, преводи чланак *Женско питање. Млада Србадија*, 1872, бр. 8—10, има чланак *Францускиња А. Лео о женском питању; Будућност*, 1873, бр. 14—19, има предавање Ст. Д. Поповића *О образовању женскиња; Исток*, 1873, бр. 79, доноси чланак *Образовање женскиња*.

ГЛАВА XVIII

ЗАКЉУЧАК.

РЕАЛИСТИЧКИ, ПРАКТИЧНИ И ШИРОК КАРАКТЕР ИДЕЈА И РАДА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА. — ЊЕГОВЕ ИДЕЈЕ У РАДИКАЛИЗМУ СЕДАМДЕСЕТИХ И ОСАМДЕСЕТИХ И У СОЦИЈАЛИЗМУ ОСАМДЕСЕТИХ И ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА. — СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ ДАНАС ПРЕМА РАДИКАЛИЗМУ И СОЦИЈАЛИЗМУ. — ШТА СЕ ДАНАС ОДРЖАЛО А ШТА ЈЕ ОТПАЛО ОД ЊЕГОВИХ ИДЕЈА. — ДАНАШЊА ДЕМОКРАТИЈА У СРБИЈИ. — МЕСТО СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ ДУХОВНОГ ЖИВОТА.

У историји српскога духовнога живота у XIX веку, у целој историји обновљене Србије, нема човека који је лично толико значио, који је играо тако велику улогу и вршио тако велики утицај на духове као Светозар Марковић. Он је учинио крај целом једном духовном периоду нашег духовног живота, проузроковао „ерупцију идеја“ каква се ни пре ни после у Србији није видела, дао нов идеал целом једном нараштају, створио једну велику политичку странку која ће нагло захватити већи део интелигенције и готово цео народ и чија историја ће се изједначити са животом Србије за последњих тридесет година.

Била би грешка тражити у Марковића мислиоца и творца оригиналних политичких, друштвених и философских система, какви су били Фурје, Сен-Симон, Маркс, Чернишевски. У ондашњој Србији такав човек се није могао родити. Он је био човек од акције, „сејач идеја“, проповедник истина које је код других нашао. Он је хтео да се његов народ користи социјалним искуствима других народа, и да се живот српскога народа упути што бољим путем. Претензија на оригиналност и на научничке заслуге он никада није имао. Оно што је он казивао за *Младу Србадију* важи за његов целокупан рад: „Омладински лист не изилази из моде или из сујете да неки чланови омладински

покажу своју оригиналност, већ да растури по народу неке истине, да научи чему. Према томе чланци не треба да се цене ни по чему другом осим по садржини, па били они преводи или оригинали...“ Сва његова амбиција је била, како сам вели, бити „*йреодница у свом завичају*“. Оно што му је изгледало добро и тачно преносио је и у Србију и примењивао на српски народ. Основ тих идеја је туђ, али је његово оно јасно разумевање ствари, онај бистар поглед, она стварна способност да те идеје прилагоди и примени.

Он је „идеалист свестан реалности“, он се ставља на чисто практично гледиште, и то даје обележје целом његовом раду. Зато што је хтео целокупну реформу српскога друштва, он се бави свима крупним питањима живота и науке, и изилази не само као социјални реформатор и политички агитатор, но као духовни вођ који упућује своје сународнике и савременике и у крупна питања филозофије и књижевности. Нико ни пре ни после њега није изишао пред српски народ са тако широким и потпуним програмом, и нико није пружио један тако израђен поглед на свет.

Његов програм није само широк и свестран као никада ни пре ни после у Србији, но је практичан, гибак и прилагодљив, посибилистички, у смислу те речи који је прихватила једна активна група француских социјалиста осамдесетих година. Марковић је као врло млад човек почео са доктринарством и догматиком, али је он био разуман човек, реалан дух, коме је било не до личног задовољства које догматичарима пружа њихова духовна крутост и слепа непомирљивост. Њему је било до дела а не до речи, до резултата а не до система, и он је и своја учења и свој практичан рад удешавао према приликама и средини за коју је радио. Од пролетерскога социјализма Интернационале, у који је потпуно био убеђен, али који је био химеричан за потпуно земљорадничку и малосопственичку Србију онога времена, он је пришао некој врсти аграрнога социјализма у смислу учења Чернишев-

скога, да најзад, силом прилика, принуђен на еклектизам у идејама и на опортуност у акцији, доспе до радикалнога демократизма, који је, до душе, имао даљи социјални идеал, али који је ишао за непосредним и сместа остварљивим резултатима. Не успевајући на пољу организације варошких привредних слојева, он је у своме социјалном идеализму учинио апел на школовану младеж, а у својим практичним преокупацијама сву пажњу обратио на политичко освештавање сељачких маса. На тај начин, посејавши прво семе модерног социјализма, он је положио солидан темељ за оснивање једне велике и моћне демократске странке, идеолошке за интелигенцију, готово класне за сељаке.

На своја слаба и упала плећа он је био узео један титански терет. Готово сам у почетку, „сам против свију“, како вели, млад, нов, непознат, окружен са неколико сасвим младих људи који су тек улазили у живот, он је смело, дрско, изазивачки, ушао у борбу са свима организованим силама у Србији: са монархијом готово апсолутном, са бирократијом која је као каква мора притискивала целу земљу, са либерализмом који је имао уза се готово све интелектуалне и напредније елементе. За неколико година Марковић је успео да из темеља уздрма ауторитет династије и монархије, да на супрот бирократији стави целу једну одлучну демократску странку, да либерализму преотме владу над духовима и да нове нараштаје упути новим правцем. Тај његов рад, како сам вели, изазвао је „силно одобравање и силно порицање“, и требало је имати јаку душу и велику храброст те истрајати у тој тешкој и опасној борби. Он је био тип човека од убеђења, апостола по руском узору, вође који је не само показивао пут но и лично давао пример, једног савршеног борца за идеју „без страха и прекора“. То је био идеалан вођа једног напреднога покрета.

На једном месту писао је он: „*Ми смо проповедници начела, критичари, и то је све*“. И такве људе практичне раднике идеја, треба судити само по постигнутим резул-

татима. Бекл је на једном месту рекао: „све велике реформе које су биле извршене састојале су се не у стварању ничега новога но у рушењу нечега старога.“ У том погледу Светозар Марковић је био велики. Својом снажном, безобзирном критиком он је учинио крај старој бирократској Србији, која се није много разликовала од турског пашалука, либералној политичкој идеологији, књижевној романтици, спиритуалистичкој и метафизичкој филозофији, подигнувши на свим тим рушевинама цео један солидно повезан систем демократске мисли, реализма, позитивне и природњачке филозофије. Од њега долази реалистичко схватање у књижевности, модерни природњачки дух у филозофији. Он први код Срба изилази са одређеним идејама балканскога федерализма; он је код нас први апостол кооперације, први борац за равноправност жене са човеком. Када се изучава генеза готово свију модерних и напредних идеја у српском периоду неизбежно се долази до Светозара Марковића. Он је свој израђен поглед на свет, свој „реални правац у науци и у друштву“ предао младој генерацији, и неких двадесет година у Србији се интелектуално живело од тог његовог духовног наслеђа.

Но највећи успех рада Светозара Марковића био је на политичком пољу. Стицајем прилика, убеђен да пре свега треба створити могућности да се идеје проповедају, Марковић је у последњим двема годинама свога живота готово сву пажњу обратио на политичку борбу. Његов први задатак био је стварање једне јаке и одлучне демократске странке, која би интересе народне масе ставила на супрот интересима владарским и властничким, и која би извела демократски преображај Србије на основу начела народнога суверенитета и широке народне самоуправе. И тек у тако потпуно демократизованој Србији било би могућности за даљи социјални преображај у смислу задружног рада и општинске својине земље. Марковић је осетио шта је требало Србији онога времена. „Потребне су биле реформе унутрашње

писао је 1889 о Марковићевом покрету Војислав Ј. Илић, реформе које би донеле собом уређење државно на основима чисто демократским, на којим је основима од векова почивала држава српска, и које су из основа онако очајнички рушили великаши српски за рачун својих личних интереса“.[1] Један такав покрет одговарао је потребама земље, која је на путу свога развитка била сазрела да из полу-турског система управљања пређе у модерну демократску уставност. Млада интелигенција је ушла у тај покрет зато што је он одговарао њеној идеолошкој љубави за слободу, и што се лично осећање достојанства једног морално и духовно развијеног човека морало бунити да интереси земље бивају стално жртвовани интересима једне фамилије, да се од „народне династије“ ствара једно крваво божанство коме се све имало жртвовати, и да Србијом и њеним народом као освојеном земљом влада једна корумпована, грабљива, свирепа, на све готова бирократија. Сељачка маса народна прихватила је нове идеје зато што је највише патила од рђавог чиновништва, и што је аутономистички, самоуправни идеал новог покрета, његово одрицање круте и централизоване државе, одговарао народним патријархалним појмовима, његовом слабом осећању државе као целине и великој традиционалној љубави за општинску самоуправу.

Из тих разлога покрет је бујао као горски поток у пролеће. Гоњења га никада нису могла уставити, и после једног угушеног листа ницао је други. 1874 нове идеје су преплавиле школе, из којих сваке године изилазе у масама апостоли и агитатори. У народу се јављају они снажни сељаци, народни трибуни, људи од оне врсте која је почетком века остварила данашњу Србију. Од 1874 јака група сељачких посланика, са Адамом Богосављевићем и Димитријем Катићем на челу, почиње у Народној Скупштини практичну парламентарну борбу за остварење

[1] Милорад Павловић: *Један нештампан рукопис Војислава Илића. Српски Књижевни Гласник*, XX, 514.

идеје Светозара Марковића. Први пут од како је нова Србија створена, народна маса, свесно и систематски, у име својих интереса и вођена не незадовољним властницима но људима из своје средине, устаје противу владарске и бирократске експлоатације земље, са модерним програмом народнога суверенитета, тражећи владавину народа народом, Србију не једне породице или власничке гомиле, но Србију целога народа, народа који ради и који ствара. И тај историјски сукоб народа са апсолутизмом и бирократијом испуниће политичку историју Србије читавих тридесет година. У тој крвавој борби, у којој је било две народне побуне, три прека суда, стотине стрељаних људи из народа, хиљада које су окове вукли, у којој је са друге стране била абдикација једнога краља, убиство другога краља, истребљивање целе једне династије, победа је најзад остала политичким идејама Светозара Марковића.

Утицај Светозара Марковића осетио се седамдесетих и осамдесетих година и ван граница Србије. Све до њега Срби у Србији били су под пуним духовним утицајем Срба у Угарској, и сви културни и књижевни покрети, завршујући са омладинством, прелазили су у Србију из старе Војводине. Покрет Светозара Марковића, први оригинални србијански покрет, није само значио преношење напредних идеја са Запада, но он је у исто време врло добро изражавао трезвен, позитиван, антитрадиционалистички и рационалистички дух савремене Србије. Тај покрет се није ограничио само на Србију, но је поред тога био од утицаја и на угарске Србе. Још у омладинским круговима, Марковић је ухватио везе поjединим људима млађе генерације у Војводини, и када је 1872 био у емиграцији у Новом Саду он је међу ондашњом младежи српском развио живу делатност. Под његовим непосредним и посредним утицајем васпитали су се Ђока Мијатовић, Лазар Пачу, Јаша Томић, Лаза Нинчић, Павле Јовановић. Исто онако као радикална странка у Србији, тако и у Јужној Угарској и Хрватској српска

радикална странка има за духовног оца Светозара Марковића. И на Бугаре Марковић је имао извесног утицаја, и на конгресу Српске Социјално-Демократске Странке 1910 у Београду, Др. Крста Раковски је поменуо како се његова генерација васпитавала у списима Марковићевим.[1]

Идеје Светозара Марковића имале су у Србији особиту судбину. Идући све даља путем којим је Марковић пошао још 1873, његови пријатељи и следбеници у Крагујевцу 1881 су створили радикалну странку. Као и њихов учитељ, они су хтели да у теорији остану пуритани, а у практици опортунисти, да у науци буду социјалисти а у политици радикали. Тако је нова странка 1881 покренула два листа, један са даљим идеалима, више мање социјалистички, *Рад*, други са непосредним захтевима и одмах остварљивим програмом, политички и радикалан, *Самоуправу*. У позиву на претплату на оба листа,[2] истакнут је тај дуализам. Прави циљ радикалне странке јесте „стварање услова за народно благостање и слободу", и то „радикалним изменама у нашем целокупном друштвеном и политичком животу". Тај рад има да се врши у области идеја и на пољу установа, и због тога странка има да ради у два правца. Она ће развијати „теоријско-философско убеђење", и њен научни орган даваће „крајње резултате науке, који, сведени у систему, састављају наша теоријска начела, при чему се човек не мора обзирати шта се од свега тога даје остварити сад". На другој страни био је практичан рад, стварање услова за потпуно остварење даљих идеала. „По нашем уверењу тако и мора да ради свака странка, која тежи да своја убеђења *остварује у друштву*, која мисли да буде жива активна странка, а не гомила доктринара, што поред свију својих оштрих и привидно опасних доктрина опет у ствари нису ни најмање опасни никаквој тиранији, никаквом назатку..." Радикална странка у почетку осамдесетих година није напуштала претензије на извесан практичан и поступан

[1] *Радничке Новине*, 1910, бр. 69.
[2] *Самоуправа*, 1881, бр. 48.

социјализам, тако се представљала пред западним социјализмом, и Беноа Малон, по обавештењима из Београда, свакако од Пере Тодоровића, писао је о „сјајној српској социјалистичкој епоси“ од 1876 до 1883 године, називао је *Самоуправу* „званичним органом српске социјалистичке странке“ и надао се да ће Србија прва у Европи прогласити Социјалну Републику.[1]

Али таква схватања нису се допадала свима који су ишли стопама Светозара Марковића. Тако је мислио највећи део људи који је ишао са Марковићем, његови другови из *Радениka*, *Јавности*, *Гласа Јавности* и *Ослобођења*, сарадници првога *Рада* и *Страже*. Али тако није мислило неколико мање истакнутих људи из првога покрета, у првом реду Мита Ценић и Ђура Љочић, којима се придружио и Драгиша Станојевић, и знатан број младих људи са Велике Школе, међу којимма Никола Николић и Божа Вучковић. Та нова група покренула је лист *Радник*, који је проповедао известан идеалистички социјализам, обнављао стари и неуспели покушај социјалистичке организације занатлија, и нападао радикале око *Самоуправе* као отпаднике. Између оба листа настала је огорчена борба, и у обостраним окривљавањима, отимало се ко је наследник идеја и рада Светозара Марковића. Социјалисти су мислили на његов социјалистички рад до 1872 и тврдили да они настављају оно што је он започео; радикали су се позивали на његову политичку акцију из доба од 1873 до 1875 и тврдили да је он створио метод рада радикалне странке. Сваки са своје тачке гледишта, и једни и други, имали су права, и Мита Ценић је са разлогом писао: „Рећи ћете да је Светозар Марковић један стуб магле за којим иду деца Израиљева кроз пустињу. Боже сачувај, њега су отели радикали. И у колико га нису отели, не могу га социјалисте себи присвојити, зато што је двојствен“.[2]

[1] *La Revue Socialiste*, 1888, T. VIII, p. 595.

[2] *Борба*, 1882, бр. 1.

Група *Радника* издала је 1881 брошуру *Самоуправа — Омладина — Радник*, и ту се напало на радикале око *Самоуправе*, што хоће да „ударе монопол на дела пок. Св. Марковића“, и што „воде шпекулације и шпекулишу са делима Светозаревим“. Из *Самоуправиних* кругова се одговорило књигом *Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије*, коју је, јасно и вешто, написао Др. Лазар Пачу, и у којој је са марксиститичке тачке гледишта ударено на идеалистички социјализам Мите Ценића и тврдило да је радикална странка својим радом у правим идејама научнога социјализма. Борба је свршена победом радикала. Социјалисти, ни са *Радником*, ни са *Борбом*, ни са *Часом*, нису имали успеха. Велика гоњења, терор од 1883, дали су радикалној странци ореолу мученишства, и она, непрестано апсорбујући боље елементе социјалистичке, све више је постајала чисто политичка странка, усредсређавајући сву своју снагу на борбу против безумног и свирепог апсолутизма краља Милана, напуштајући све више своје негдашње социјалистичке идеале.

Када је после петнаест година крвавих борби краљ Милан био принуђен на попуштања, победилачка радикална странка имала је у својој средини не само старе социјалисте који су постали радикали, но и социјалисте који су, у борби против апсолутизма, да не би парчали демократску снагу, били ушли у радикалну странку, али, бар формално, чували своју социјалистичку особеност. Такав је био случај Драгише Станојевића, који је развијао мисао: „Социјалиста може бити члан радикалне странке“, такав случај је био и оних социјалиста посланика који су били чланови радикалног скупштинског клуба: Др. Лазе Илића, Јоксима Павловића и Спасоја Радосављевића. И 1887 основана *Уједињена Омладина Српска*, у којој су главни чланови били Никола Николић, Војислав Ј. Илић, Сава Кукић, и која је исте године издавала један „часопис за науку, књижевност и друштвени живот“, *Омладину*, у своме национализму имала је социјализма у духу *Србије на Истоку*.

У таквом односу био је радикализам и социјализам у Србији крајем осамдесетих година. 1888 године нашла се на Великој Школи једна генерација која је као свој идеал истакла враћање ка идејама Светозара Марковића. У пролеће те године петнаестак великошколаца, међу којима: Јаша Продановић, Милорад Митровић, Настас Петровић, Миленко Вукићевић, Андра Филиповић, Богдан Јанковић, оснују *Одбор за издавање целокупних дела пок. Светозара Марковића.* На позив за скупљање претплате, одзив је био слаб, и прва књига изишла је тек крајем децембра 1888. У то доба почели су се у политичком животу Србије одигравати важни догађаји, и они су у Београду затекли једну активну и прилично многобројну социјалистичку ђачку групу. Када је радикална странка 22 децембра 1888 примила нови устав, „од корица до корица", како је као услов поставио краљ Милан, млада генерација, напредна великошколска омладина, неопредељено радикално-социјалистичка, била је врло онезадовољена тим компромисом. Великошколци су уложили протест код радикалног посланичког клуба, и из њихових редова изишао је у *Дневном Листу* (1889, бр. 57) чланак *Светозар Марковић и Омладина.* У том чланку ударило се на млитавост, попустљивост и опортунизам радикалне странке, и енергично се тражило враћање идеалима Светозара Марковића, демократској ортодоксији, потпуном, интегралном демократском програму „од корица до корица". „Нама је потребно, вели се ту, недати да се забораве Светозареве тежње, да се не заборави дух и начин његова рада. Нама је нужно да васкрсавамо Светозара, и да слошки пођемо трагом његових мисли и осећања". У тим идејама великошколци напишу и у великом броју потпишу један меморандум радикалном посланичком клубу, тражећи да се владару не чине никакви уступци, но да се тражи потпуно остварење демократског програма. Тај акт падне у руке полицији, и школска и полицијска власт казни главне потписнике, неке домаћим и школским затвором, а неке прогонством из Београда.

На забави тог *Одбора* 17 фебруара 1889, Јаша Продановић је држао говор о животу, раду и значају Светозара Марковића, истичући цео његов покрет, „по својим димензијама... огроман, по јачини силан, по начелима што их је истакао прогресиван, по последицама благотворан, по осталим карактерним знацима разноврстан, епохалан и реформаторски, а за Србију јединствен".[1] На истој забави глумац Тоша Јовановић рецитовао је пригодну песму Милорада Митровића:

Мученик горди, истински борац
Слободних дела велики творац,
Светозар није за дела своја
Тражио хвале и славопоја, —
Не, он се зато к'о титан прави
Са умног неба с буктињом јави:
Да српске путе озари зраком,
Да Српство више не лута мраком,
То су му дела, с њима вас шаље:
Буктињу ову носите даље.[2]

Али у току 1889 године дође до сукоба у самом кругу социјалистичких великошколаца. Мањи део, у којем су били Јаша Продановић, Милорад Митровић, Богдан Јанковић, Настас Петровић, Илија Илић, Димитрије Војновић, Јосиф Јанушевић, хтео је да се пропаганда ограничи на теоријско расправљање социјалних питања, али практичан рад да остане у оквиру радикалне странке. Та група је 1890 кренула и свој лист *Народну Мисао,* од које је изишло 16 бројева и коме је био уредник, а готово и једини сарадник Јаша Продановић. Друга група била је многобројнија, и у њој су прву реч водили: Марко Николић, Сава Маринковић, Миленко Вукићевић, Живко Аћимовић, Андра Филиповић. То је била нека врста левице, у којој се налазило да у Србији има и основа и елемента за социјалистички рад. Ти млади људи су доста живо учествовали у раду *Занатлијскога Удружења,* које је имало

[1] Цео говор штампан је у *Дневном Листу,* 1889, бр. 100—112.
[2] *Пригодне песме.* Београд, 1903, стр. 3—4.

извесних мутних социјалистичких тенденција. Крајем 1889 они су основали *Друштво Светозара Марковића*, које је поставило себи за задатак: у „даљој својој делатности" остати „строго доследно оним истим принципима, којих је се придржавао пок. Св. Марковић", и упућивати демократскн покрет у Србији у правцу његових идеја".[1] У току 1889 и 1890 ти великошколци водили су социјалистичку пропаганду и спроводили професионалну организацију међу београдским радницима. 1892 године исти људи, у Нишу, сазивали су и једну конференцију ради организовања социјалистичке странке.

Између две струје у овом ђачком покрету дошло је до начелнога и личнога сукоба. *Друштво Светозара Марковића* се угасило, *Одбор* се растурио, полемика се пренела и у јавност, а издавање Марковићевих дела прешло је на књижара Љубомира Јоксимовића, који је до 1893 издао осам свезака.

Као један од последњих трагова идеја Светозара Марковића у српском радикализму може се узети књига: *Мисли о извршењу привредног програма радикалне странке*, коју је у Београду 1891 издао Ђока Анђелковић, професор и радикални народни посланик. Излажући главне идеје Марковићеве, нарочито идеју о подизању „наше државне зграде" „на непоквареном темељу, а на основу савремене науке", чиме би се избегли сви ужаси буржоаске цивилизације, Анђелковић вели да те „здраве мисли и истинити погледи... јесу основа радикалног програма", и њих треба даље само дубље развијати (стр. 21). И сасвим у духу Марковићевић идеја, Анђелковић је предлагао низ привредних и економских реформа у смислу државне организације рада, начело удруживања са обраћањем пажње задружној својини, међу осталим и очување задруга и ликвидацију сељачких дугова. Тако би се регулисали односи рада и

[1] Марко Николић: *Радикални покрет у Србији*. Говорено 22 октобра 1889 на збору за оснивање Друштва Светозара Марковића. Београд, 1890, стр. 67.

капитала у Србији, тако би се извео радикални економски програм, како га је први схватио и оцртао Светозар Марковић, „творац српског радикализма".

Занатлијски покрет око 1890 године, коме је на челу био Раша Милошевић, везивао се за идеје седамдесетих година и стављао се под духовну заштиту Светозара Марковића. 1893 године, после расцепа у занатлијској организацији, зато што је један део занатлија показао вољу да помогне нову либералну владу, радикално-социјалистички елементи у српском занатлијству кренули су *Занатлијски Савез*, на чијем наслову стајало је „Слава неумрлим борцима: Светозару Марковићу..." и осталим људима које су проповедали његове идеје. Око *Занатлијског Савеза* стала се скупљати и једна нова социјалистичка генерација, ђаци са Велике Школе, Учитељске и Геометарске Школе, и лист је поступно добивао социјалистичко обележје. Од људи из старијег и претходних нараштаја са тим покретом одржавали су везе: Васа Пелагић, Милош Миловановић, Никола Николић, Јаша Продановић, Др. Ђорђе Николић, Миленко Вукићевић, и други. И први пут тада у Србији прекида се са традицијама руског и идеалистичког социјализма седамдесетих година и отпочиње се проповедање савременог марксистичког социјализма какав је прихваћен у целој Европи. Али и у том новом социјалистичком покрету чувао се култ према личности Марковића. 1895 године одбор *Српског Занатлијског-Радничког Савеза* прославио је двадесетогодишњицу смрти Марковићеве. 26 фебруара многобројне занатлије, радници и ђаци дошли су на прославу, али је полиција забранила прославу и растерала учаснике. Том приликом изашао је свечан број *Занатлијског Савеза*, пригодна брошура Живојина Балугџића *После двадесет година* и литографисана слика Светозара Марковића, која се и данас често налази урамљена. Из унутрашњости су поздравили прославу занатлијске организације, неколико учитеља и напреднијих радикала. *Занатлијски Савез* (бр. 9.) писао је поводом прославе:

„26 фебруара учињен је светао помен Аристиду некористољубља, Соломону мудрости, Хусу пожртвовања, — Србину Великану Светозару Марковићу. Али не, то је тек почетак помена — помен Светозару Марковићу учиниће Српски Народ тек онда када уреди своје друштво по начелима које Светозар исповедаше“.

Од деведесетих година утицај Светозара Марковића стално слаби. И у радикалним и у социјалистичким круговима њега замењују други интереси и други идеали. Радикална странка у колико је напредовала у ширини у толико је губила у дубини. Поставши једна чисто политична странка, сводећи све више свој програм на прост либерални конституционализам, ослабљена недемократским и аривистичким млађим елементима, као какав обогаћени скоројевић она се почела стидети свога социјалистичког порекла и свога духовнога родитеља. Када је странкин орган *Одјек* 1890 препоручио *Грађански Буквар* Ристе Стојаковића, где су Марковићеве идеје проглашене за „заблуде“, Драгиша Станојевић је патетично узвикнуо: „И тако, и Светозара Марковића искључише из народне радикалне странке... Колико је часова на часовнику твоме, о странко радикална? Глухо доба...“ [1] Када је *Занатлијско-Раднички Савез* 1895 прослављао двадесетогодишњицу Светозара Марковића, *Одјек* ни једном речју није поменуо ни тај помен ни тај датум у опште.

Нешто се поново осетио утицај Светозара Марковића у обнови српскога радикализма почетком XX века, приликом стварања самосталне радикалне странке. Програм странке су писали и радикално-демократски правац су јој дали два негдашња социјалиста, Јован Жујовић, један од првих следбеника и другова Светозара Марковића, и Јаша Продановић, бивши уредник *Народне Мисли*. У програмном говору, држаном на збору самосталних радикала у Јагодини 10 августа 1903 године, одмах у почетку излагања главних идеја напредне српске демократије,

[1] *Глухо доба у радикалној странци*. Београд, 1891, стр. 116

Јован Жујовић одаје почаст „првом оснивачу и нашем првом учитељу радикалне политике“ Светозару Марковићу. „Било нас је, говорио је говорник, само једна шака ђака, који смо радо слушали гласе тога младога сокола чим је почео кликтати из Београда. Али када његов громовити поклич пође од Крагујевца, први јачи одјек зачу се из Јагодине, те се затим разлеже по целој Србији, и поче будити политичку свест.... Нека је слава нашем Светозару Марковићу, који је гласом својим све нас из сна пробудио, мислима својим на мишљење покренуо, делима на рад упутио и примером за борбу охрабрио.“ [1])

У социјалистичким круговима све мање обраћало се Светозару Марковићу, и место њега су постојали ауторитети Маркс, Енгелс и Кауцки. У *Социјал-Демократу* 1895, у *Радничким Новинама* 1897 године, у издањима Групе Великошколаца Социјалиста, у целој обилној социјалистичкој штампи и литератури у првој десетини XX века, у свем најновијем радничком покрету наших дана, Марковића се само сећа као првога сејача идеја социјалнога ослобођења, али у њему се види само добронамерни утопист, чије идеје у садашњости имају само историјску вредност. Али, ако у социјалистичким редовима није остао његов утицај, сачувана је бар његова успомена. 1897, социјалистички великошколци и радници, у затвореном кругу, прославили су 26 фебруар, годишњицу његове смрти. Свечани спис *Први Мај* за 1898 имао је његову слику на корицама; 1902 *Радничко Друштво* прославило је његову успомену. Број 8 *Радничких Новина* донео је уводни чланак *Светозар Марковић*, са сликом. У чланку се даје кратка биографија и преглед рада Марковићева. О његовим идејама и захтевима вели се: „Многе је од њих доцније узела радикална партија у свој програм, док отпадајући један по један нису сви отпали. Она их

[1] *Српска радикална странка*. Говор Ј. М. Жујовића на збору самосталних радикала у Јагодини 10. августа 1903. Београд, 1903. Стр. 3—4.

је данас чиста, и остварење њихово чека на раднички покрет." О целом покрету Светозара Марковића, даје се овај суд: „Покрет се даље развијао према приликама и носиоцима и даје радикалној партији, али његов први творац и научни представник није био радикал већ социјалиста, са махнама које носе обележје његова времена, и врлинама узоритим и у његову и у нашему." Нарочити одбор је извео прославу 26 фебруара, дана смрти „српског борца за ослобођење раднога народа, гласника социјално-демократских идеја у Србији". Говор о животу и раду Марковића држао је студенат Димитрије Туцовић. А на сам дан смрти, Друштво Јагодинских Радника приредило је помен на његову гробу. У фебруару 1910 социјално-демократска група у Јагодини упутила је позив на „све поштоваоце неумрлог Светозара Марковића", да новчано потпомогну обнављање његова гроба. Тај позив је прихватио *Дневни Лист*, који је објавио упис прилога, и прилозима једино из радничке средине и из кругова млађе демократске интелигенције обновљен је запуштени гроб Светозара Марковића.

Светозар Марковић данас, на тридесет и пет година после своје смрти, јесте историјска личност. Он не врши више непосредни утицај на духове, и на њега се више не ослања ни радикализам ни социјализам у Србији, као што је то било све до почетка деведесетих година. Социјалистичким делом својих учења за радикалну странку он је и сувише црвен и компромитујући; за социјалистичку странку утопистичким делом својих доктрина, радикалном страном свога програма, он је и застарео, и умерен, и недовољан. За једне је сувише на левици, за друге сувише на десници; једни су заостали са њиме, други су га претекли. Враћање Светозару Марковићу данас је немогућно.

Једино што се може данас радити то је обележити утицај који је он имао на политички и социјални развитак Србије, и, ради данашње оријентације, одмерити

шта је остало, а шта отпало од његових учења, какав наук српска Демократија има да извуче из његове појаве и судбине његових идеја.

Пре свега, од Светозара Марковића остаје један велики лични пример. У данашње доба политичарења по професији, странaчких лицитирања и изборних утркивања, политичких борби без начелнога програма и од данас до сутра, — Светозар Марковић остаје као идеалан пример начелног јавног радника, који у борбу улази са идејама и са програмом, и који, водећи рачуна о дневним догађајима и детаљним реформама, гледа далеко у будућност. Политички живот у Србији данас се све више своди на груписање по амбицијама, интересима, мржњама, или тек у релативно најбољем случају, по традицијама. Странке живе од општих места политике и баналности новинарских чланкописаца, од свих оних поабаних зборских фраза које све обухватају а ништа не значе. У овој општој безначелности, у овој идејној пустињи и духовној глади у којој смо, Светозар Марковић, најначелнији политички борац којега је Србија имала, и данас даје пример идејне и начелне борбе, у којој се бије под развијеном заставом и подигнуте главе, у којој се зна не само шта се неће, но и шта се хоће. После четрдесет година тешких борби, после читавих деценија апостолске вере и мучеништва, Демократија у Србији запала је у пуну духовну кризу, и данашњим клонулим и равнодушним нараштајима добро би дошло враћање Светозару Марковићу, његовој политичкој вери и полету, његовом духовном идеализму и моралној енергији.

Марковић још и данас може да научи српску Демократију како демократски идеал треба тражити код напредних, културно и политички развијених народа. Он показује да права, потпуна демократија не иде без широких социјалних схватања, да оно што чини суштину демократскога учења то је снажно осећање социјалне правде, мисао да су политичке слободе само средство, а да је циљ материјално благостање широких слојева

народних, одбрана и подизање социјално потиштених и експлоатисаних класа, социјалан напредак коме све треба да буде подређено. Поред тога, Марковић још даје наук данашњој Демократији српској да духовно ослобођење и слобода савести, борба против агресивних сила верске тираније и несношљивости, остају ствари које су увек у првом реду потребне. Идеал надмоћности државне власти над црквеном, световност наставе, слобода савести и слобода исказивања мисли, долазе увек у прве тачке програма једне истинске демократије. Исто тако Марковић, са својим модерним идејама о равноправности жена, остаје увек да опомене да се слобода не може ограничити само на половину рода људског и да је политичка и социјална потчињеност жене неправда коју треба сузбијати. Тешко је учинити то признање, али је истина, да је Марковић пре четрдесет година, са својим идејама социјалне правде, слободе мисли и феминизма, потпуније и тачније представљао демократски идеал, но што то чини данашња Демократија у Србији, која је узела тип једне чисто политичке странке, која је остала негативна и уперена више против личности но за идеје, која све већма добива тип једне сталне изборне организације, не мислећи даље од посланичких и кметовских избора.

Најзад, Светозар Марковић, који је без смисла и без разлога денунциран као глава „материјалистичко-космополитске школе,“[1] као човек који је проповедао грешну националну равнодушност, и данас је у стању да да правац напредном и разумном националном раду. И онда док је највећма био у идејама међународне радничке солидарности и човечанског братства, он је јасно осећао да се љубав према човечанству показује у првом реду љубављу према своме народу. И све што је он покушавао и

[1] Драгутин Ј. Илић, („Цензор“), у чланку *Дах материјализма у српској књижевности* (*Бранково Коло*, 1896, стр. 1076) писао је: „Док Вуков *Србин* ставља отаџбини на расположење крв и имање, дотле Светозарев *човек* узвикује цинички: која корист *Моја* њива за то неће бити ништа већа.“

што је урадио било је само ради доба српскога народа, и само зато да српски народ буде што пре слободнији и срећнији он је жртвовао многе своје погледе и идеје. Он је јасно видео и убедљиво казао истину: да политички и социјални преображај Србије и ослобођење и уједињење српскога народа требају и морају да иду заједно, и да ће Србија имати привлачне моћи за неослобођене и потлачене Србе само ако је изнутра преображена и ако у њој народ буде слободан и задовољан. У Марковићу треба гледати човека који је први развио идеју демократског националнога рада, а у исто доба он је био један од оних који су код нас од првога часа видели да Срби могу очувати своју народну особеност и обезбедити своју народну слободу од грабљивих и великих суседе само ако своју судбину и своје напоре буду везали за судбину и за напоре осталих југословенских и балканских народа. И цела данашња југословенска и балканска федералистичка политика у нашим земљама може гледати у Светозару Марковићу једнога од својих најранијих и најубеђенијих зачетника.

Али, поред тога, и исто тако, у идејама Светозара Марковића има доста што се више не може усвајати, идеја која је стварност побила и које се по стеченом искуству имају или ограничавати, или просто одбацивати. Пре свега, ми данас не можемо имати онај његов велики политички и социјални оптимизам Велики преображај који је он очекивао, катаклизма „Старога Света незнања, сиромаштине, угњетавања, свирепости и беде“, коју је Роберт Овен сневао, они социјални сломови старога друштва које су Маркс и Енгелс предсказивали, — то „ново доба“ и тај „златни век“ нису дошли. „Стари свет“ незнања, насиља и неправде још увек стоји на ногама. Силе прошлости не само да нису сатрвене, но понова дижу главе. Судбине народа решавају се увек владарским посетама и свадбама, и династички интереси још увек стоје над интересима народним. Ландлордови у Енглеској, јункери у Немачкој, аграрци који су господари

ситуације у толиким државама европским, сви ти представници прошлости у чијим је рукама власт и сила, испречили су се пред свима политичким и социјалним реформама у корист народних маса. Црква не само да није обезоружана, но, прилагодивши се новим условима живота, усвојивши начине модерне борбе, остаје господар душа и вођ савести милиона и милиона душа у најпросвећенијим државама. Националне подвојености нису никад биле тако заоштрене, и никада народи једни према другим нису стајали тако пуни мржње и готови на борбу до истребљења. Милитаризам је захватио све земље, републике као и монархије, најнапредније као и најназадније; милиарде народнога рада иду на „оружани мир“; војничка каста је јача но што је некада било, и опште је осећање да се свет налази пред великом буром каква се није видела од Наполеонових ратова. У таквим приликама није могуће имати ону веру Светозара Марковића у блиску и пуну победу светске демократије и идеја слободе, правде и мира. И као сваки други, и више но други, зато што смо мали и угрожени, ми у првом реду морамо водити политику националног егоизма, чувања своје коже.

Из истих разлога националне консервације — која је изнад свега — и после скупих искустава у нашем политичком животу, ми данас на многе ствари гледамо скептичније и обазривије но што је гледао Светозар Марковић. Неке од његових идеја изгледају као опасни експерименти, нека је опет сама стварност осудила. Његова смела претпоставка да се може прескочити капитализам, и да се развићем патријархалне установе задружне својине може прећи у комунизам, та утопијска мисао потпуно је напуштена и данас нико је не заступа, нити је може заступати. Марковићеви напади на бирократију као социјалну класу која угњетава и експлоатише цео народ, изгледају парадоксални данас, када слабо плаћено чиновништво грца у дуговима и сноси највећи део пореских терета, и када срески политичари, у којима су васкрсли

стари „нахијски кнежеви“, постављају и отпуштају чиновнике по својој вољи и по својим потребама. Исто тако данас је за најодсудније одбацивање она бакунистичка идеја да државу треба разбити на општине, или, у најбољем случају, на срезове. Из мржње на полицијску државу Марковић је омрзао државу у опште. Та децентралистичка идеја данас не одговара ни интересима модерне државе, ни схватањима модерне демократије. Ми живимо данас у доба организације колективног рада, и све што се данас ради бива само концентрацијом снага. Зато што држава више није само порезник, жандарм и солдат, зато што је узела на се многе социјалне функције и постала нека врста друштва за узајамно помагање и осигурање, зато она мора бити концентрисана и јака. Остављајући на страну анархисте који нису странка, све демократске странке у Европи, радикалне и социјалистичке, траже јаку, организовану државу, јер само таква држава у стању је да спроводи велике реформе и да општом силом снажног социјалног организма гура напред елементе назатка и застоја. Таква, јака и организована држава у толико је потребнија у Србији, где је још толико некултурнога и антидржавног атавизма, историјски објашњивог код једне расе која је вековима била без организације и која је у шумском и номадском животу остала без осећања целине. Демократија у Србији, у интересу земље и њеног културног напретка, у вишем националном интересу и у духу модерних схватања, не може имати оно старо Марковићево одушевљење за државни федерализам, но на против тежи што јачој и солиднијој организацији. Више но икад данас је јасно, да Србија, ако хоће да опстане, мора бити пре свега *држава*, са свим гаранцијама, са слободном штампом и са јавном контролом, са широким слободама сваком појединцу и свима класама, са правичним представништвом мањинâ и са најстрожом законитошћу, али у првом реду и изнад свега: *држава*.

Из истих разлога потребно је да се у нашем политичком животу изврши оно толико потребно разлучивање патри-

јархалне сељачке конзервативности и културнога и модернога демократизма, што се испреплетало још од доба Светозара Марковића и из које хибридне мешавине изишао је српски радикализам. У првом часу, још почетком седамдесетих година, био је основни неспоразум између оних који су повели покрет и саме сељачке масе. Млади социјалисти и демократи, напојени модерним идејама слободе и федерализма, објавили су рат полицијској држави, и под њихову заставу дошле су велике сељачке масе још у атавистичким инстинктима својих предака пастира и хајдука, које су вековима живеле слободним шумским животом, и које су без историјски створеног осећања целине, без социјалне дисциплине која долази као последица социјалнога живота, мрзеле сваку организацију и бунили се против државног рада у опште. Светозар Марковић је хтео уништење бирократске државе и стварање савеза слободних општина и задружне својине зато што је хтео напред и што је гледао у будућност; сељачке масе које су са њиме пошле буниле су се против државе као против организације у опште, хтеле да сачувају своју општинску самоуправу и примитивне форме живота, зато што нису хтели напред, што су се грчевито држали прошлости. Тај дуализам побуда и погледа био је једна од највећих мана у историјском радикализму српском, и огледао се и огледа и данас у целокупном животу радикалне странке у Србији. И данас има у српском радикализму знатан број елемената, нарочито међу такозваним „људима из народа“ старијих нараштаја, који у својој непросвећености и са патријархалним појмовима, мрзе државу и културу у опште, па чак и у Народној Скупштини устају против просвете и напредних реформа, представљајући тако, под погрешном етикетом радикализма, конзерватизам непросвећеног и примитивног сеоског света. Судбина Демократије у Србији зависи од искорењивања тог патријархалног конзерватизма и реакционарне демагогије, од које долази све што је рђаво не само у радикализму но и у целокупном политичком жи-

воту нашем. И са те тачке гледишта, са пуним правом може се рећи: Демократија у Србији или ће бити европска, или је неће бити.

И још у једној тачки треба даље и дубље ићи но што је ишао Светозар Марковић. Више под притиском стицаја прилика но из сопствених уверења, он је сву пажњу обратио на практичну политичку агитацију и на непосредне политичке успехе. Њему је било главно да што пре створи јаку странку и да може што пре освојити државу, остављајући да се сви други послови изврше у тој политички демократизованој, народној држави. Његови следбеници, нагнани безумним апсолутизмом владара, напустили су све друге даље преокупације, и створили једну искључиво политичку странку, са чисто практичним изборним смеровима, којој је једини циљ, по готову и сва садржина била освајање општинских управа и посланичких мандата. И у старом, историјском радикализму српском, и у обновљеном младом радикализму од последњих десет година, изборни интереси су дошли на прво место, док се занемарила пропаганда идеја, разрађивање програма, нарочито она тако важна и потребна ствар, коју је Прудон називао *демопедијом*, оно васпитање сувереног али необразованог народа, подизање духовно, морално и културно народних маса, политичко образовање и стварање убеђених људи и свесних грађана. Данас више но икада од тог политичког образовања и општег културног подизања народа зависи не само даља будућност но опстанак политичке демократије у Србији.

На тридесет и пет година после смрти Светозара Марковића, када је он већ изишао из дневне политике и ушао у историју, може се дати укупни суд о његову раду. Данас нама његово учење не изгледа готово као религиозна истина, како су то схватали нараштаји од пре двадесет и тридесет година. Данас се више не куне у његове речи, нити се код њега траже савети за данашњицу. Његове

политичке и социјалне критике су биле само једним, до душе великим, делом тачне, али неколико његових крупних претпоставака време је осудило а искуство одбацило. Светозар Марковић је био један од оних *сејача идеја*, који своме добу дају духовну рану и указују пут у животу. Од семена која је он бацио на земљу српску много је процветало и плода донело, много је било мртво и није проклијало, а много пало на камен и остало без плода. Од оног његовог пространог програма остварио се само један део. Његова „нова наука“ данас је стара и мртва ствар, а идеална Србија на Истоку какву је он сневао само је још један леп сан.

Али, како каже француски филозоф-песник Гијо: „да се учини један корак у напред, треба хтети да се учини стотина,“ Од многих планова које је Марковић замишљао и засновао, има их неколико крупних и значајних који су изведени. Ако Србија није постала комунистичка фаланстера или Икарија, или бар прва социјална република у Европи, како је прорицао Малон, ако у њој људи нису онако идеално чисти и лепи као јунаци у социјалним романима Жорж Сандове и Чернишевског, она је данас уставна и демократска земља, у којој су интереси нације над интересима династије, у којој се интереси народних маса не жртвују интересима појединих привилегованих сталежа, као што је случај у свима другим земљама на југо-истоку Европе, у Аустро-Угарској, Турској, Румунији и Бугарској. Заостала на другим пољима, Србија међу свима суседним земљама стоји на челу политичког и социјалног напретка. И за тај велики успех српске Демократије, који је у исто време гарантија за миран и правилан развитак Србије и за бољу будућност српскога народа, заслуга припада Светозару Марковићу, духовном оцу српске Демократије.

Светозар Марковић као такав заузима крупно место у историји духовног живота српског. Још и у наше дане, давно после његове смрти, његово име изазива мржњу у извесним круговима, и за извесне људе он је од оних

живих мртвих чија се смрт увек жели, и за које се има још увек сурова реч или жели потпун заборав. Љубомир Недић, у својој плахој мржњи на све што је напредно, називао га је „такозваним покојним Светозаром“ и апостолом „незрелих теорија“; Стеван Сремац, који се у политици у толико мање разумевао у колико је у литератури имао више талента, обасипао га је незграпним сарказмима. Милан Милићевић, тек на формалне протесте са много страна, дао му је места у додатку *Поменику знаменитих људи у српском народу*, а Јован Грчић није му ни реда посветио у својој *Историји Српске Књижевности*.

Но поред свих тих одрицања, напада и занемаривања, Светозар Марковић остаје највећи покретач идеја којега смо ми имали, човек који је више но ико учинио за духовну формацију данашње Србије. Његово место у историји наше културе и друштвене мисли равно је месту што код Руса заузима Чернишевски. У XIX веку нашега духовнога живота он је за нас оно што нам је у XVIII веку био Доситеј Обрадовић. И ако је Доситеј Обрадовић са разлогом назват „најрадикалнијим заступником идеја просвећивања код Јужних Словена“, Светозар Марковић се са пуним правом може назвати првим апостолом модерне Демократије не само код Јужних Словена но и код свих балканских народа. И када се баци укупан и широк поглед на цео његов живот и рад, на све оно што је хтео и што је створио, човеку падају на ум речи његова учитеља у *Шта да се ради*: „Њих је мало, али од њих цвета живот свију. Без њих живот би био пуст и труо. Њих је мало, но они дају свима људима да дишу; без њих људи би се загушили и задавили... То је цвет најбољих људи, то су покретачи покретачâ, то је со соли земљине“.

Један од таквих људи био је Светозар Марковић.

ИСПРАВКЕ

У току штампања поткрале су се некоје мање грешке које је лако у читању опазити.

Ваља исправити нарочито

На стр. 56—57: Цитат „Данашња омладина...“ није изишао у *Раденику* за 1871 но у *Раду* за 1874, и према томе није му ту место.

На страни 59, 8 ред оздо, место 1877—1878 треба 1878—1879.

На стр. 70, други ред оздо: 1888, а не 1881.

На стр. 94, 12 ред озго, Јаков Туцаковић није тада био управник вароши Београда, но министар унутрашњих дела.

САДРЖАЈ: